

А. Тешабоев
С. Зайнобидинов
И. Каримов
Н. Рахимов
Р. Алиев

ЯРИМ ЎТКАЗГИЧЛИ АСБОЛАР ФИЗИКАСИ

32-352

571-30

А.ТЕШАБОЕВ, С.ЗАЙНОБИДДИНОВ,
И.КАРИМОВ, Н.РАҲИМОВ,
Р.АЛИЕВ

ЯРИМ ЎТКАЗГИЧЛИ АСБОЛАР ФИЗИКАСИ

(Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта
маҳсус таълим вазирлиги томонидан
ўқув қўлланма сифатида
тавсия этилган)

«Ҳаёт» нашриёти.
Андижон – 2002 й.

УДК 539.2

Тақризчилар: А.Т.Мамадөлимов, физика-математика
фандары доктори,
профессор.
ЎзР ФА академиги.

физика - математика
фандары номзоди,
доцент.

Масъул муҳаррир: Р.Я.Расулов,

физика-математика
фандары доктори,
профессор.

Ушбу қўлланмада ярим ўтказгичли асбоблар физикасини асосий бўлимлари бўйича маълумотлар келтирилган. Замонавий ярим ўтказгичли асбобарииниг турлари (резисторлар, диодлар, транзисторлар, фото ва опто электрон асбоблар....) ва уларнинг ишлаш принциплари ярим ўтказгичлар физикасида мавжуд метал ярим ўтказгич контакт ҳодисалари, гомо- ва гетеро- электрон-ковак ўтишлари ҳақидаги фундаментал тасаввурлар асосида тушунтирилган. Ҳар бир бобнинг охирида ўзлаштирилган материалларни мустаҳкамлаш мақсадида назорат учун саволлар ва масалалар берилган. Қўллашмада келтирилган расмлар, жадваллар ва қўшимчалар унинг матнини тўлдиради. Ўқув қўлланма олий ўқув юртларининг тегишпи касблар бўйича мутахассислашаётган бакалавр, магистр талабалари, тадқиқотчилар, аспирантлар ва ўқитувчилар учун мўлжалланган.

$$\text{ХГ-Т/C-б-} \frac{34 - 28 - 02}{28 - 12 - 02} \text{ ША}$$

А.Тешабоев, С.Зайнобиддинов ва бошқалар.
«Ярим ўтказгичли асбоблар физикаси» (Ўқув қўлланма).

(C) «Ҳаёт» А-2002 й.

СҮЗ БОШИ

Ярим ўтказгыч моддалар ассоция тайёрланадын аебоблар, қурилмалар саноатда, киңілкік хұжалиғыда, транспортта электроникада, микроэлектроникада, электротехникада, компьютерларда, энергияның бир түрдә иеккениң түрга айлантириңдегі (хусусан, күешін энергиясыдан ғойдаланинда), атомда, информатикада, машиний хизмет соҳасыда жәмиғтік фаолияттінниң бөнің барча жабхаларда түрті тұман мұхым вазифаларын базарлоқда.

Мамлакатимизда ярим ўтказгычли аебоблар физикасы йұналиштарыда Фантар академиясы институтларыда, олій үқуқортлардың лабораторияларыда жүздей, самаралы штимий аматий тідіңкөтлар жағон фанни савиғесінде оліб борилмоқда.

Ўзбекистонда электроника саноаты мавжуд, у келәжакда инициатива ривожланады, деган умиддамыз.

Академиянинг физика институтлари, электроника саноаты корхоналары учун юқори малакалы мұтахассиселер университеттер ва техника олій үқув юртларыда тайёрланады. Бу масканыларда ярим ўтказгычлар ва ярим ўтказгычли аебоблар физикасы бүйічі ахтисослашған кафедралар ва штимий лабораторияларда бұлжак мұтахассиселер тәттіл олады. Аммо, ярим ўтказгычли аебоблар физикасы, техникасы ва технологиясы бүйічі ұзбек тилемде замонавий үқув құлланымалар йүқ. Биз ушбу етишмовчилуккиң бартараф қылыш мақсадыда ұзимизнинг күп йылдың штимий, педагогик тажрибамызға тәнниб, ярим ўтказгычли аебоблар физикасынан асосан бакалавр, магистрларға мұлжалланған ушбу үқув құлланмасын өздік ва уни мұхтарам китобхонларға тақдым этмоқдамыз.

Бу фан соҳасы кеңін бұлғып, күп бұлымларни түрли тұман мақсадтарда ишлатыладын жуда күп аебоблар, қурилмаларни ұз ичиге олады. Мәзкур бұлымларнинг ҳар бири бүйічі чет түлларда күп кітоб әлілдегі. Аммо, биз ұз одимизге талабалар учун уларнинг үқув режасы ва дастурға мувоғиқ, шу соҳанинг физик ассоциацияның бағын қылайдын ихчам ұажмасы үқув құлланымамызда энг мұхим. Шунинг учун ҳам бизнининг үқув құлланымамызда энг мұхим, шу күп құлланадын аебоблар қамраб олинған, айрим аебоблар сипрлары ҳақыда берилған мағылумотлар қисқачароқдир. Лекин, яғни келәжакда мәзкур фан соҳасининг айрим бұлымлары бүйічі биғтиғесінде құлланымалар өзілады деган умиддамыз.

Ярим ўтказгычли аебоблар физикасы ярим ўтказгыч моддалар физикасынан ассоциилады. Биностарин, ярим ўтказгычлар физикасынан ассоций түшүнчелары түрлесінде қисқа мағылумот көлтирилді.

Ярим ўтказгичли асбоблар мұайян занжирларға метал контакттар воситасида уланади. Бу контакттар токни тұғриламайдынан (омик) бүлишлігі зарур. Шу сабабдан омик контакттарға қўйиладын талаблар ва уларни таъёрлаш масалаларига тұхталиб ўтдик. Ярим ўтказгичли асбоблар ишлешининг назарий таҳлилида құлланадын тақрибларнинг тадбиқланиш чегаралари ҳам тиъкилділік. Бу мәттүлумот ушбу фан асосларини пухта үзлаштырышыңа ёрдам қылади. Ҳар бир боб охирдаги назорат учун саволлар ва масалалар ҳам ая шу мақсадда қаратылған.

Үқув құлланманинг I, II бобларини проф. А. Тешебеев, III бобини проф. С.Зайнобидинов, IV, VI бобларини проф. И. Каримов, V бобини техника фанлари доктори Р. Алиев, VII ва VIII бобларини проф. Н. Рахимов ёзған.

Муаллифлар

ЯРИМ ЎТКАЗГИЧЛАР ФИЗИКАСИДАН АСОСИЙ МАЛЛУМОТЛАР

Ярим ўтказгичли асбоблар ҳақида гапиришдан олдин уларнинг асосий қисмини ташкил этган ярим ўтказгич моддалариning тузилиши ва физик хоссалари түгрисине энг зарур маълумотларни баёни қилиш керак бўлади, албаттаб. Бу маълумотлар ярим ўтказгичлар физикасига бағишланган адабиётда батафсил тавсифланган, биз ушбу ўкув қўлланмада уларни қисқача эслаб ўтамиз.

Хозирги замонда илмий-техник тараққиётни электроникасиз тасаввур қилиб бўлмайди. Электрониканинг жадал ўсиб бориши янги, хилма-хил ярим ўтказгичли асбоблар ва интеграл схемалар (тузилмалар) ишинг яратилиши билан бормоқда, улар борган сари ҳисоблаш техникасида, автоматикада, радиотехника ва телевидениеда, ўлчаш техникасида, биологияда ва бошқа соҳаларда кенг қўлланилимокда.

Агар тарихга назар ташлаиса, нуктавий диодлар ёки кристал детекторлар кўрининишдаги ярим ўтказгич асбоблар анча илгари қўлланилиган. Масалан, металлар билан сульфид бирикмалар контактининг тўғрилаш хоссалари 1874 йилда аниқланган; нуктавий контактдан ток ўтаётганда кремний карбиди (SiC) ишинг ёруғланиши кузатилган, юқори тақрорийликли электромагнитик тебранишларни пайдо килиш ва кучайтириш амалга оширилган эди. Иккинчи жаҳон уруши вақтида юқори тақрорийликли ва ўта юқори тақрорийликли германий ва кремний нуктавий диодлари ишлаб чиқилди, иссиқлик энергиясини бевосити электрик энергияга айлантириб берадиган ярим ўтказгичли термоэлектрик генераторлар тайёрланди ва фойдаланила бошлади.

1948 йилда америка олимлари Ж. Бардин, В. Браттейн ва В. Шокли нуктавий транзистор яратдилар. В. Шоклининг р-п-ўтиши назарияси (1949 й.) ярим ўтказгичлар электроникаси ривожининг ялиги босқичини бошлаб берди. 50 йилларда икки кутбли транзисторларнинг ҳар хиллари, тиристорлар, катта кувватли тўғрилагич диодлар, фотодиодлар, фототранзисторлар, фотоэлементлар (хусусан, қуёш элементлари), туннелли диодлар ва бошқалар яратилди.

Асримизнинг 60 йилларида интеграл схемалар ишлаб чиқариш бошланди. 1967 йилда Ж.И.Алферов раҳбарлигига хоссалари мукаммалликка яқин бўлган гетероўтишлар ҳосил қилинди ва тадқиқлауди (Ж.И.Алферовга 2000 йил Нобел мукофоти берилган),

бу гетероўтишлар асосида лазерлар ва бопиқа күн маңадларга мұлжалланған асбоблар таेरләнмоқда.

Үзининг хоссалари фан ва техника құяёттап яигидан яиги талабларни қондира оладиган ярим үтказгич моддалар қидирилмоқда, яратылмоқда, ярим үтказгичлар электроникасі катта суръат билән ривожланиммоқда.

1.1. Қаттық жисемларининг электрик үтказувчанлық бүйіча турлари

Қаттық жисемлар квант физикасін яратылғанда тәжрибада (амалдегендә) ярим үтказгич моддаларининг айрым ажайып хоссалари онкор қылыштан бұлса да, аммо уларни пухта шамни ассоца түшүнүп бұлмасди. Чунки, умуман қаттық жисемларининг, хусусан ярим үтказгичларининг физик табиати анықталған эмасди.

20 йиллар ўртасында көлиб атом ва молекула квант физикасін шаклданған, қаттық жисем квант физикасін яратыла боплады ва уннан ассоца 30 йиллар бопшаннаннан қадар иштаб чиқылди. Кейиначағын жаңал давом этилділікке дозирғы замон қаттық жисем квант физикасында олиб келди.

Фақат қаттық жисем квант физикасі нима учун қаттық жисемдер электрик токин яхши үтказадыны металлар, жуда оз үтказадыны ярим үтказгичлар, деярлі үтказмайдын диэлектриклар турларига ажралишини, уларниң бир биридан кескін фарқ қыладын физик хоссаларини түшүнгіриб бера олди. Бунгача металлар (яхши үтказгичлар) ва диэлектриклар (изоляторлар) түрлесінде муайян классик тасаввурлар мавжуд бўлгани ҳолда, ярим үтказгичлар ҳақида ҳеч қандай тасаввур йўқ эди, бўлиши мумкин эмасди ҳам.

Яна бир нарсаны әслатиб ўтиш мұхим: ярим үтказгич моддалар хоссаларининг ошкор бўлиши учун улар етарлича даражада тоза бўлинштари керак эди. Бу зарурат жуда тоза моддалар олиш саноатининг барпо қылышиниң олиб келди. Демак, қаттық жисем квант физикасинин яратилишини ва тоза моддалар саноатининг барпо қылышини ярим үтказгичлар электроникасининг тараққиётига замин бўлди.

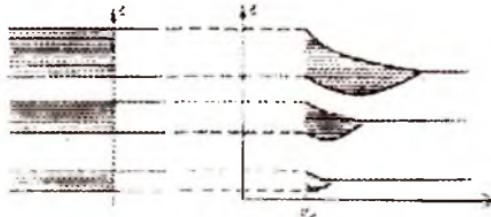
Энди ассоций масаламизга қаттық жисемларининг электрик үтказувчалық бүйіча уч түрі (металлар, ярим үтказгичлар, диэлектриклар) ажралишини квант механикаси қандай түшүнгіліліши масаласында тұхталамиз.

Атом физикасында мәттумки, якка атомдаты электронлар муайян энергиялы ҳолаттарда бўла олади, янын уларниң рухсатланған энергиялари қийматлари дискрет (узук) спектрни тапкыл отади. Паузы конуния ассосан, атомдаты муайян энергиялы ҳолатда (энергетик сатхада) энг күни билан синтари қарама-карши

іштеп аның иккى электрон бўлиши мумкин. Бу ҳолатда ё бир электрон бўлиши, умуман ҳолат бўш бўлиши ҳам мумкин.

Жуда күн атомлардан қаттиқ жисем ҳосил бўлганида атомлар бир бирига жуда яқин келади, улар орасидаги (аникроғи, улариниң электронлари қобиқлари орасида) кучли ўзаро таъсир оқибатида атомдаги электронлар энергиялари сатҳлари парчаланиб (N атомдан таникил тонган қаттиқ жисемда атомдаги сатҳ N та сатҳга ажралади), электронлар энергиялари зоналари ҳосил бўлади. Биз бундан бўён электронлар сўзини назарда тутиб, қисқароқ қилиб энергия зоналари ҳақида таъланамиз.

Кристал қаттиқ жисемда энергия зоналарининг энергия сатҳларидан ҳосил бўлиши 1.1 расмда тасвириланган.

1.1-расм.

Ундан кўрининчина, атомлараро д масофа кичрая боргач (атомлар бир бирига яқинлаши боргач), улар орасида ўзаро таъсир кучайини оқибатида атомдаги сатҳлар кўн сатҳларга парчаланиб энергия зоналари ҳосил қиласди, шиҳоят кристалдағи атомлараро мувозалатий масофа d_0 тacha эринилганда энергия зоналари тизими шаклланади. Бунда электронлар жойланини мумкин бўлган (рухсалланган) энергия зоналари орасида электронлар эта бўлинни мумкин бўлмаган (тақиғланган) энергиялар зоналари жойланган. Ҳемак, якка атомдаги чизигий энергетик спектр қаттиқ жисемда энергетик зоналар спектрига айланади.

Бу мулоҳазалар квант механикасининг асосий қонуниятлари заманинда электронларининг қаттиқ жисемда (тўғрирги, кристал қаттиқ жисемда) энергиялари спектри ҳақида тўғри холосаларига одиб келади. Аммо улар сифатий тарафадир.

Квант системалар энергетик ҳолатлари, қатъий айтганда Шрёдингер тенгламаси очими сифатида аниқтамоғи керак. Қаттиқ жисем кўн зарралардан таникил тонган квант системадир. Унни учун ёзилни керак бўлган Шрёдингер тенгламаси жуда кўн ўзгарувчиларни ўз ичига олини зарур. Уни ёзиб олини мумкин бўлганда ва унинг узуидан узоқ очими тонилганда ҳам бу ишининг

хеч қандай амалий аҳамияти бўлмас эди (такқослаш учун мисол: газ молекулаларидан ҳар бирининг шу пайтдаги координата ва тезликларини билиш газ қонунларини келтириб чиқаришга хеч қанақа ёрдам бермаслиги маълум). Шунинг учун қаттиқ жисм учун Шрёдингер тенгламаси, адабатик бир электронни тақриб қўлланиб, бир электроннинг барча ядролар ва бошқа ҳамма электронларнинг даврий электрик майдонида ҳаракатини тавсифловчи тенглама кўринишига келтирилади:

$$H\psi = E\psi, \quad (1.1)$$

бундаги H электроннинг қўзғалмас ядролар ва бошқа электронлар майдонида тўла энергия оператори:

$$H = -\frac{\hbar^2}{2m} \nabla + V(r), \quad (1.2)$$

ψ электроннинг тўлқин функцияси, E -униг энергияси хусусий қиймати. (1.2) ифодадаги биринчи ҳад кинетик энергия оператори, $V(r)$ эса электроннинг тўла потенциал энергияси бўлиб, у ядроларнинг кристал даври билан аниқланадиган даврий майдонидаги ва бошқа электронларнинг даврий майдонидаги потенциал энергиялар йигинидисида иборат.

Даврий майдонда ҳаракатланадиган электроннинг тўлқин функцияси қилиб Блох функцияси

$$\psi_k(\vec{r}) = U_k(\vec{r}) e^{i\vec{k}\cdot\vec{r}} \quad (1.3)$$

олинади, бунда $U_k(\vec{r})$ амплитуда даврий бўлади;

$$U_k(\vec{r}) = U_k(\vec{r} + \vec{a}_n) \quad (1.4)$$

\vec{a}_n кристал тўғри панжарасининг вектори (кристалда атомларнинг даврий жойлашишини ифодалайди), \vec{k} -электроннинг тўлқин вектори.

У ёки бу кристалда электронлар энергиялари спектрини аниқлаш учун $V(r)$ даврий потенциал шаклини таизлаш ва Шрёдингер тенгламасини ечиш зарур. Ярим ўтказгичлар физикасига багишланган барча дарсликларда Кроунг-Пенни бир ўлчовли

погицилди асосида Шрёдингер тенгламасини ечиш оқиба одинардигин асосий холосаларни көлтирамиз.

1. Даврий майдонда электроннинг энергиялари синтетик рухсат этилган ва тақиқланган энергия зоналарига ажраған бўлади. (1.1 расмининг чан қисмига қаранг). Рухсат этилган зона ичидаги электроннинг энергияси узлуксиз ўзгаради, деб ҳисоблаш мумкин, чунки ҳар бир зона ичидаги энергия сатҳлари жуда зич жойлашган (зонадаги сатҳлар сони кристалдан атомлар сонига тенг бўлади). Зонанинг тартиби (юқорига қараб) орттан сари рухсат этилган энергия зоналари кенгайиб, тақиқланган зоналар торайиб боради. Батзи ҳолларда рухсат этилган зоналардан иккитаси бир-бiri устига қилеман тушиши ҳам мумкин.

2. Электронынг ихтиёрий и-зонадаги энергияси тўлқин вектор функцияси сифатида даврий ўзгаради.

$$\vec{E}_n(\vec{k} + \vec{b}_g) = \vec{E}_n(\vec{k}), \quad (1.5)$$

бу ерда \vec{b}_g -кристалътескари панжараси вектори.

3. Электронынг E энергияси \vec{k} тўлқин векторининг жуфт функциясидир:

$$\vec{E}_n(\vec{k}) = \vec{E}_n(-\vec{k}) \quad (1.6)$$

4. \vec{k} тўлқин вектори фазосида электронынг $\vec{E}_n(\vec{k})$

энергияси экстремал қийматларига эга. $\vec{E}_n(\vec{k})$ шиг мутлақ катта (максимал) қиймати мазкур энергия зонасининг юқориги чегарасини (шинини), мутлақ кичик (минимал) қиймати эса зонанинг настки чегарасини (тубини) аниқлайди. Шу чегараларда $\vec{E}_n(\vec{k})$ функция узилади, яни рухсат этилган зонадан тақиқланган зонага ўтилади.

Мазкур зонада бир неча максимум ва минимумлар бўлишилиги (шушиг учун биз юқорида мутлақ сўзини ишлатдик), айрим кристалларда электронларининг энергия зоналари бир неча керра айнигаи бўлишилиги мумкин. Масалан, галлий арсениди (GaAs) кристалининг юқориги (ўтказувчалик) зонасида иккита минимум

бор. Кремний кристалининг валент зонасида уч карра айнигандан максимум мавжуд.

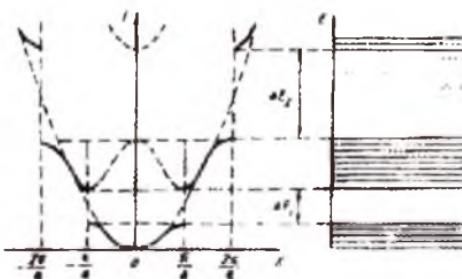
5. Рухсат этилган ва уларда энергия узлуксиз ўзгарилигини зоналарга мос тўлқин вектор соҳаларини Бриллюэн зоналари дейлади.

$$-\pi \leq \vec{k} \cdot \vec{a}_i \leq +\pi \quad (1.7)$$

Утта тенгизликлар билан ифодаланган соҳани биринчи Бриллюэн зонаси дейлади, бунда $\vec{a}_i (i = 1, 2, 3)$ кристал панжарасининг асосий векторлари.

$$-2\pi \leq \vec{k} \cdot \vec{a} \leq -\pi \quad \text{ва} \quad +\pi \leq \vec{k} \cdot \vec{a} \leq +2\pi \quad (1.8)$$

тенгизликлар эса иккинчи Бриллюэн зонасини аниқлайди (1.2 расм).

1.2. расм. $E(k)$ функциясининг ясси тасвири.

6. Айрим кристаллар (масалан, жуфт электронли атомлардан тузилган металлар, мисол: 4 электронли бериллий) ҳосил бўлишида иккى энергия зонаси бир бири устита тушиши ҳам мумкин.

7. Кристалда электроннинг инертилик ўлчови бўлмиш массаси бир неча омилларга боғлиқ, чунки у кристалнинг ичидаги кучли даврий майдонда ҳаракатланади ва шунинг учун кристалдаги электроннинг массаси эркин электрон массасидан анча фарқ қиласи. Зонанинг туби яқинида электрон массаси мусбат катталик бўлиб, унинг шили яқинида эса мағний катталик бўлиб чиқади. Кейинги қизиқ ҳол зонани яқинида кристалнинг ўз майдони ташки электрик майдонга тескари йўналгай ва катта эканлиги билан тушунтирилади. Бу жойда мусбат зарядли ва мусбат массали квазизярра – ковак мавжуд бўлади деб олинса, бу зарраларга нисбатан ҳам одатдаги тушунчаларни (масалан, ҳаракат тенгламалари, электрик ўтказувчаник) кўллаш

мүмкін. Шундай қилиб, кристалларда иккі хил зарралар электронлар ва коваклар тұғрисида тапирилади.

Электрон ва коваклар массалари, умуман айттанды, тензор қарakterге зядир (йұналиштарга боғлиқдир), аммо, изотрон (кристалларда) бу массалар скаляр қарakterде болады. Бу ҳолда мәннелік (скаляр) масса түшүнчесі инплатылады.

Модданинг электрик үтказувчанлық бүйіча у, ё бу гурухға мансуб бұлинштығы үнда энергия зоналарниң электронлар билан қоңдай тұлдирілтілгігінде болғып.

Умуман, энергия зонасы электронлар билан тұла тұлдирілған, чала тұлдирілған, ёки бутунлай тұлдирілмеган бұлшы мүмкін.

Агар энергия зонасы тұла тұлдирілған (боғданған электрондар зонасы!) бўлса, бу ҳолда үндагы электронлар электрик токда қатнашмайды, чунки бу зонанинг ҳар бир сатқыда бир ҳил қийматтың тезлікка (энергияға эта бўлган иккі электрон қарама-қарши йұналишда ҳаракат қиласы). Токда қатнаштириш учун бундай жуфтларни ажратиш (боғлаништарни узиш) уларниң бир қисмини юқориги бўш сатқларга күтариш (энергиясини ошириш) ва тезліклари йұналишини электрик майдонға мос равища буриш, яни уларниң йұналған ҳаракатини вужудға келтириш керак. Аммо, тұла тұлдирілған зонада бўш сатқлар йўқ, электрик майдон ҳосил қилинганда ҳам электронлар иккитаңдан үз сатқларыда қарама-қарши йұналиштарда ҳаракат қилишда давом этады, ток ҳосил қалмайды.

Агар энергия зонасы электронлар билан чала тұлдирілған бўлса, уни Үтказувчанлық зонасы дейилади. Бу ҳолда үндагы электронлар токда қатнаша олади, уларни эркін электрондар дейилади. Бундай зонанинг юқориги қисміда бўш энергия сатқлары бор, наст сатқларда электрик майдон йўқдигіда жуфт жуфт жойлашған электронлар электрик майдон ҳосил қилинганда тезланади, яни улар юқори бўш сатқларга күтарилади, тезліклари йұналиши электрик майдонға мос бурилади. Натижада зонадаги электронтарниң йұналған ҳаракати, яни электрик ток вужудға келади.

Тұлдирілған зона юқорисида үндан тақиқланған зона билан ижразтын бўш зона болади. Агар қандайдыр ташқы таъсир (температура, ёритилиш, кучли электрик майдон, ва ҳоказо) оқибатида бу зонага тұлдирілған зонадан электронлар үтса, бу иккі зона ҳам чала тұлдирілған бўлиб қолади ва электрик майдон ҳосил қилинганда (ёпиқ занжир ҳолида) токка үз ҳиссасини қўшади.

Иккى мухим ҳолни күрайлик.

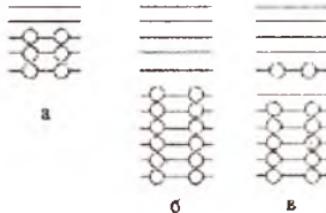
1. Чала (ярмиси) тұлдирилған зона. Натрий кристалини олайлық. Натрий атомида 11 электрон бор. 5 жуфт электрон настки 5 энергия сатхини (Паули қонуиниң әслалы) тұлдиради, 11-інчі (валент) электрон юқориги (валент) сатхиниң ярмисини тұлдиради, демек, натрий кристалида 5 та қуий зоналар тұла тұлдирилған, юқориги зоналардың настки ярмисида электронылар бұлади. Бу зоналардың (ұтқазувчанлық зонасинаң) электронылары (әркін электронылар ёки ұтқазувчанлық электронылары) токда қатнаша олади, чунки улардың электрик майдон тезлаптириши, яғни юқориги бүш сатхларға ұтқазының ва тезлік йұналишиниң ұзартырыши, электронылардың тартибли қарасатының (электрик токи) вүжуда көлтириши мүмкін. Демек, юқориги энергия зонасы ярмисигача (чала) тұлдирилған натрий кристали токни яхни ұтқазадын модда - метал. Натрий металлининг ұтқазувчанлық зонасидеги әркін электронылар сони кристални ташкил қылған атомдар сонига тең, бөшіңде металларда ҳам ишү чамада. Металлининг 1m^3 да 10^{28} -та чамасида әркін электронылар бұлади. Бу сон (әркін электронылар зичлигі) температуралыға боғылған эмес. Барча металлар электрик токни яхши ұтқазади.

2. Тұла тұлдирилған валент зона. Кремний кристалини олайлық. Кремний (Si) атоми қобиғида 14 та электрон бұлып, 10 таси мустаҳкам иккі қобиқда 5 та сатхни тұлдирган, қолған 4 таси иккита валент сатхини тұла тұлдирган. Улар устида мутлақ тұлдирилмаган үйғониш сатхлары бор. Валент сатхлардан кремний кристалида пайдо бұлған валент зона мутлақ иол (0 K) температурада тұла тұлдирилған бұлади. Аммо, үйғониш сатхыдан ҳосил бұлған зона (ұтқазувчанлық зонасы) эса бүм-бүш бұлади. Демек, кремнийнинг валент зонасидеги (богланған) электронылар электрик токни ұтқазында қатнаша олмайды, яғни T=0 K да кремний диэлектрик (изолятор) хоссасында әті.

Аксарий қолларда иккі валент зонадан насткини кремний кристалида содир бұладын қодисаларға ҳеч қаңдай таъсир қылмайды, шунинш үчүн асосий әзтиборни юқориги валент зона да ундағы E_g энергетик кеңгіліктердеги тақиқланған зона билан ажратылған юқориги зона (ұтқазувчанлық зонасы)ға қаратағыз.

Мутлақ иол температурадан юқори ҳар қаңдай температурада валент зонасы электроныларидан бир қисмети, иссиқлик қарасаты энергиясы ҳисобига (суюқлик молекулаларыннан бүг молекулаларында айланып келген энергияның әслалы), тақиқланған зона кеңгілігі деб аталған E_g энергетик түсікни енгіп, юқориги зонаға - ұтқазувчанлық зонасыға

ұтқиб олған бұлади. Эңди валент зона ҳам, үтказувчанлик зонасы ҳам чиң тұлдирілған бұлади. Үтказувчанлик зонасига ұтқиб олған электронлар валент зонанинг юқориги чегараси яқинидеги сатхларни бұши қолдирағы. Олдин айттанимиздек, электрон әгалламаган (бұш) сатхни +e зарядлы квазизарра (ковак) деб қараш мүмкін, бу ҳолда валент зонада электронлар ҳаракати үрнігінде үнің қирама-қарши йұналған коваклар ҳаракатини текніриши маъқұл.

1.3-расм. Энергия зоналарининг тұлдирілілік а металда, б-ярим үтказгичда, $T=0$ К, в-ярим үтказгичда, $T>0$ К.

1.2. Баъзи ярим үтказгичларда энергия зоналари түзиліп

Германий (Ge) ва кремний (Si) ярим үтказгич кристаллари олмосынкига үшінші панжараға әга: ҳар бир атом атрофида 4 та худди шундай атом әнг жақын жойлашған бўлиб, мазкур атом тетраэдрининг (түрт ёқли шаклиниң) маркази, түртта қўипилари эса тетраэдр учларида жойлашған.

Кремний кристалининг үтказувчанлик зонасидеги [100] йұналишларда $\vec{E}(\vec{k})$ энергиянинг 6 та симметрик жойлашған минимумлари бор. Германий кристалида эса үтказувчанлик зонасида [111] йұналишларда Бриллюэн зонаси чегарасида $\vec{E}(\vec{k})$ нинг 8 та симметрик минимумлари жойлашған.

Кремний ва германийда бир хил энергиялы сиртлар ($\vec{E}(\vec{k}) = \text{const}$) айланиш эллисоиддан иборат. Кремнийда [100] йұналиш эллисоидининг симметрия үқи бұлади, уни бўйлама йұналиш дейилади, унға тик бўлған иккиси йұналиши кўндаланг йұналиш дейилади. Кўндалант йұналишларга мос келадиган массалар үзаро тенг. $m_1=m_2=m_{\perp}$ (кўндаланг масса), бўйлама йұналишдаги $m_3=m_{\parallel}$ массаси бўйлама масса дейилади. Германийда айланиш эллисоидининг симметрия үқи [111] йұналиш бұлади.

Демак, Si ва Ge учун үтказувчанлик электрони энергиясинине бош үқиар бўйича ифодаси

$$E(\vec{k}) = \frac{\hbar^2}{2} \left(\frac{k_1^2 + k_2^2}{m_1} + \frac{k_3^2}{m_L} \right) \quad (1.7)$$

күринища ёзилади.

Кремний ва германийнинг валент зонасида $E(\vec{k})$ энергиянини $k = 0$ да уч карра айниган максимуми мавжуд. $E(\vec{k})$ функцияниң икки тармогида энергия ва түлқин вектор орасидаги боғланиш

$$E_{1,2}(k) = -\frac{\hbar^2 k^2}{2m_0} [A \pm B_0] \quad (1.8)$$

күринища бўлади. бинобарин, валент зонадаги ковакнинг массаси икки қийматта эта бўлади:

$$m_{p1} = \frac{m_0}{A - B_0}, m_{p2} = \frac{m_0}{A + B_0}. \quad (1.9)$$

$m_{p1} > m_{p2}$ эканлиги күриниб туриди. Шунинг учун 1 тармоқниң m_{p1} массали коваклари оғир коваклар, 2 тармоқниң m_{p2} массали коваклари енгил коваклар дейилади.

Ковакларниң учинчи тармогини

$$E(\vec{k}) = -E_{s0} - \frac{\hbar^2 k^2}{2m_0} A \quad (1.10)$$

қонуният аниқлайди, бундаги E_{s0} син орбитал ўзаро таъсир оқибатида мазкур тармоқ бошининг пастта силжиши. Бу тармоқда эффектив масса $m_p = m_0 / A$ бўлади. m_0 -вакуумдаги (бўшлиқдаги) эркин электрон массаси.

Куйидаги жадвалда тажриба маълумоти келтирилган.

I- жадвал

Ярим ўтказгич	m_1 / m_0	m_\perp / m_0	m_{p1} / m_0	m_{p2} / m_0	m_{p3} / m_0
Германий	1,58	0,082	0,34	0,04	0,07
Кремний	0,98	0,19	0,52	0,16	0,24

$\text{Al}^{\text{III}}\text{B}^{\text{V}}$ турға мансуб бирикма ярим үтказгичларда үтказувчанлик ва валент зоналарининг бир хил энергияли сиртларини сифрисимон сиртлар деб ҳисобласа бўлади, яъни бу ҳолда

$$\vec{E}(k) = E(0) - \frac{\hbar^2 k^2}{2m_n^*} \quad (1.11)$$

бу жудадаги m_n^* энергияга маълум даражада боғлиқ массадир.

Куйидаги жадвалда 300 К $\text{Al}^{\text{III}}\text{B}^{\text{V}}$ бирикмаларда эффективнисаларининг тажрибавий қийматлари берилган.

2- жадвал

Ярим үтказгичлар	InSb	InAs	GaSb	GaAs
m_n^*/m_0	0,012	0,025	0,047	0,07
m_p^*/m_0	0,5	0,3	0,39	0,5

Кўп ярим үтказгичларда $E(k)$ нинг үтказувчанлик зонасидаги минимумлари ва валент зонадаги максимумлари k нинг ҳар хил қийматларига тўғри келади. Бундай иомослик кристалларининг оғтих масалаларини аниқлашда муҳим ўрин тутади.

1.3. Ҳақиқий ярим үтказгичлардаги нуқсонлар

Олдинги бандда қараб чиқилган энергия зоналари тузилишига эга бўлган ва уларда электронлар үтказувчанлик зонасига фақат валент зонасидан ўтиши мумкин бўлган ярим үтказгичлар хусусий ярим үтказгичлар дейилади. Уларнинг үтказувчанлигини хусусий электрик үтказувчанлик деб аталган. Биз кўриб ўтган кристал идеал (мукаммал) кристал эди, унда атомлар (ионлар, молекулалар) қатъий тартибда жойлашган деб фароз қилинган эди. Аммо, ҳақиқий кристал панжарасида бир мунча турли табиатли нуқсонлар мавжуд бўлади. Улар ясосий атомларининг жойлашишидаги қатъий тартибининг бузилишига, ва бинобарин, электронлар энергиялари спектрининг зонавий тузилишида ўзгаришлар пайдо бўлишига сабабчи бўлади.

Агар кристалдаги нуқсонлар миқдори кичик бўлса, бу ҳолда улар бир биридан анча узоқда жойлашган ва бир бири билан ўзаро таъсирашмайдиган бўлади. Бундай нуқсонларни маҳаллий (локалланган) нуқсонлар дейилади. Нуқсонлар яқинида электронлар учун энергетик ҳолатлар (маҳаллий энергетик ҳолатлар) пайдо бўлади. Бир хил маҳаллий нуқсонлар яқинидаги бундай ҳолатлар ҳам

бир хил бўлади, табиний. Бу маҳаллий ҳолатларда турган электронлар боғлашган, улар электрик ўтказувчаликда қатиашмайди (уларнинг сакрама ўтказувчаликда қатиашини ҳолини бу ерда қарамаймиз). Демак, иуқсоиларниң ҳосил қицдан энергетик сатҳлари ярим ўтказгич кристалларниң тақиқланган зонасида жойлашган бўлини керак.

Ўтказувчаник зонасига электроилар бера оладиган иуқсоилар донорлар дейилади, аксинча, валеут зонадан электронни ўзига олиб, унда ковак ҳосил қиласидиган иуқсоилар акцепторлар дейилади.

Ўтказувчаник зонаси ёки валеут зона яқинидаги жойлашган сатҳларни саёз сатҳлар, тақиқланган зонаниң ўрга қисмида жойлашган сатҳларни чукур сатҳлар, ҳам донорлик, ҳам акцепторлик вазифасини ўтгай оладиган сатҳларни амфотер сатҳлар дейилади.

Агар кристалдаги иуқсоилар етарлича катта бўлса, қўшии иуқсоилар бир-бирига анча яқин ва улар орасида ўзаро таъсири бўлиши мумкин, бу ҳолда иуқсоилар сатҳлари парчаланиб, сатҳлар зонаси ҳосил бўлади, ундаги ҳолатлар энди кристалдаги барча иуқсоиларга тегишли бўлиб қолади.

Кристалдаги иуқсоилар геометрик иуқтам низардан иуқтавий, чизигий, ясий(сиргий), ҳажмий бўлиши мумкин.

Иуқсоилар ўзлари мавжуд бўлган кристаллар ясосида исалган асбоблар хоссаларига муҳим таъсири кўрсатади.

I.4. Ярим ўтказгичларда киришмалар

Кристал пашкарасидаги ёт атомлар (киришмалар) пашкара иуқсоилари жумласига киради, аммо кристал хоссаларини (хусусан, электрик хоссаларини) аниқлашда улар ишҳоятда муҳим бўлганилиги сабабидаи киришмалар тўғрисида алоҳида тұхталамиз.

Ўзбек тилидаги дастлабки ва баъзи кейинги адабиётда ярим ўтказгичлардаги аралашмалар ҳақида гапириллади. Кимё ва физикада аралашма термини икки модданинг таққосланарли миқдорлардаги аралашувини низарда тутади. «Киришма» термини асосий моддага иисбатан оз миқдорда ва унинг тузилишини тубдан ўзgartирмайдиган қўшимчаларни низарда тутади.

Киришмалар ўзининг тутган ўрии ва бажарадиган вазифаларга қараб бир неча турларга бўлшиади.

Киришма атомлар кристал пашкарасида ёки тугулардаги асосий атомлар ўринига ўтириб олади (бундай киришма атомлар ~~иши ўриибосар каттиқ эритма~~ дейилади). ёки улар тугулар

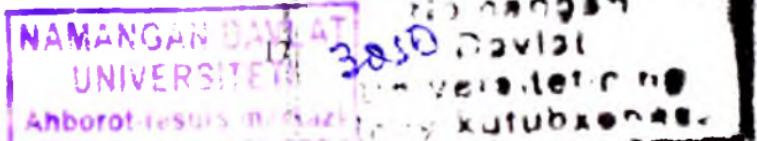
орасига жойлашиб олади (бундай киришмаларни сүқилиш катткызтма дейнләди). Бу иккى ҳолни иккى омил геометрик ва электрокимёвий омиллар аниқлайды. Ўринbosар киришмалар ҳосил бўлиши учун киришма атом радиусининг асосий атом радиусидан фарқи 15% дан ошмаслиги керак. Яна бир шарт шуки, асосий ва киришма атомлар электрокимёвий жиҳатдан ўхшаш бўлиши зарур, киришма атомнинг сиртқи (валент) қобигидаги электронлар сони асосий атом сиртқи қобиги электронлари сонига тенг ёки яқин (± 1) бўлиши керак. Суқилиш киришмалари ҳосил бўлиши учун киришма атом радиусининг асосий атом радиусига иисбати 0,59 дан кичик бўлиши керак. Микдорий шартлар тажриба йўли билан тошилган шартлардир.

Ҳар бир киришма атом ўзи турган жойда маҳаллий сатҳлар ҳосил қиласади. Бу сатҳлар киришмалар зичлиги учча катта бўзмагандан тақиқланган зонада жойлашган бўлади.

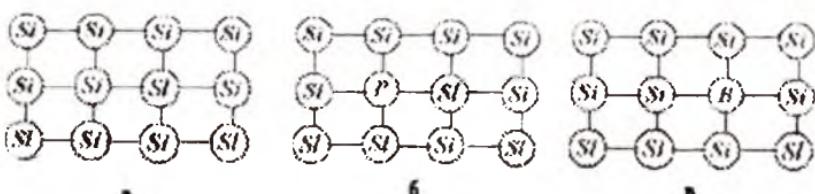
Ярим ўтказгич моддалар кўни босқичли тозалаш усуллари натижасида олинади. Бундан кейин ҳам уларда қолдик киришмалар қолади, бу киришмалар таркиби ва микдорини аниқлаб олиш мухим ишлар. Аммо, энг мухими бирор мақсадда тегинлича танилаб олиб назорат қилинадиган микдорда мазкур ярим ўтказгичга киригтиладиган киришмалар ярим ўтказгичлар электроникасида алоҳида аҳамиятта эгadir.

Саёз сатҳлар ҳосил қилувчи киришмалар. Ўтказувчантлик зонаси ёки валент зонага яқин жойлашган саёз сатҳлар ҳосил қилувчи киришмалар эркин заряд ташувчилар микдорини ошириши имконини яратиб, ярим ўтказгичнинг электрик ўтказувчантликини бевоситга ўзgartирини мумкин.

Энг кўни қўлланиладиган кремний кристаллни олайлик. Матъумки, кремний наижарасида ҳар бир атомнинг 1 та энг яқин қўшини бўлиб, улар билан 1 та валент электрон воситасида ковалент боеланишга биттадан валент электрон ажраттади), яъни иккى қўшини атом бир бири билан иккى электрон воситасида боеланишга (1.4,а расм). Ковалент боеланишда иккитадан ортиқ электрон бўлмайди. Агар шу наижарага 5' валентли фосфор атоми киритилса, у кремний атоми ўрнинг жойлашади (1.4,б расм). Фосфорнинг 4 валент электрони 1 та қўшини кремний атомлари билан ковалент боеланишини таъминлайди, 5 электрон эса ўз атоми билан кучиз боелинишда бўлади, унинг тақиқланган зонадаги дисперсия.

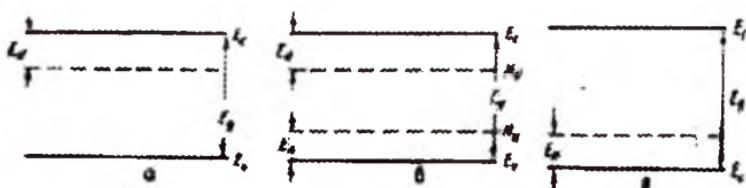
зонасига яқин жойлашған. Агар бу электронга кичкіна E_d энергия берилсе, үз атомидан ажралиб әрқин электронга айланади. яғни (энергиялар диаграммасыда) үтказувчанлық зонасига үтиб олади. Бұлшыг үчүн хона температурасындағы зарранинг ўртача иссеклик энергиясы ($\sim kT$) күйөндір.

1.4-расм. а-シリймасыз кремний панжарасы;
б-фосфор кирицталған кремний панжарасы;
в-бор кирицталған кремний панжарасы.

Тұгуындағы фосфор атоми күзгалмас мусбат ионға айланади. Үтказувчанлық зонасига электрон бера оладынан киришма атоми донор, у ҳосил қылған E_d сатх донор сатх дейилді. Етарлича міндердөрдә донор киришма кирицталған (ва үтказувчанлық электронлари тоза кристалдагидан күп бұлған) ярим үтказгыч аспектрон үтказувчанлықтың екі қисқача д-тур ярим үтказгыч дейилді (1.5,а-расм). Фосфор киришмали кремний ана шундай ярим үтказгычдар.

Агар кремний кристалиға бор (В) атомлари кирицталса, улар кремний атомлар үрнигінде тұгуындарға жойлашиб олади (1.5,в-расм).

1.5-расм. а-н-тур ярим үтказгыч, в-р-тур ярим үтказгыч,
б-компенсиралиған ярим үтказгыч.

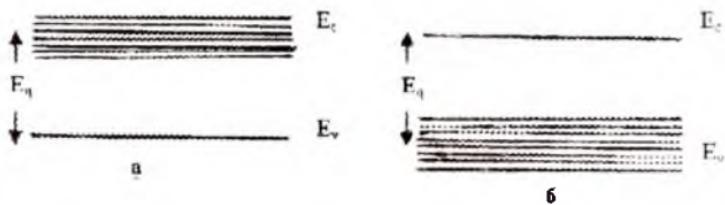
Бор (В) атоми уч валентли бұлғанлығы учун уннан 4 та күштің кремний атоми биін ковалент боялғаннан ҳосил қилишга бир электрон етишмайды. Бу электроннан бор (В) атоми кремний атомлары орасындағы боялғаннан (валент зонадан) тортиб одиши мүмкін. Буннинг учун унда катта бұлмаган E_a энергия керак бұлади. E_a энергия ҳам хона температурасындағы ўртача иссеклик энергиясы

кітіптибидадир. Бор атоми яқинидаги бу сатх валент зона яқининде жойлашган. Валент зонадаги электронниң үзиге бириктириб озадыган, бимебарын, бу зонада ковак ҳосил қыладыган киришма акцептор, у ҳосил қылған E_a энергиялы сатхни акцептор сатх дейилади. Етарлы миқдорда акцептор киришма киригилған ва валент зонада тоза кристалдагидан күп коваклари бұлған ярим үтказгични ковак үтказувчанлики ёки, қисқача, р-тур ярим үтказгич дейилади (1.5, в расм). Бор (B) киришмали кремний ана шундай ярим үтказгичдер.

Агар ярим үтказгичта ҳам донор, ҳам акцептор киришмалар киристилған бўлса, донор сатҳдаги электронылар акцептор сатҳларга тушади. Агар донорларнинг зичлиги N_d акцепторлар зичлиги N_a дан катта бўлса ($N_d > N_a$), барча акцептор ҳолатларни электронылар тўлдиради, донор сатҳларда $N_d - N_a$ электрон қолади, ярим үтказгичнинг электрон үтказувчанлиги камаяди. Аксинча, $N_d < N_a$ бўлса, акцептор сатҳлар қисман тўлдирилиб, уларининг валент зонадан электроныларни тортиб олиш имконияти камаяди, донор сатҳлар ионлашиб, үтказувчанлик зonasига электронылар бера олмайди. Бундай ярим үтказгичлар компенсиранган ярим үтказгичлар дейилади (1.5, б расм). Компенсиранни ҳодисаси смёз ва чукур сатҳлар мавжуд бўлганида ҳам содир бўлади. Яна шунин айтиши керакки, $N_d \approx N_a$ бўлганида үтказувчанлик юз бериб үтказувчанлик бир неча тартибга камайиб кетиши мумкин.

Юқорида айтилганлар учун катта зичликка эга бўлмаган киришмалари бўлған ярим үтказгичларга тегишилдири. Агар киришма атомлар зичлиги етарлича катта бўлса (ъили легирланған ёки айнигандан ярим үтказгич), киришма атомлар үзаро таъсирдашиши оқибатида электронылар энергиясининг киришмавий зонаси ҳосил бўлиши мумкин. Масалан, кремнийда киришма зичлиги $N_k \approx 10^{19} \text{ см}^{-3}$ бўлганида киришмавий зона пайдо бўлади. Киришма зичлиги критик N_k қийматта эришгандан киришмавий зона ҳосил бўлиб, киришма зичлиги орта боргандада бу зона ярим үтказгичнинг рухсат этилған зоналаридан бирига туташади ва кейинчалик унинг ичита киради (1.6 расм).

Чукур сатҳлар ҳосил қыдувчи киришмалар. Ярим үтказгичта киристиладиган киришмаларнинг күпчилиги тақиқланған зонаининг ўрта қисмида, үтказувчанлик зонаси ва валент зонадаи узоқда электронылар дейилади.

1.6 расм. а айнигани н тур ярим ўтказгич;
б айнигани р тур ярим ўтказгич.

Чуқур сатҳлар ё донорлик, ё акцепторлик хоссаларига эга бўлади. Баъзи киришмалар бир неча сатҳлар ҳосил қилиши, уларнинг бирлари донор бўлса, бошқалари акцептор бўлиши мумкин. Буидай киришмаларни амфотер киришмалар дейлади. Чуқур сатҳнинг қандай хоссага эга бўлишилиги, унинг вазияти киришма атомининг зарядий ҳолатига ва унинг электрик манфиийлигининг асосий атомницидан катта ёки кичик бўлишига боғлиқдир. Мазкур киришмаларнинг атомлари фақат тутунларда эмас, балки тутунлар орасида ҳам жойлашиб олиши мумкин. Уларнинг муайян бир қисми электрик жиҳатдан фаол бўлса, бошқа қисми эса электрик жиҳатдан нофаол бўлади.

Чуқур сатҳлар ярим ўтказгичларда электронлар ўтишлари билан боғлиқ бўлган жуда кўп ва хилма хил жараёйларда муҳим ўрин тутади, улар ярим ўтказгичли асбобларнинг иш имкониятларини белгилаб беради.

Чуқур сатҳлар ҳосил қилувчи манбалар бўлиб муайян хоссали киришмалар, киришма атомларнинг панжарарининг бонича нуқсонлари билан бирлашмалари, айниқса кристалдаги кислород ва углерод билан нуқсонларнинг бирлашмалари ҳисобланади.

Кремнийда чуқур сатҳлар ҳосил қиласидан ўнлаб киришмалар яхши ўрганилган. Масалан, кремнийга киритилган олтиниугурт (S) атоми вакансия (V) билан бирлашиб $S+V$ комплекс пайдо қиласди, у эса $E_c - 0,5$ эВ энергияли чуқур сатҳ ҳосил қиласди. Кислороднинг вакансия билан бирлашуви $O+V$ (A марказ) кремнийда $E_c - 0,16$ эВ энергияли сатҳ ҳосил қиласди. Термоишлов баъзи чуқур сатҳларни пайдо қиласди ва баъзиларини тойиб қиласди.

Чуқур сатҳларнинг энергиясини, уларнинг электрон ва ковалларни унслаб олиш кесимларини, зарядий ҳолатини билиш зарур.

Ярим ўтказгичлардаги чуқур сатҳлар қандай вазифаларни бажаради?

Улар рекомбинацион марказлар ва ёпишиш сатҳлари бўлиб ҳизмат қилиши мумкин.

Чукур сатҳлар ёруғликни киришмавий югини, яъни физикада масъул ўрини тутади, ҳамда ярим ўтказгичли асбобларининг ишлаш соҳаларини аниқлашда кўп жиҳатдан ҳал қилувчи омил бўлади.

Чукур сатҳларни тадқиқлашинг бир неча усуслари (ёруғликни синтезларини ўрганиш, туннел спектроскопияси, сигим спектроскопияси, электрон - парамагнетик резонанс ва бошقا усуслар) мавжуд.

1.5. Ярим ўтказгичларда электрошлар ва коваклар статистикаси

Квант статистикасининг кўрсатишича, бир квант ҳолатга импульслар фазосида h^3 ҳажм тўғри келади, уни квант фазавий китак (ячейка) дейилади.

Изотрон ярим ўтказгичда ўтказувчанлик зонасидаги электрон энергияси E ва импульси p орасидаги боғланиши $E = p^2/2m^*$, бунда m^* скаляр эфектив масса. Бу ҳолда dp импульс оралигидаги электрошлар ҳолатлари сони:

$$2 \frac{4\pi p^2 dp}{h^3} = g(p) dp, \quad (1.12)$$

мос равинда, dE энергия оралигидаги ҳолатлар сони:

$$4\pi \left(\frac{2m_n^*}{h^2} \right)^{1/2} \sqrt{E} dE = g(E) dE. \quad (1.13)$$

Бундаги

$$g(E) = 4\pi \left(2m_n^*/h^2 \right)^{3/2} \sqrt{E} \quad (1.14)$$

катталикини ҳолатлар зичлиги дейилади.

Худди шу йўсида валент зонасида ковакларининг квант ҳолатлари зичлиги

$$g(E) = 4\pi \left(2m_p^*/\hbar^2\right)^{3/2} \sqrt{E} dE \quad (1.15)$$

бўлади, бунда E энергия валент зона шинидам пастта томон ҳисоб қилинган.

Ферми Дирак квант статистикасига асосан, электроннинг T температурада E энергияли ҳолатда бўлиши эҳтимоллигини ушбу

$$f_0(E, T) = \left[1 + \exp \frac{E - E_F}{kT} \right]^{-1} \quad (1.16)$$

Ферми тақсимоти функцияси ифодалайди, бундаги E_F Ферми сатҳи деб аталадиган статистик параметр, уни текширилаётган намунианинг электроннейтраллик шарти асосида топилади. Агар ўтказувчандик зонасидағи электронлар зичлиги етарлича кам бўлса (айнимаган электронлар гази), $\exp(-E_F/kT) \gg 1$ тенгислизик ўринли бўлади ва бунда (1.16) ифода содда

$$f_0(E, T) \approx \exp \left(\frac{E_F - E}{kT} \right) \quad (1.17)$$

ифодага айланади. Бу эса классик физиканинг Максвелл-Больцман тақсимот функциясидир.

Ковакнинг T температурада E энергияли ҳолатда бўлиши эҳтимоллиги (шу ҳолатда электроннинг бўлмаслиги эҳтимоллиги) қўйидагича ифодаланади:

$$f_0(E', T) = \left[1 + \exp \left(\frac{E_F + E_g - E'}{kT} \right) \right]^{-1}. \quad (1.18)$$

Айнимаган коваклар гази ҳолида

$$f_0(E', T) \approx \exp \left(\frac{E' - E_F - E_g}{kT} \right). \quad (1.19)$$

Энди ўтказувчалик электронлари ва коваклари зичлигини ҳисоблаймиз.

Ўтказувчаник зонасида E энергия сатҳи яқинида кичкина dE энергия оралигидаги электронлар ҳолатлари сони (1.13) ифода

органи берилган: $g(E)dE$. Шу энергия ҳолатларининг ҳар бирда электроннинг бўлиш эҳтимоллиги $f_0(E,T)$ бўлганлигидан dE энергия оралигидаги электронлар сони $dn(E)=f_0(E,T)g(E)dE$ бўлади. Бу ижодини бутун ўтказувчалик зонаси бўйича олинган интеграл

$$n_0 = \int f_0(E,T)g(E)dE \quad (1.20)$$

шу зонадаги электронлар зичлигини ифодалайди. Агар $E_c=0$ деб олинса, f_0 нинг E ортиши билан тез камайиши эътиборга олинисб, юкори чегара ∞ деб олинса, электронларнинг мувозанатий зичлиги:

$$n_0 = 4\pi \left(2m_n^*/h^2\right)^{3/2} \int_0^\infty \frac{\sqrt{E}}{1 + \exp\left(\frac{E - E_F}{kT}\right)} dE \quad (1.21)$$

Энди

$$N_c = 2 \left(\frac{2\pi m_n^* k T}{h^2} \right)^{3/2}, \quad \Phi_{1/2}(E_F^*) = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_0^\infty \frac{x^{1/2} dx}{1 + \exp(x - E_F^*)} \quad (1.22)$$

белгилашшар киритсанак,

$$n_0 = N_c \Phi_{1/2}(E_F^*), \quad (1.23)$$

бунда $E_F^* = E_F/kT$, $x = E/kT$.

Худди шундай йўл билан валент зонадаги ковакларнинг ро мувозанатий зичлиги ифодасини ҳосил қиласиз.

$$p_0 = \int_0^\infty f_{0p}(E') g(E') dE' \quad (1.24)$$

еки

$$p_0 = N_V \Phi_{1/2}(-E_g^* - E_F^*), \quad (1.25)$$

бунда

$$N_v = 2 \left(\frac{2\pi n_p^* kT}{h^2} \right)^{3/2}, \quad \Phi_{1/2}(-E_g^* - E_F^*) \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_0^\infty \frac{x^2 dx}{1 + \exp(x^2 + E_g^* + E_F^*)}. \quad (1.26)$$

шунингдек, $x = E/kT$, $E_g^* = E_g/kT$.

Ўтказувчанлик электронлари ва коваклари зичлиги етарлича кичик бўлган ҳолларда, яъни $\exp(E_F/kT) \gg 1$ бўлганда:

$$\Phi_{1/2}(E_F^*) = \exp(E_F/kT), \quad \Phi_{1/2}(-E_g^* - E_F^*) = \exp(-(E_g + E_F)/kT) \quad (1.27)$$

Демак,

$$n_0 = N_c \exp(E_F/kT), \quad (1.28)$$

$$p_0 = N_v \exp[-(E_g + E_F)/kT]. \quad (1.29)$$

Бу ифодалар айнимаган ярим ўтказгичда ўтказувчанлик электронлари ва коваклари зичликларини аниқлади. Уларнинг кўнгайтмаси

$$n_0 p_0 = N_c N_v \exp(-E_g/kT) = n_i^2 \quad (1.30)$$

хусусий ярим ўтказгичдаги электронлар ва коваклар зичлиги n_i нинг квадратига тенг.

Айнигана ярим ўтказгичда ё электронлар, ёки коваклар зичлиги етарлича катта бўлади. Пур ярим ўтказгичда эркин электронлар газининг айниганилик шарти E_F Ферми сатҳининг ўтказувчанлик зонасида бўлишилигидир, яъни

$$\exp(E_F/kT) < 1, \quad \text{демак } E_F > 0.$$

Пур ярим ўтказгичда коваклар газининг айниганилик шарти E_F нинг валент зонада бўлишилигидир, яъни

$$\exp[(E_g + E_F)] < 1, \quad \text{демак, } E_F < E_g.$$

Пур ярим ўтказгич учун тақрибий ҳисоблаш натижаси:

$$n_0 = \frac{4}{3\sqrt{\pi}} (E_F/kT)^{3/2} \quad (1.31)$$

Юқорида келтирилган ҳисоблашлар изотроп (сферик энергия зоналарига эга бўлган), яъни $E = p^2/2m^*$ ифода ўринли бўлган ярим ўтказгичлар учун бажарилади. Аммо, энергия зоналари сферик бўлмаган баязи ҳолларда ҳам юқоридаги ифодаларни мослаштириб фойдаланиш мумкин. Масалан, эллипсоидал зоналар, яъни

$$E(p) = \frac{p_1^2}{2m_1} + \frac{p_2^2}{2m_2} + \frac{p_3^2}{2m_3} \quad (1.32)$$

ҳоли учун m_n^* эффектив масса ўрнига (1.13) ифодада

$$m_{nd}^* = v^{\frac{2}{3}} (m_1 m_2 m_3)^{\frac{1}{3}} \quad (1.33)$$

кўришишдаги ҳолатлар зичлигининг эффектив массасини ёзмай керак, бунда v эквивалент минимумлар сони (кремний учун $v=6$, $m_1=m_2=m_{\perp}$, $m_3=m_{\parallel}$).

1.5.1. Хусусий ярим ўтказгичларда электрон ва коваклар зичлиги

Мувозанат шароитида ҳар қандай ярим ўтказгич электрик жиҳатдан нейтрал бўлиши керак, яъни барча мусбат зарядлар йигиндиси барча манфий зарядлар йигиндисига тенг бўлиши керак. Бу шартдан Ферми сатҳи аниқланади.

Хусусий ярим ўтказгичда ўтказувчалик зонасидаги электронлар сони валент зонадаги коваклар сонига тенг. Бу ҳолда электроннейтраллик шарти

$$-en_0 + ep_0 = 0 \quad \text{ёки} \quad n_0 = p_0 = n_i \quad (1.34)$$

унга кўра:

$$N_c \Phi_{\frac{1}{2}}(E_F/kT) = N_v \Phi_{\frac{1}{2}}[-(E_g + E_F)/kT]. \quad (1.35)$$

Хусусий ярим ўтказгичлар айнимаган бўлади, шунинг учун (1.35) ифода

$$N_c \exp(-E_F/kT) = N_v \exp[-(E_g + E_F)/kT] \quad (1.36)$$

кўринишнин олади ва ундан E_F осон топилади:

$$E_F = -\frac{E_g}{2} + \frac{3}{4} kT \ln(m_p^* / m_n^*). \quad (1.37)$$

(1.28) ва (1.29) ифодалардан:

$$n_0 = p_0 = n_i = \sqrt{N_c N_v} \exp(-E_g / 2kT) = 2 \left(\frac{2\pi \sqrt{m_p^* m_n^*} kT}{h^2} \right)^{\frac{3}{2}} \exp(-E_g / 2kT). \quad (1.38)$$

(1.37) ва (1.38) ифодалардан келиб чиқадиган асосий холосалар:

- 1) $T=0$ К да хусусий ярим ўтказгичда $E_F(0) = E_g/2$, яъни Ферми сатҳи тақиқланган зонанинг қоқ ўртасида ётади;

- 2) Хусусий ярим үтказгичда үтказувчанлык электронлари ва коваклари зичлиги тақиқланган зона кенглиги E_g га ва Т температурага күчли боғланган. E_g катта бўлганда n_i кичик бўлади ва аксионча. Температура ошиб боргани сайин $n_i(T)$ жуда тез (экспоненциал) ортиб боради.
- 3) Оддин келтирилган (1.30) муносабат ҳар қандай айнимаган ярим үтказгич учун тўғридир.

1.5.2 Киришмали айнимаган ярим үтказгичда электронлар ва коваклар зичлиги

Киришмали ярим үтказгичларда харакатчан зарядли зарралар - электронлар ва коваклардан бошقا яна зарядли киришмалар - мусбат зарядли донор ва манфий зарядли акцептор кўзғалмас ионлари мавжуд бўлади. Электронейтраллик тенгламасида барча ҳолатларда электрон ва ковакнинг бўлиш эҳтимоллигини билиш зарур. E_d донор сатҳда электроннинг бўлини эҳтимоллиги:

$$f_{nd} = [1 + (1/2) \exp[-(E_d + E_F)/kT]]^{-1}, \quad (1.39)$$

ковакнинг бўлиш эҳтимоллиги:

$$f_{pd} = [1 + 2 \exp(E_F + E_d)]^{-1}. \quad (1.40)$$

E_a акцептор сатҳда электроннинг бўлиш эҳтимоллиги:

$$f_{na} = [1 + (1/2) \exp(E_a - E_g - E_F)/kT]^{-1}, \quad (1.41)$$

ковакнинг бўлиш эҳтимоллиги:

$$f_{pa} = [1 + (1/2) \exp(E_g + E_F - E_a)/kT]^{-1}. \quad (1.42)$$

Бу ифодалардаги $E_d > 0$ ва $E_a > 0$, мос равишда, донор ва акцепторларнинг ионланиш энергияси.

Донор ва акцептор сатҳлардаги электронлар ва коваклар зичликлари:

$$n_f = f_{nd} N_d, \quad p_d = f_{pd} N_d, \quad n_a = f_{na} N_a, \quad p_a = f_{pa} N_a, \quad (1.43)$$

бунда N_d ва N_a ярим үтказгичга киритилган донорлар ва акцепторлар зичлиги.

Донор киришмали (в тур) айнимаган ярим үтказгич учун электронлар зичлиги ифодаларини ҳосил қиласайлик. Бу ҳолда электронейтраллик шарти:

$$n_0 = p_0 + p_d \quad \text{ёки} \quad n_0 = n_i^2 / (n_0 + p_d) \quad (1.44)$$

Бу тенглама E_F/kT га нисбатан куб тенглама бўлиб, унинг умумий ечими йўқдир. Шунинг учун унинг паст ва юқори температурадардаги ечимлари олинади ва таҳлил қилинади.

1. Паст температураалар соҳасида ва $E_d \ll E_g$ бўлганлиги сабабидан ўтказувчаник зонасига донор атомлардан ўтган электронлар сони унга валент зонадан ўтган электронлар сонидан кўп марта ортиқ бўлади, бинобарин, $p_0 \ll n_0$, p_d . Демак, (I.44) да p_0 ни ташлаб юборсак,

$$n_0 = p_d \quad (I.44')$$

деб ёзиш мумкин. n_0 ва p_d нинг юқорида келтирилган ифодаларини қўйиб, ҳосил бўлган tenglamani ечсак,

$$\exp(E_F / kT) = \frac{1}{4} \left(\sqrt{1 + 8 \left(\frac{N_d}{N_c} \right)} \exp\left(\frac{E_d}{kT}\right) - 1 \right) \exp\left(-\frac{E_d}{kT}\right). \quad (I.45)$$

Икки чегаравий ҳол бўлиши мумкин.

а) $8(N_d / N_c) \exp(E_d / kT) \gg 1$ тенгсизлик бажариладиган ҳол. Бунда

$$\exp(E_F / kT) \approx \sqrt{N_d / 2N_c} \exp(-E_d / 2kT) \quad (I.46)$$

ва

$$E_F = (kT/2) \ln(N_d / 2N_c) - E_d / 2. \quad (I.47)$$

Демак, ўтказувчаник электронлари зичлиги

$$n_0 = N_c \exp\frac{E_F}{kT} = \sqrt{N_d N_c / 2} \exp(-E_d / 2kT). \quad (I.48)$$

Бу ҳолда электроннинг донор сатҳлардан ўтказувчаник зонасига ўтиши E_d ва температура T га муҳим даражада боғлиқ. (Бу соҳани киришманинг ионланиш соҳаси дейилади).

б) $8(N_d / N_c) \exp(E_d / kT) \ll 1$ тенгсизлик бажариладиган ҳол. Бунда

$$\exp(E_F / kT) = N_d / N_c, \quad (I.49)$$

$$n_0 = N_d = \text{const}. \quad (I.50)$$

Кўриниб турибдики, бу ҳолда киришма тўла ионланган (ҳамма электронларини ўтказувчаник зонасига бериб бўлган). Бу электронлар зичлиги ўзгармас қоладиган соҳадир.

Температуранинг янада кўтарила бориши валент зонадан ўтказувчаник зонасига ўтётган электронлар сонининг тез ошиб боришига олиб келади.

2. Юқори температураалар соҳасида (киришмалар тўла ионлашиб бўлгандан сўнг) юқоридаги (I.44) tenglamada $p_d = N_d$

бўлади, бинобарин, ў $n_0 = \frac{n_i^2}{n_0} + N_d$ кўринишда ёзилади. Бу

tenglamaniнг ечими содда:

$$n_0 = \frac{1}{2} \left[1 + \sqrt{1 + (2n_i/N_d)^2} \right] N_d \quad (1.51)$$

Бу ҳолда

$$\exp(E_F/kT) = \frac{N_d}{2N_c} \left[1 + \sqrt{1 + (2n_i/N_d)^2} \right] \quad (1.52)$$

а) $(2n_i/N_d)^2 \ll 1$ өгөрлийн ҳолда:

$$n_0 = N_d; \quad \exp(E_F/kT) = N_d/N_c. \quad (1.53)$$

Бу одчин күрилган ҳолга түгри келади.

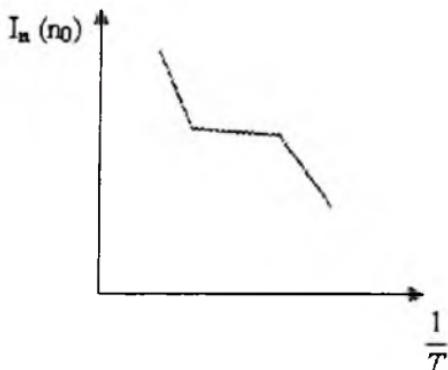
б) $(2n_i/N_d)^2 \gg 1$ өгөрлийн ҳолда:

$$n_0 = n_i \quad (1.54)$$

$$\exp(E_F/kT) = n_i/N_c \quad (1.55)$$

Демак, а) ҳолда н тур ярим ўтказгичда электронлар зичлиги $n_0=N_d$ (үзгәрмас) бүлгән киришмавий ўтказувчанликка эга, б) ҳолда эса, $n_0=p_0=n_i$ бүләди, яни хусусий ўтказувчанлик киришмавий ўтказувчанликтан анча катта бүләди, ярим ўтказгич хусусий ярим ўтказгичдек бүлиб қолади.

Күйидә н тур киришмали ярим ўтказгичда электронлар зичлиги үзгәриши графиги тасвирланган.

1.7. расм. н тур ярим ўтказгичда ўтказувчанлық электронлари зичлиги.

Компенсиралигандын ва бошқа ярим ўтказгичларда заряд ташувчилар зичлиги ҳақидағы маълумотни махсус ўкув күллаималардан олиш мүмкін.

1.6. Ярим ўтказгичларда электронлар ва ковакларнинг дрейфи ва диффузияси

Эркин электронлар ва коваклар ташқи таъсирлар остида йўналган ҳаракат қиласди. Бунда ташқи таъсир кучларидан ташқари муряд ташувчилик ҳаракатига қаршилик қўрсатувчи ички кучлар - кристал панжараси атомлари (ионлари), киришмалар атомлари (ионлари) ва турли нуқсонлар билан тўқишишлар ҳам мавжуд бўлади. Бу омиллар ярим ўтказгичда заряд ташувчиларнинг ўртача дрейф тезлигини, бошқача айтганда уларнинг ҳаракатчалигини тиқозо қиласди.

1.6.1. Заряд ташувчиларнинг кристал панжарасидаги ҳаракатчалиги

Ом қонунини ифодалайдиган ток зичлиги ифодасини чиқарайтик. Унинг учун доимий ток ўтаётган қисмига қўйилаётган кучланнишни V , у ҳосил қилган электрик майдон кучланганилигини \mathcal{E} , ўтказгич узунлигини ℓ , кесимини S , уйдаги эркин электронлар зичлигини n_0 деб белгиласак, бу ҳолда мазкур ўтказгичдан ўтаётган ток (бирлик виктда ўтаётган заряд микдори):

$$I = en_0v_dS, \quad (1.56)$$

ток зичлиги эса

$$j = en_0v_d \quad (1.57)$$

бўлади, бунда v_d -электрик ток йўналишида электронларнинг йўналган ҳаракати (дрейф) тезлиги бўлиб, у электрик майдон кучланганилигига мутаносибdir, яъни

$$v_d = \mu \mathcal{E}. \quad (1.58)$$

Бу ифодадаги μ ҳаракатчаликнинг ифодасини келтириб чиқарилган:

$$\mu = \frac{e\langle\tau\rangle}{m}. \quad (1.59)$$

Бунда m электроннинг массаси (кристалда электрон массасини $m=m^+$ - әффектив массаси ифодалашини эзда тутайлик), e элементар заряд, $\langle\tau\rangle$ электроннинг икки тўқишини орасида ўтадиган ўртача вақт (ўртача эркин югуриш вақти, релаксация вақти). Ярим ўтказгичда электрон ва ковакнинг ҳаракатчаликлари:

$$\mu_n = \frac{e\langle\tau_n\rangle}{m_n^+}, \quad \mu_p = \frac{e\langle\tau_p\rangle}{m_p^+}. \quad (1.60)$$

Демак, заряд ташувчилар ҳаракатчалыгынинг нималарға боғлиқ эквиваленттеги аниқлаш учун τ ни турли түқнашиш механизмлари учун ҳисоблаш зарур.

I.6.2. Электровларнинг кристал панжараси тебранишлари ва иуқсонашылары билан түқнашишлари. Релаксация вақти ва унинг ўртача қиймати

Кинетик ҳодисаларни тәдқиқлашда асосий вазифаны бажарадиган номувозанатий тақсимот функциясини аниқлашда заряд ташувчиларнинг кристал панжараси билан түқнашишлари (бошқача айттанда уларнинг сочилиши) муҳим үрин тутади. Агар заряд ташувчиларга таъсир этәйттан ташқи күчларни (электрик ва магнитик майдонлар, температура градиенти, кристалга тушаёттан электромагнитик нурланиш ва ҳоказо таъсириларни) тартибли ҳаракатта көлтирувчи күчлар эквиваленттеги эътиборга олсак, заряд ташувчиларга панжара иуқсонашыларнинг таъсири тартибли ҳаракатни бузувчи, унга халақыт берувчи күчлар бўлади. Бу ташқи ва ички күчларнинг бир вақтдаги таъсири заряд ташувчиларнинг қандайдир суръатда тартибли ҳаракатини кинетик ҳодисаларни юзага келтиради. Қўйида заряд ташувчилар дуч келадиган түқнашишлар хилларида қисқача тўхталамиз.

1. Заряд ташувчиларнинг кристал панжараси тебранишлари билан түқнашишлари

Агар кристал панжарасида атомлар мутлақ даврий жойлашганида эди, унинг ичидаги мутлақ даврий электрик майдонда электрон түқнашишсиз (сочилишсиз) ҳаракат қилган бўларди. Аммо, ҳақиқий кристалда электрик майдон, даврийлиги турли сабабларга кўра бирмунича бузилади. Масалан, тебранаёттан атомлар ўз мувозанатидан силжийди, уларнинг қатъий тартибда жойлашиши бузилади. Шуни таъкидлаш керакки, бу даврийликдан четлашини амплитудаси панжара доимиёснинг бир неча фоизини ташкил этади, шунинг учун уни кичкина галаён деб ҳисобланади ва бу ҳолда галаёнлар назарияси қўлланилади, биз бу ерда ҳисоблашлар тафсилотини келтирмаймиз, аммо уларга тегишли асосий мазмунни айтиб ўтамиз.

Ўтказувчанлик электрони кристал панжараси билан ўзаро таъсирилганда у билан энергия ва импульс алмашади. Бу жараёнда электрон томонидан кристал панжараси энергиясининг бир квант олинади (ютилади), ёки бир квант энергия панжарага берилади (чиқарилади).

Бу энергия квантига ва унга мөс импульс квантига эта бўлган квазизаррани фонон дейилиши маъдум. Демак, электроннинг кристал атомлари тебранишлари билан ўзаро таъсири фонон ютилиш ёки фонон чиқариш кўринишида бўлади деб қаралади.

Квант ўтишлар назарияси заминида электроннинг кристал инжараси тебранишларида сочилиб, \vec{k} тўлқин векторининг ўзариши эҳтимоллиги $W(\vec{k}, \vec{k})$ тонилади, сўнгра унинг релаксация вақти (ўртacha эркин югуриш вақти)ни ҳисоблашга тадбиқ этилади.

а) акустик тебранишларда электроннинг сочилиш ҳолида релаксация вақти

$$\tau_{ak} = \frac{9\pi}{4\sqrt{2}} \frac{Mv_0^2 \hbar^4}{c^2 m^* k T V_0 \sqrt{m^*} \sqrt{E}} \quad (1.61)$$

бўлишлiği ҳисобланган, бунда M элементгар катак массаси, V_0 – унинг ҳажми, c ёрутликнинг тезлиги, v_0 – кристалда товуш тезлиги, m^* – эфектив масса, E электрон энергияси.

б) оптик тебранишларда электрон сочилиши икки чеширвий ҳолда қаралади.

1) Юқори температуralар ($kT \gg \hbar\omega_0$, ω_0 оптик тебранишлар тақрорийлиги) соҳасида оптик тебранишларда сочилиш релаксация вақти учун

$$\tau_{on} = \frac{\hbar^2 \epsilon^*}{\sqrt{2m^* e k T}} \sqrt{E} \quad (1.62)$$

иғоди олинган, бунда ϵ^* – эфектив диэлектрик сингдирувчаник

2) Паст температуralар ($kT \gg \hbar\omega_0$) соҳасида электроннинг оптик тебранишлари сочилиши учун

$$\tau_{on} = \frac{3}{\sqrt{2}} \frac{\hbar \epsilon^* \exp\left(\frac{\hbar\omega_0}{kT}\right)}{e^2 \sqrt{m^* \hbar \omega_0}} \quad (1.63)$$

иғода ҳосил қилинган.

2. Заряд ташувчиларнинг киришмалар ионларида, нейтрал атомларида ва бошқа нуксанларда сочилиши

а) Кирishma ионларида электрон сочилишини классик механика заминида текширилади. Бунда α -зарражаларнинг атомлар идросида сочилиши учун чиқарилган Резерфорд ифодасидан

фойдаланилган, у кристалдаги киришма ионларида сочилиши мұваффаққыятлы мұвоғиқлаштырылған. Электрон ионга мұайян масоғы қадар яқынлашғанда у ион томонидан тортилади (мусебат ион), ёки итарилади (манғый ион). Иккала ҳолда ҳам электрон үзининг түғри өзіншіліктерінен әсер етеді. Бу ҳолда қаралған сочилишиниң түрлерін сипаттауда өзіншіліктерінен әсер етеді.

$$\tau_n = \frac{\epsilon^* m^2 v^3}{2\pi e^4} \left\{ \ln \left[1 + \left(\frac{\epsilon^* m v^2}{2e^3 \sqrt{n_i}} \right)^2 \right] \right\}^{-1}, \quad (1.64)$$

бұнда v электрон тезлигі, n_i киришма ионлар зичлигі.

б) Киршманинг нейтрал атомлари ҳам электронлар билан түқнашиб, уларни сочиб юборади. Бу ҳолда

$$\tau_N = \frac{(m^* e^2)}{\frac{\hbar}{20\epsilon^* N_0}} \quad (1.65)$$

в) Дислокациялар ҳам электронларнинг сочилишина үз диссасини құшади:

$$\tau_D = \frac{3}{8Rv} \frac{1}{N_D}, \quad (1.66)$$

R - цилиндрик дислокацияның кесим радиусы, N_D дислокациялар зичлигі.

г) Заряд ташувчиларнинг кристалдаги вакансияларда сочилиши текширилғанда, вакансияни ионлашған киришма деб қаралса, у киришма ионларида сочилишінде үхшаш оқибатта келтиради. Агар вакансия зарядсиз болса,

$$\tau_V = \frac{\pi R^3}{m^* \sqrt{2mkTA^2 N_V}} \left(\frac{E}{kT} \right)^{-\frac{1}{2}}. \quad (1.67)$$

д) Электронларнинг электронларда ёки ковалдарда сочилиши ҳодисаси бу заряд ташувчилар зичлиги етарлича катта бүлганида мұхим бўлади. Бу ҳоллар ҳам электроннинг киришма ионида сочилиши ҳолига үхшашын кетади, аммо бундай сочилишларини бўлиши учун кучли электрик майдон бўлиши - электронларнинг ўрга кинетик энергияси - уларнинг температураси кристал панжарасиникидан катта бўлиши керак. Шу мулоҳазани эътиборга олиб, (1.64) ифодадан фойдаланиш мумкин.

е) Бир вақтда бир неча сочилиш (түқнашиш) тури таъсир қилаёттан ҳолда эҳтимолликлар құшилишидан релаксация

(тұқнашишаро) вактлари тескари қийматлари ҳам қүшилиши көлиб чиқады:

$$\frac{1}{\tau} = \sum_i \frac{1}{\tau_i}, \quad (1.68)$$

$\tau_i - i$ – тұқнашиш турига тегишли релаксация вакти, τ – нағижавий релаксация вакти.

Релаксация (тұқнашишлар аро) вакти электрон энергиясига бөлиқ. Бу мудоханан умумлаштириб уни

$$\tau = \tau_r E' \quad (1.69)$$

күренишида ёзилади ҳам, г ҳар тур тұқнашишлар үчүн айрим қийматлар оладиган сон (масалан, акустик тебранишларда тұқнашиштар ҳоли үчүн $r=1/2$).

1.6.3. Заряд ташувчилар ҳаракатчалығының температурага бөлиқтілігі

(1.60) ифодалардан ҳаракатчанлайлар релаксация вактларининг ўртача қийматларига мутаносиб бўлишлiği күриниб турибди. Юқорида ҳосил қилинган τ нинг ифодаларини энергия бўйича ўртачалантирасак, μ нинг температурага бөлиқ ошкор ифодаларини оламиз. Бунинг үчүн биз содда йўлдан борамиз: электроннинг ўртача энергияси $\left(\bar{E} = \frac{3}{2} kT \right)$ температурага мутаносиб.

Демак, $\langle \tau_{ak} \rangle \sim T^{3/2}$. Бошқа ҳолларда ҳам шу йўсунда иш кўрамиз.

Заряд ташувчилар ҳаракатчалығи μ нинг температурага бөгланишини қўйидағи жадвал күренишида тасвирлаймиз. Бу бөгланишлар электронлар ва коваклар үчүн бир хил.

Яна электрик майдон ҳосил қиласидиган токнинг зичлиги ифодасига қайтамиз. Электронлар дрейф токи зичлиги умумий ҳолда:

$$\vec{j}_{n,d} = en_0 \vec{v}_{dn} = en\mu_n \vec{E}, \quad (1.70)$$

коваклар дрейф токи зичлиги

$$\vec{j}_{p,d} = ep_0 \vec{v}_{dp} = ep\mu_p \vec{E} \quad (1.71)$$

күренишларда ёзилади.

$\sigma_n = en\mu_n$, $\sigma_p = ep\mu_p$ – электрон ва ковак электрик ўтказувчалык.

Заряд ташувчиларнинг сочилиш механизмлари	$\mu(T)$
Акустик тебранишлар	$\mu_{ak} = \mu_1 T^{-3/2}$
Оптик тебранишлар (юқори температураалар)	$\mu_{on}^* = \mu_2 T^{1/2}$
Оптик тебранишлар (наст температураалар*)	$\mu_{on}^* = \mu_3 \exp^{h\omega_0/kT}$
Киришма ионлари	$\mu_u = \mu_4 T^{3/2}$
Киришма атомлари	$\mu_N = \mu_5 T^0$
Дислокациялар	$\mu_D = \mu_6 T^{-1/2}$
Зарядли вакансиялар	$\mu_{V,1} = \mu_7 T^{3/2}$

1.6.4. Ярим ўтказгичларда заряд ташувчилар диффузияси

Маълумки, муайян модданинг зичлиги кўни жойдан унинг зичлиги кам жой томонга модда ўз-ўзидан кучади (оқади). Бу ҳодисани диффузия дейиллади. Диффузион оқим одатда зичлик градиентига (зичликнинг ўзгариб бориш даражасига) мутаносиб бўлади. Бу ҳодиса ярим ўтказгичда ҳаракатчан зарядлар электронлар ва коваклар билан ҳам содир бўлади.

Электронларнинг диффузион оқими

$$\bar{I}_{n,diff} = -D_n \text{grad } n = -D_n \nabla n. \quad (1.72)$$

D_n - электронларнинг диффузия коэффициенти дейиллади.

Ковакларнинг диффузион оқими

$$\bar{I}_{p,diff} = -D_p \text{grad } p = -D_p \nabla p. \quad (1.73)$$

D_p - ковакларнинг диффузия коэффициенти дейиллади.

Минус ишорани тушуниш осон: зичлик градиентлари ∇n ва ∇p зарралар зичлиги ортиқ томонга йўналган, диффузион оқимлар эса, зичликлар камайиб борадиган томонга йўналган.

Электронларнинг диффузион токи зичлиги

$$\bar{j}_{n,diff} = (-e)(-D_n \nabla n) = e D_n \nabla n, \quad (1.74)$$

ковакларники

$$\bar{j}_{p,diff} = (+e)(-D_p \nabla p) = -e D_p \nabla p, \quad (1.75)$$

(I.70), (I.71) ва (I.74), (I.75) ифодаларни мос равиндеңде күнисак, тұла электронлар ток зичлиги ва тұла коваклар ток зичлиги ифодалари хосил бұлади:

$$\vec{j}_n = \vec{j}_{n,d} + \vec{j}_{n,diff} = e n \mu_n \vec{\epsilon} + e D_n \nabla n , \quad (I.76)$$

$$\vec{j}_p = \vec{j}_{p,d} + \vec{j}_{p,diff} = e p \mu_p \vec{\epsilon} - e D_p \nabla p . \quad (I.77)$$

Равшанки, тұла ұтказувчанлық токи зичлиги

$$\vec{j} = \vec{j}_n + \vec{j}_p = e(n\mu_n + p\mu_p)\vec{\epsilon} + eD_n\nabla n - eD_p\nabla p \quad (I.78)$$

ифодага эта бұлади.

Ток йүк бұлғанда μ ва D орасыда мұайян муносабат бўлишигигини аниқлаш мумкин. Масалан, (I.76) ифодада $\vec{j}_n = 0$ деб оламиз. У ҳолда

$$n \mu_n \vec{\epsilon} + D_n \nabla n = 0 .$$

Соддалик учун $\vec{\epsilon}$ ва ∇n векторлар x үқи бўйича ўзгаради деб ҳисобласак, бу мувозанат шароитида $\mathcal{E}_x = -\frac{1}{e} \frac{d\varphi}{dx}$, $(\nabla n)_x = \frac{dn}{dx}$ бұлади, бунда $\varphi(x)$ электроннинг потенциал энергияси, потенциал майдонда электронлар зичлиги тақсимотини Болцман тақсимот функцияси ифодалайди: $n = C e^{-\varphi(x)/kT}$. \mathcal{E}_x қийматини ва $\frac{dn}{dx} = -\frac{n}{kT} \frac{d\varphi}{dx}$ қийматини (I.76) ифодага қўйсак, ундан

$$\mu_n = D_n \frac{e}{kT} \quad \text{әки} \quad D_n = \frac{kT}{e} \mu_n$$

муносабат келиб чиқади.

(I.77) ифодадан $\vec{j}_p = 0$ деб ҳисоблаб, юқоридагиша иш тутсак.

$$\mu_p = D_p \frac{e}{kT} \quad \text{әки} \quad D_p = \frac{kT}{e} \mu_p$$

муносабат келиб чиқади.

Умуман, диффузия коэффициенти билан ҳаракатчанлыкни боғловчи

$$D = \frac{kT}{e} \mu \quad (I.79)$$

кўринишдаги ифодани Эйнштейн муносабати дейилади.

I.7. Ярим ұтказгыштарда кўчиш ҳодисалари

Ташқи күчлар татьсирида электронлар ва коваклар ҳаракати билан бөглиқ бўлган ҳодисаларни кўчиш ҳодисалари (ё кинетик

ходисалар, ёки кинетик эфектлар) дейилади. Ташки күчлар доимий бүлганида вужуда келадиган ва, бинобарин, вақтта боелик бүлмаган күчиш ҳодисаларини стационар күчиш ҳодисалари дейилади (масалан, ұзгаруучан күчлар таъсириде солар бүлгани ҳодисаларини ностационар күчиш ҳодисалари дейилади).

Бу ҳодисалар жумласига

- 1) электрик ұтказувчанлик.
- 2) несиқлик ұтказувчантик.
- 3) гальваниомагнитик ҳодисалар.
- 4) термоэлектрик ҳодисалар
- 5) термомагнитик ҳодисалар,
- 6) фотозлектрик ҳодисалар ва бопқалар киради.

Бу ҳодисаларниң классик назарияси Болцман тенглемаси ассоцида номувозанатий тәксимот функциясини аниқлаш масаласини ечиб, уни күчиш ҳодисаларини (кинетик коэффициентларини) ҳисоблашы табдидеги этади.

Квантловчи майдонлар таъсири ҳолида күчиш ҳодисалариниң квант назариясидан фойдаланиш зарур бўлади.

Айрим күчиш ҳодисалари (масалан, термоэлектрик ва фотозлектрик ҳодисалар) айрим ярим ұтказгичли асбоблар туркуми ишлапшида асосий ўрин тутади.

Ярим ұтказгич моддаларда ҳаракатчан заряд ташувчилар иккита турдан ұтказувчанлик электронылари ва ковакларидан иборат бўлганилиги учун кинетик ҳодисаларда иккала тур заряд ташувчилар иштирок қиласди. Шу боисдан ярим ұтказгичларда электр ва энергия оқимлари икки қисмдан иборатдир.

Бир жиис ярим ұтказгичда 'электр оқими (ток зичлиги) қуйидагича ифодаланаади:

$$\vec{j} = \vec{j}_n + \vec{j}_p ,$$

бунда \vec{j}_n ва \vec{j}_p - электронылар ва коваклар ток зичликлари бўлиб,

$$\vec{j}_n = e n \mu_n \vec{\varepsilon}, \quad \vec{j}_p = e p \mu_p \vec{\varepsilon} .$$

бинобарин,

$$\vec{j} = (e n \mu_n + e p \mu_p) \vec{\varepsilon} . \quad (*)$$

$$\sigma_n = e n \mu_n, \quad \sigma_p = e p \mu_p \quad (**)$$

катионлар электроннан көпкүрек үтказувчайлар дейилади.

Электронылар ва ковалентлар зичлилари традиенти бор бүлгән ҳолда тұла ток зичлиги (электр оқими) (1.78) күриниңда ифодаланады.

Худи шунингдек, энергия оқими ҳам электронлар ва ковалентларға тегиншіл иккى қисмдан иборат бўлади:

$$\bar{W} = \bar{W}_n + \bar{W}_p. \quad (***)$$

(*) ёки (1.78) ифода ва (***)-дегенде электр ва энергия оқимлары тенгламалари системаси барча кинетик ҳодисаларни тадқик қилиш асоси бўлади.

1.8. Ярим үтказгичларда заряд ташувчиларниң генерацияси ва рекомбинацияси

Хар қандай ярим үтказгичда хар қандай температурада иссиклик даракати энергиясы ҳисобига валент зонадан үтказувчайлар зонасига, акцептор сатхига, донор сатхидан үтказувчайлар соҳасига электронлар ўтади. Бу ҳодисани заряд ташувчиларниң термик (иссиклик) генерацияси дейилади. Термик генерация билан бир вактда рекомбинация (заряд ташувчиларниң дастлабки ҳолатига қайтиши) жараёни ҳам бориб туради. Бу икки қарама қарши йўналтган жараёлар мувозаатлашуви заряд ташувчиларниң мувозаатий зичлигини аниқлайдайди.

Ташқи таъсирлар оқибатидан эркин заряд ташувчилар зичлиги ўзгариши мумкин. Шундай муҳым ташқи таъсир — ёруғликнинг ярим үтказгичлар ичига кириши ва унинг ютилиши ҳисобига қўшимча эркин заряд ташувчилар (фотоэлектронлар ва фотоковалентлар) вужудга келади, бу ўз наебатида электрик үтказувчайларни ўзgartиради, унинг таркибида (қўшимча) фотоүтказувчайларни пайдо қиласади. Бу ҳодисани ёруғлик энергиясы ҳисобига қўшимча заряд ташувчилар ҳосил қилинни фотогенерация дейилади.

Умуман айтта, модда сирттеги туннелттая ёруғликнинг (бунда қўзга кўринадиган ва кўринмайдиган ёруғлик назарда тутилади) бир қисми қайтади, бир қисми ютилади, яна бир қисми ўтиб кетишни мумкин.

Заряд ташувчиларни ютилган ёруғлик пайдо килганити сабабидан биз бу ерда бир неча ютилиши ҳолларини қараб ўтамиз.

1. Ёргликинг хусусий ёки асосий ютилиши- бунда ютилган фотон энергияси ҳисобига электрон валент зонадан бевосита ўтказувчанлик зонасига ўтиб олади (зоналар аро ўтиш ҳодисаси юз беради) (I.8-расм,1). Фотон энергияси тақиқланган зона көнглигидан кичик бўлмаслиги керак: $\hbar\omega \geq E_g$.

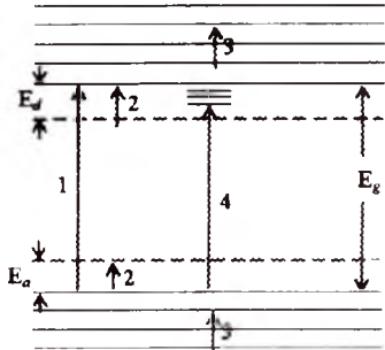
2. Ёргликинг киришмалар томонидан ютилиши- бунда ютилган фотон энергияси ҳисобига электроннинг киришма атомидан ўтказувчанлик зонасига ёки валент зонадан киришма сатҳига ўтиши содир бўлади (I.8 расм,2). Бундай ютилиш юз бериши учун фотон энергияси $\hbar\omega$ киришманинг ионланиш энергиясидан каттароқ бўлиши зарур: $\hbar\omega \geq E_i$. Тақиқланган зонадаги икки сатҳлар аро ўтишлар заряд ташувчилар ҳосил қиласлиги мумкин.

3. Ёргликинг эркин заряд ташувчилар ютиши- ёрглики тўлқинининг электрик майдони таъсирида заряд ташувчилар мажбуран тебранади, бу ёрглик энергияси эвазига юз беради (I.8-расм,3).

4. Экситон ютилиши- бунда ёрглик энергияси ҳисобига ўзаро боғланган электрон ковак жуфти (экситон!) ҳосил бўлади (I.8-расм,4).

5. Ёргликинг кристал панжараси тебраинилари томонидан ютилиши- бунда ёрглик энергияси эвазига панжара тебраинилари (қўшимча) уйғотилади.

6. Ёргликинг зоналар ичидаги ютилиши- зоналари мураккаб тузилишга эга бўлган ярим ўтказгичларда электрон (ковак) ютилган

I.8-расм. Ёрглик ютилиши ҳоллари

фотон энергияси ҳисобига мазкур зона ичидаги бир ҳолатдан юқоририқ бошқа ҳолатта ўтади.

7. Ергликини электрон ковак плазмаси ютиши- бу ҳодисада тенг ва етарлича күп электронлар ва коваклар түшламидан иборат плазма ўз энергия спектрига мос тушадиган ёргликини ютади, құшимча плазмавий тебранишлар пайдо бўлади.

Ёргликининг моддада ютилиши қуйидаги Бутер-Ламберт қонунига бўйсунади:

$$J(x) = J(0) \exp(-\alpha x) \quad (1.80)$$

бунда $J(0)$ - намуна ичига кираётган ёрглик оқими, $J(x)$ - намуна сиртидан x масофа ичкарида ёрглик оқими, α -модданинг ёргликини ютиш коэффициенти.

А турли ютилиши ҳолларида, турли моддалар учун турли қийматларига эга бўлади.

Ёрглик ютилиши оқибатида құшимча (номувозантый) заряд ташувчилар пайдо бўлишини миқдоран баҳолаш учун генерация тезлиги тушунчаси киритилади. У электронлар ва коваклар генерацияси учун қуйидагича ифодаланади:

$$G_n = \eta_n q_1, \quad G_p = \eta_p q_1. \quad (1.81)$$

Бу ифодалардаги η_n ва η_p квант чиқишлар дейиллиб, улар ютилган бир фотон (квант) ҳосил қилған эркин электрон ва коваклар сонини билдиради; q_1 - бирлик ҳажмда I_c вақтда ютилган фотонлар сони; демак, G_n , G_p , мос равишда, электронлар ва коваклар генерацияси тезлиги бирлик ҳажмда I_c да пайдо бўлған құшимча электронлар ва коваклар сонини ифодалайди.

Аммо, генерация жараёнинг қарама қарши йўналган жараён рекомбинация жараёни ҳам мавжуд бўлади. Рекомбинация ўтказувчаник зонасидаги электроннинг валент зонадаги ковак билан яна қўшилишидир, яъни ўтказувчаник электроннинг валент зонадаги бўши ўринга ўтиб олишидир. Бу ўтиш оқибатида битта эркин электрон ва битта ковак (электрон ковак жуфти) йўқ бўлади.

Бирлик ҳажмда I_c да рекомбинацияланётган электронлар ва коваклар сонини рекомбинация тезлиги (суръати) дейилади ва у қуйидагича ифодаланади:

$$R_n = \frac{n - n_0}{\tau_n} = \frac{\Delta n}{\tau_n}, \quad R_p = \frac{P - P_0}{\tau_p} = \frac{\Delta P}{\tau_p}. \quad (1.82)$$

бунда τ_n , τ_p - эркин электрон ва ковакнинг яшаш вақти, R_n , R_p - тегишли рекомбинация тезликлари, n_0 , P_0 мувозанатий зичликлар, n , P номувозанатий зичликлар.

Ёритиш бошлангандан маълум вақт ўттач электронлар ва коваклар сони қўпайиши тўхтайди, бунда стационар ҳолат барқарор

тепди, жыны төрөлдүрүүнүң рекомбинация тезликлери бир бирита төттүйдүү болады:

$$G_n = R_n, \quad G_p = R_p. \quad (1.83)$$

Хисусий ютилдин ҳолиди:

$$G_n = G_p = R_n = R_p. \quad (1.84)$$

Оиди рекомбинациянын түрли ҳолларини күрайзик.

1) Зоннтараро рекомбинация. Бу ҳолда үтказувчанлык электрони бенсигта валент зонадаги ковалк билан күшилады, тақицданган зонаданин E_g энергиясына төн бўлган энергия ё ёруелик квантни (фотон) сифатида нурланади (нурланишти рекомбинация) ёки мазкур энергия кристал нарижарасыга берилади фононлар уйғотилади (нурланишиз рекомбинация).

Биринчи ҳолни кўрамиз. Термодинамик мувозанат шароитида

$$R_0 = G_0 = \gamma_n n_0 p_0 = \gamma_n n_i^2 \quad (1.85)$$

γ_n — нурланишти рекомбинация коэффициенти.

Еритилиш (инжекция) шароитида:

$$R = \gamma_n (n p - n_0 p_0) = \frac{n p - n_i^2}{n_i^2} R_0. \quad (1.86)$$

Агар мувозанатий зичликларни

$$n = n_0 + \Delta n, \quad p = p_0 + \Delta p, \quad \Delta n = \Delta p$$

кўринишда ёзиб олсак, (1.82) ни эътиборга олсак,

$$\tau_n = \tau_p = \tau = \frac{1}{R_0} \frac{n_i^2}{n_0 + p_0 + \Delta n}. \quad (1.87)$$

Нурланишти рекомбинация коэффициенти γ_n хисобланган:

$$\gamma_n = \frac{1}{\pi^2 c^2 n_i^2} \int_0^\infty \frac{n^2 \alpha \omega^2 d\omega}{\exp\left(\frac{\hbar\omega}{kT}\right) - 1}. \quad (1.88)$$

Бунда с ёруелик тезлиги, n -сиидириш кўрсаткичи, бошқа белгилар одатдаги.

Күчсиз ёритиш соҳасида ($\Delta p = \Delta n \ll (n_0 + p_0)$):

$$\tau = 1/\gamma_n (n_0 + p_0). \quad (1.89)$$

Шу ҳолда τ на Δn га, на J га боғлиқ эмас, аммо $\Delta n \sim J$ бўлганинидан $R_n \sim \Delta n$ бўлади (**чизигий рекомбинация**).

Кўчли ёритиш соҳасида ($\Delta p = \Delta n \gg (n_0 + p_0)$):

$$\tau = 1/\gamma_n \Delta n, \quad R = \Delta n/\tau = \gamma_n (\Delta n)^2 \sim (\Delta n)^2 \quad (1.90)$$

Бундай рекомбинацияни **квадратик рекомбинация** дейилади.

2) Зоналаро зарбий рекомбинация (оже рекомбинация).

Бу рекомбинацияда учта заряд ташувчи ингирок қиласи: рекомбинацияланадиган электрон ковак жуфти ва бўнда ижратиладиган энергияни ўзига оладиган (ва ўз зонасида қоладиган) электрон ёки ковак. Ортиқча энергия ўтказувчалик зонасидиги бошқа электронга берилган ҳолда электрон ковак жуфтининг рекомбинация тезлиги r_n бўлса, ортиқча энергия бошқа ковакка берилган ҳолда рекомбинация тезлиги r_p бўлса, улар кўйидаги кўринишда ифодаланади:

$$r_n = \gamma_{nn} n^2 p, \quad r_p = \gamma_{pp} n p^2. \quad (1.91)$$

Тўла рекомбинация тезлиги:

$$r = r_n + r_p. \quad (1.92)$$

Ҳисоблашлар бу рекомбинация тури ҳолида яшаш вақти учун

$$\tau = \frac{2\tau_i n_i^2}{(n_0 + p_0 + \Delta n)[n_0 + \Delta n + \beta(p_0 + \Delta n)]} \quad (1.93)$$

ифодани беради, $\tau_i = 1/2 r_{n0} p_0$, $\beta = r_{p0} n_0 / r_{n0} p_0$.

Күчсиз ёритилиши (кичик инжекция) шароитида ($\Delta n < n_0, p_0$):

$$\tau_0 = \frac{2\tau_i n_i^2}{(n_0 + p_0)(n_0 + \beta p_0)}. \quad (1.93^i)$$

Бу ифода н- тур ярим ўтказгич учун ($n_0 \gg p_0$):

$$\tau_n = 2\tau_i n_i^2 / n_0^2 , \quad (1.93^{II})$$

Р-тур жерим үтказгичлар учун ($n_i \ll p_0$):

$$\tau_p = 2\tau_i n_i^2 / \beta p_0^2 . \quad (1.93^{III})$$

Бу ифодалардан зарбий рекомбинация вақтининг асосий заряд ташувчилар мувозанатий зичлиги квадратига тескари мутаносиб бўлишнинг келиб чикади.

Кучли ёритилиш (кагта инжекция) пароитидаги ($\Delta n > n_0, p_0$). $\beta < 1$ эканлигини эътиборга олинса,

$$\tau_\infty = 2\tau(n_i/\Delta n)^2 . \quad (1.94)$$

Квант механика асосида бажарилган ҳисоб натижасида:

$$\gamma_{\text{ярб}} = \frac{0.2 m^* e^4}{\sqrt{\pi} \hbar^3} \left(\frac{kT}{W_i} \right)^{3/2} N_C N_V \exp \left(- \frac{E_g + W_i}{kT} \right), \quad (1.95)$$

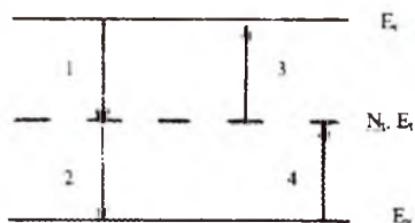
бунда $W_i \approx \frac{3}{2} E_g$.

Ушбу ифодага асосан, зарбий рекомбинация ҳолида яниш вақти температурага ви тақиқланган зона кенгигига боғлиқ.

3) Бир зарядли маҳаллий марказлар орқали бўладиган рекомбинация (Шокли Рид назарияси)

Кўпчилик ҳолларда рекомбинация энергия сатҳлари тақиқланган зонанинг ўрта қисмида жойлашган маҳаллий марказлар орқали амалга ошади.

1.9 расмда N_i зичликка эга бўлган E_i сатҳли маҳаллий марказлар орқали рекомбинацияда мумкин бўладиган электрон (ковак) ўтишлари тасвиirlанган.

1.9 расм. Бир зарядли маҳаллий сатҳ орқали рекомбинация.

E_t сатхда электроннинг булиш эҳтимоллиги

$$f_t = \left[1 + \exp(- (E_t + E_F) / kT) \right]^{-1}. \quad (1.96)$$

Электроиларнинг ўтказувчанлик зонасидан E_t сатхга ўтишлари суръати уларнинг n зичлигига, E_t сатхда банд бўлмаган $N_t(1 - f_t)$ қисмига мутаносиб:

$$\left(\frac{dn}{dt} \right)_1 = \gamma_n n N_t (1 - f_t). \quad (1.97)$$

Электроиларнинг E_t сатхдаи яна ўтказувчанлик зонасига ўтиши (3) суръати

$$\left(\frac{dn}{dt} \right)_3 = \beta_n f_t N_t. \quad (1.98)$$

Ўтказувчанлик зонасидаги электронлар зичлигининг бирлик вақтда ўзгариши

$$-\frac{dn}{dt} = \left(\frac{dn}{dt} \right)_1 - \left(\frac{dn}{dt} \right)_3 = \gamma_n n N_t (1 - f_t) - \beta_n f_t N_t. \quad (1.99)$$

Мувозянат ишроитида $-\left(\frac{dn}{dt} \right) = 0$, бу ҳолда (1.99) ифодадан:

$$\beta_n = \gamma_n N_c \exp(-E_t/kT) = \gamma_n n_1; n_1 = N_c \exp\left(-\frac{E_t}{kT}\right) \quad (1.100)$$

Демак, (1.99) ифода

$$-\frac{dn}{dt} = \gamma_n N_t [(1 - f_t)n - n_1 f_t] \quad (1.101)$$

куринишга келади.

Худди шундай йўл билан 2 ва 4 ўтишлар оқибатидаги валент зонадаги коваклар зичлигининг ўзгаришини топилади:

$$-\frac{dp}{dt} = \gamma_p N_t [pf_t - p_1(1 - f_t)], \quad (1.102)$$

бунда $p_1 = N_c \exp[(E_t - E_g)/kT]$.

Ўтказувчанлик зонасидаги электронлар камайиши валент зонадаги коваклар камайишига тенг бўлади:

$$-\frac{dn}{dt} = -\frac{dp}{dt}$$

Шу асасда (I.101) ва (I.102) ифодаларни тентлангтирамиз ва

$$f_t = \frac{\gamma_n n + \gamma_p p_1}{\gamma_n(n+n_1) + \gamma_p(p+p_1)} \quad (I.103)$$

ифодани ҳосил қыламиз. Бу ифодадан фойдаланиб,

$$-\frac{dn}{dt} = \frac{\gamma_n \gamma_p N_t (np - n_1 p_1)}{\gamma_n(n+n_1) + \gamma_p(p+p_1)} \quad (I.104^t)$$

бүлиштегини топамиз. Бундан эс яномувозанатий заряд ташувчилар яшаш вақтини анықтаймиз:

$$\tau = -\frac{\Delta n}{\frac{dn}{dt}} = \frac{1}{\gamma_p N_t} \frac{n_0 + n_1 + \Delta n}{n_0 + p_0 + \Delta n} + \frac{1}{\gamma_n N_t} \frac{p_0 + p_1 + \Delta n}{n_0 + p_0 + \Delta n} \quad (I.104)$$

Бу ифодани ҳосил қилинша

$n = n_0 + \Delta n$, $p = p_0 + \Delta n$, $n_1 p_1 = n_0 p_0$ эквиваленттік ҳисобга олинган.

Агар $\tau_{p0} = 1/\gamma_p N_t$, $\tau_{n0} = 1/\gamma_n N_t$ белгилашштар киритилса,

$$\tau = \tau_{p0} \frac{n_0 + n_1 + \Delta n}{n_0 + p_0 + \Delta n} + \tau_{n0} \frac{p_0 + p_1 + \Delta n}{n_0 + p_0 + \Delta n} \quad (I.104^t)$$

а) Ёритиш (инжекция) даражаси кичик ($\Delta n \ll n_0 + p_0$):

$$\tau_0 = \tau_{p0} \frac{n_0 + n_1}{n_0 + p_0} + \tau_{n0} \frac{p_0 + p_1}{n_0 + p_0} \quad (I.105)$$

Бу ҳолда яшаш даври яномувозанатий ташувчилар зичлиги Δn та боғлиқ әмас, балки мувозанатий n_0 , p_0 зичликларға. E_t нинг вазияттагы боғлиқ.

б) Агар ёритиш (инжекция) даражаси катта ($\Delta n \gg n_0, p_0$) бўлса,

$$\tau_{ex} \approx \tau_{p0} + \tau_{n0} = \frac{\gamma_n + \gamma_p}{\gamma_n \gamma_p N_t} \quad (I.106)$$

Демак, бу ҳолда яшаш вақти фақат рекомбинация марказларининг миқдори (N_1) ва ҳоссалари ($\gamma_n \cdot \gamma_p$) га боғлиқ бўлади, холос.

Хулоса шуки, номувозанатий заряд ташувчиларниң яшаш вақти ярим ўтказгичлар асосида яратилган асбоблар ишида муҳим ўрин тутади, шунинг учун айрим зарур ҳолларда унинг қандай бўлишилгига тўхтаб ўтдик.

1.9 Ярим ўтказгичларда кучли электрик майдон

Кучли электрик майдонда электроилар икки кетма-кет тўқнашини орасида майдондан олган энергияни тўқнашиш вақтида кристал панижарасига тамомила бериб улгурмаслиги мумкин. Бу энергияниң қолган қисми электриолар орасида ўзаро тақсимланниб, уларниң тартибсиз ҳаракат энергиясини оширади, ўртича энергия ортади, яъни электронларниң T_e температураси панижараниң T температурасидан юқори бўлиб олади ($T_e > T$). Бундай электриоларни кизиган электриолар дейилади. Бу ҳолда электронларниң энергия бўйича тақсимоти f_0 функцияси ҳам электрик майдонга боғлиқ бўлади.

Кучли электрик майдоннинг таъсирида яиги ҳодисалар юз беради. Масалан, кучли электрик майдон ҳосил бўлган ўтказгичдан ўтиётган ток кучи билан кучланиш орасида чизигий боғланиш – Ом қонунидан четланиш вужудга келади, яъни бунда $\sigma_n = e\mu_n$ электрик ўтказувчаник кучланишга ёки кучланганиликка боғлиқ бўлади. Бу ё заряд ташувчилар зичлиги μ нинг, ёки ҳаракатчаник μ_0 нинг электрик майдон кучланганилгига боғланиши орқали намоён бўлади.

Ҳаракатчаникнинг электрик майдони боғлиқ бўдиши.

Кучли электрик майдон мавжуд бўлганида ва электроилар асосан кристал панижарасининг акустик тебранишларида сочилаётган ҳолда ҳаракатчаникнинг электрик майдон Σ кучланганилгининг квадрат илдизига тескари мутаносиб равишда ўнгариши аниқланган: $\mu \sim 1/\sqrt{\Sigma}$, бинобарин, бу ҳолда ўтказувчаник $\sigma = \sigma(0)/\sqrt{\Sigma}$, ток зичлиги $j \sim \sqrt{\Sigma}$ боғланишларга эга бўлади. Аммо, Σ майдон кучланганилиги катталашган (электриолар температураси T_e ошган) сари оптик тебранишларда электронлар сочилиши бош ўрин олади, бунда $\mu \sim 1/\Sigma$, $\sigma \sim 1/\Sigma$, лекин $j \sim \Sigma^0$ қонуният амалда бўлади, яъни дрейф тезлик доимий бўлиб, ток зичлиги ўзининг тўйиниган қийматига эришади.

Кучли электрик майдонда заряд ташувчилар зичлигининг ортиши.

Бунга бир неча ҳодисалар сабаб бўлади. Қуйидан улардан багъзи муҳимларини қараймиз.

Термоэлектрик ионланиш (Пул Френкел ҳодисаси). Кучли электрик майдонда киришма атомларининг майданиш энергияси камаяди, оқибатда ўтказувчанлик зонасида (ёки валент зонасида) заряд ташувчилар зичлиги ортади. Агар н-тур ярим ўтказгичда кучли электрик майдон бўлмагандага киришма атомининг ионланиш энергияси E_d^0 бўлса, ўтказувчанлик зонасида электронлар зичлиги $n_0 = A \exp(-E_d^0/2kT)$ бўлсин. Кучли майдонда майданиш энергияси $\Delta E_d > 0$ қадар ўзгариб, $E_d = E_d^0 - \Delta E_d$ бўлиб қолсин. У ҳолда электронлар зичлиги

$$n(\varepsilon) = A \exp\left(-\frac{E_d}{2kT}\right) = n_0 e^{\frac{\Delta E_d}{2kT}} \quad (1.107)$$

бўлади. ΔE_d ни Я. И. Френкел назарий ҳисоблашиб топган:

$$\Delta E_d = 2e \sqrt{\frac{e\varepsilon}{\varepsilon_0}}, \quad (1.108)$$

бунда ε_0 — нисбий дизэлектрик доимиј.

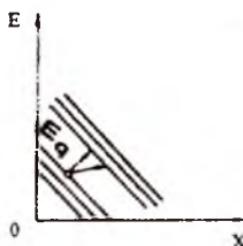
Электростатик ионланиш (Штарк ва Зинер ҳодисалари). Штарк ҳодисаси кучли Е майдонда рухсат этилган энергия зоналарининг кенгайиши ва тақиқлаинган зонанинг торайишидан иборат ҳодиса бўлиб, бу ҳам заряд ташувчилар зичлигини оширишига олиб келади. Аммо, бу ҳодиса $10^8 V/m$ дан юқори майдонларда сезиларли бўлади.

Зинер эффекти (туннелланиш ҳодисаси). Электронларнинг потенциал тўсиқдан сизиб ўтишидан иборат квант ҳодисадир. Агар электроилар учун потенциал тўсиқ мавжуд бўлса ю, унинг икки тарафида энергияси рухсатланган ҳолатлар бор бўлса, у ҳолда электрон муайян эҳтимоллик билан тўсиқнинг бир тарафидан икки тарафидаги буш ҳолатта сизиб (туннел) ўтиши мумкин, дейди квант механика. Кучли электрик майдонда электроннинг потенциал энергияси eEx ўзгариб боради, у билан бирга энергия зоналари оғишади (1.10 расм).

Бунда валент зонада электрон турган ҳолатта (энергия бўйича) ўтказувчанлик зонасида мос ҳолат рўпари келиб қолади, бунда валент электрон

$$D = D_0 \exp \left[-\frac{2\sqrt{m^*}}{3e\hbar} \frac{E_g^{3/2}}{\mathcal{E}} \right] \quad (1.109)$$

эхтимолдик билан тақиқдалған зонадан үтказувчанлик зонасига ўтади.

1.10 рasm. Туннелданғы ҳодисасыга доир.

Күчли легирланған ярим үтказгичдаги p-n үтищда ток мұайян күчләнешшілар оролығыда асосан туннел ток бўлади (туннел диод).

Зарбий ионлаш. Үтказувчанлик электронлари күчли электрик майдонда етарлича энергия жамғарыб, валент зонадаги ёки киришма атомларидаги (боғланған) электронларни зарб билан үтказувчанлик зонасига үтказиши мумкин, оқибатда эркин заряд ташувчиларнинг p зичлиги ортади. Ярим үтказгич қалин бўлганда зарбий ионлаш тобора кучайиб, кўчкисимон жараёнга айланиши мумкин. Шу ҳодиса асосида маҳсус ярим үтказгичли асбоблар тайёрланади.

Уибу бобда келтирилган қисқача маълумот адабиёт рўйхатидаги [1, 6, 9] китобларда батафсил баёйланган.

Назорат учун саволлар

1. Электрик хоссалари бўйича қаттиқ жисмлар қандай турларга ажралади?
2. Адиабатик бир электронли тақрибда Шрёдингер тенгламаси қандай ечилади?
3. Қаттиқ жисмларда электронлар энергияларин зоналари ҳакида нима биласиз?
4. Квантик механика қаттиқ жисмлар турларини қандай тушунтиради?
5. Блох функцияси нима ва у нимани тавсифлайди?
6. Эффектив масса тушунчаси қандай келтириб чиқарилади? Унинг тадбиқланиши соҳалари?

7. Хусусий ярим ўтказгичи тавсифланг.
8. Ферми сатқы маъноси ва вазиятлари ҳақида ганириб беринг.
9. Заряд ташувчиларнинг диффузияси ва дрейфи нима деғани?
10. Заряд ташувчилар ҳаракатчанлиги нима ва у қандай омилларга боллиқ?
11. Ярим ўтказгичларда қандай мұхим нұқсанлар бўлиши мумкин?
12. Киришмалар ва уларнинг аҳамияти ҳақида гапириб беринг.
13. Киришмали ярим ўтказгичларнинг электрик ўтказувчанлиги қанақа?
14. Заряд ташувчиларнинг релаксация вақти нимани билдиради?
15. Болцман кинетик тенгламасидан нима аниқданати?
16. Ярим ўтказгичларда намоёни бўладиган мұхим кўчиш ҳодисаларини таърифланг.
17. Ярим ўтказгичларда эркин заряд ташувчилар қандай пайдо бўлади?
18. Заряд ташувчилар рекомбинацияси жараёни ва унинг турлари ҳақида нималарни биласиз?
19. Кучли электрик майдонда қанака ҳодисалар кө беради?
20. Туннелланиш ҳодисасини гапириб беринг.
21. Зарбий ионланиш нима?

МЕТАЛЛ-ЯРИМ ЎТКАЗГИЧ КОНТАКТИ

Қаттық жиесм электроникасіда ярим ўтказгичлар билан бир қаторда металларнинг ва диэлектрикларнинг ұз мұхым, алманғырыб бұлмис үрии бор. Металлар ярим ўтказгичларни ташқи занжирга үзіндітін контактлар вазифасини бажаради, боз устига, металлар билан ярим ўтказгич ёки диэлектрик контактлари асосида үзгаруучан токкиң түргиллагичлар ва бошқа күп асблолар тайёрланади. Бундай контактларнинг үзиге хос фазалатлари ҳам бор.

Әнди металларға тегишли маълумотлар билан танишайлык. 1 бобда баён қилинганидек, металнинг юқориги энергия зонасы (ўтказувчанлық зонаси) электронлар билан қисман тұлдирілған (юқориги зоналари бир бирига устма-уст тушмаган металлардаги ўтказувчанлық зонасындағи энергия сатқаларининг ярмиси электронлар билан тұлдирілған) бұлади, мутлақ нол (0 K) температурада электронлар ўтказувчанлық зонаси туғызылған (E_c) дан то Ферми сатқи (E_F) деб аталадын сатқаача бұлған барча сатқаларни иккитадан бұлиб тұлдиріди (II.3.а расм). Мазкур зонадаги ўтказувчанлық (оркин) электронлары зичлиги (n_m) кристалдаги атомлар зичлиги чимасида, яғни жуда катта бұлади, бу эса ушбу электронлар газининг айнинганлыгини тақозо қылады: металдаги ўтказувчанлық электронлары тизи ҳамма вақт айниган бұлади ва бинобарин, у Ферми-Дирак квант статистикаси қонуншыларияға бүйсунади.

Электроннинг T температурада E энергиялы сатқа бұлишилиги өзтімділігі Ферми функциясы

$$f(E, T) = \left[1 + e^{\frac{E - E_F}{kT}} \right]^{-1} \quad (I.6)$$

орқали ифодаланиши олдинги бобда келтирілған әди, бунда E_F Ферми сатқи (E_F нинг Ферми энергиясы ёки солишиғрма термодинамик потенциал, кимёвий потенциал деган номлари ҳам бор). (I.14) ва (I.20) ифодаларни T=0 K бұлған ҳол учун құлласак, ўтказувчанлық зонасындағи электронлар зичлиги \bar{n}_m , Ферми сатқи E_F(T=0), электроларнинг ўртача энергияси \bar{E} учун қуйидаги ифодалар олинади:

$$\bar{n} = \frac{8\pi(2m)^{3/2}}{3h^2} E_F^{3/2}, \quad (II.1)$$

Бундан:

$$E_F = \frac{\hbar^2}{8m} \left(\frac{3n_M}{\pi} \right)^{\frac{2}{3}} \quad (II.2)$$

ни

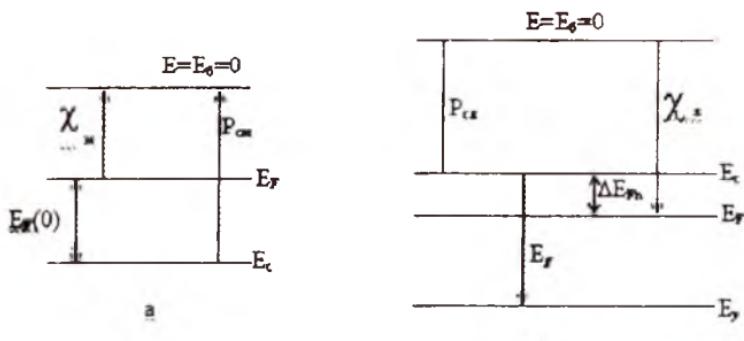
$$\overline{E} = \frac{3}{5} E_F, \quad (II.3)$$

E_F нинг катталигини күз олдига көлтириш учун бәзін металдар учун унинг қийматини берамиз:

	Cs	K	Na	Li	Ag	Al	Be
E_F , эВ	1,53	2,14	3,12	4,72	5,5	11,9	14,6

Шуни таъкидлаш керакки, $T=0$ К дан юқори температураларда $E_F(T)$ нинг фарқы $E_F(0)$ га иисбатан кичик бўлади.

Метал ярим ўтказгич контактнинг иккинчи тарафи ярим ўтказгич ҳақида бәзин матъумотни эслайлик. Й бобда кўрганимиздек, ҳаракатчан заряд ташувчилар зичлиги кам бўлган (айнимаган) ярим ўтказгичларда Ферми сатҳи тақиқланган зона ичидаги жойлашиди. Метал ва ярим ўтказгичдаги электрон муайян потенциал чукурда ҳаракатланади (кристалда электроиларни мусбат ионлар тортаб туради!). Агар у шу потенциал чукур баландлигига тенг энергияни қайси бир манбадан олса, металдан ёки ярим ўтказгичдан вакуумга (ташқарига) чиқиб кетиши мумкин. Шу энергияни электроининг металдан ёки ярим ўтказгичдан чиқиш иши дейилади. Ташқи чиқиш ишининг тури қаттиқ жисмлар учун қийматлари ҳар хил бўлади. Унинг қийматини фақат кристал панжарасининг хоссалари аниқлайди ва у тури қаттиқ жисмлар учун 1 дан 6 эВ гача оралиқда бўлади.

II.1 расм. Энергетик диаграммалар: а) метал учун;
б) ярим ўтказгич учун

II.1 расмда метал ва пярим ўтказгичнинг энергетик диаграммаси келтирилган.

Электроннинг бўшлиқдаги E_b энергиясини саноқ боши ($E_b=0$) деб олиниса, χ_m , χ_a лар металдан ва ярим ўтказгичдан чиқиш ишлари, улар Ферми сатҳидан ҳисобланади, P_c ва P_{cm} ярим ўтказгич ва металнинг электронига яқинлиги дейилади, у ўтказувчаник зомаси тубидан ҳисобланади. Қолган белгилар билан танишмиз.

Қаттиқ жисм электроникасида уч хил ўтишлар (контактлар) бор.

1. Металл ярим ўтказгич, ёки метали диэлектрик (изолятор) контакти ҳосил қилган Шоттки ўтишлари(тусиклари).

2. Бир хил ярим ўтказгичдан иборат, аммо ҳар хил киришмалар киритилган, ёнки киришмалар зичлиги турли даражада бўлган икки ярим ўтказгич (ёки бир ярим ўтказгичнинг икки соҳаси) орасида ҳосил бўлган гомоўтишлар («гомо» лотинча «бондо»дан олинган, бир хил, бир жинс деган маънони англатади).

3. Турии ҳоссаларга (тациғланган зона кенглиги ва бошқалар фарқли бўлган) эга бўлган икки турли ярим ўтказгич (ёки диэлектрик) орасида ҳосил бўлган гетероўтишлар.

II.1. Термоэлектрон эмиссия ва контакт потенциаллар айнифаси

Кристалдан ташқарига чиқиб кетиши учун ўтказувчаник электрони ташқи чиқиши деб аталадиган энергияга эга бўлиши кераклиги юқорида айтиб ўтилди. Юқори температурадар соҳасида мазкур электронларнинг бир қисми ташқи чиқиши ишинга тенг ва ундин катта энергияга эга бўлади ва кристалдан ташқарига (вакуумга) чиқа олиши мумкин. Бу ҳолда электронлар керакли энергияни кристал панжарасининг иссиқлик ҳаракати энергиясидан олганлиги сабабли ушбу ҳодисани термоэлектрон эмиссия деб аталган. Шу ҳодисани миқдоран баҳолаш учун термоэлектрон оқим зичлигини ҳисоблаймиз. Бу ҳисобни аввал айнимаган (Максвел статистикасига бўйсунадиган) ярим ўтказгич учун бажарамиз.

Бунда E ва $E+dE$ оралиқдаги ўтказувчаник электронлари зичлиги((I.20) ифодага қаранг):

$$dn(E) = f_0(E, T)g(E)dE = 4\pi \left(\frac{2m}{\hbar^2}\right)^{\frac{3}{2}} \frac{\sqrt{E}dE}{1 + \exp(\frac{E - E_F}{kT})} \equiv$$

$$4\pi \left(\frac{2m}{\hbar^2}\right)^{\frac{3}{2}} e^{\frac{E_F - E}{kT}} \sqrt{E}dE \quad (\text{II.4})$$

dE энергиялар оралығыдан тезликлар фазосининг $dv_x dv_y dv_z$ ҳажмігінде үтсек,

$$dn(v_x, v_y, v_z) = \frac{2m^{\frac{3}{2}}}{\hbar^3} \exp\left[-\frac{m_n(v_x^2 + v_y^2 + v_z^2) + E_F}{2kT}\right] dv_x dv_y dv_z \quad (\text{II.5})$$

бўлади. Бу электронлардан сиртта тик х ўқ йўналишида энергияси P , дан катта бўлганлари ярим ўтказгичдан чиқиб кетади. Бунда v_y ва v_z тезлик ташкил этувчилари ҳар қавнқа бўлиши мумкин. Дастрраба иктиёрий v_y ва v_z қийматлари $(-\infty, +\infty)$ оралиқда бўлгани ҳолда, бирлик ҳажмда, тезлиги v_x ва $v_x + dv_x$ гача оралиқдаги электронлар сонини аниқлаймиз:

$$dn(v_x) = 2\left(\frac{m}{\hbar}\right)^{\frac{3}{2}} \exp\left(-\frac{mv_x^2/2 - E_F}{kT}\right) \left[\int_{-\infty}^{+\infty} e^{-\frac{mv_y^2}{2kT}} dv_y \int_{-\infty}^{+\infty} e^{-\frac{mv_z^2}{2kT}} dv_z \right] dv_x \quad (\text{II.6})$$

Пауссон интегралларига келтириладиган икки интегралнинг қиймати $2\pi kT/m$ га тенг бўлганлиги учун:

$$dn(v_x) = \frac{m^2 k T}{2\pi^2 \hbar^3} \exp\left(-\frac{mv_x^2/2 - E_F}{kT}\right) dv_x \quad (\text{II.7})$$

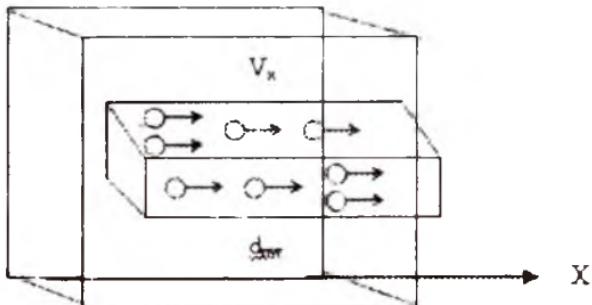
Ярим ўтказгич сиртининг бирлик юзига бирлик вақтда (улар v_x йўл ўтади) бу электронлар

$$dI = v_x dn(v_x) \quad (\text{II.8})$$

оқим ҳосил қиласди.

Электронларнинг тўла оқими

$$I = \int dI = \int v_x dn(v_x) \quad (\text{II.9})$$

II.2 рәсм. Электровларинг сиртта оқынға доир

Сиртта түшгән электроннинг ташқарыға чиқиб кета олиши үчүн уннан энергияси камида $E_0 = P_c$ ва ундан ортиқ бўлиштиги, яъни V_x тезлиги $v_0 = \sqrt{2E/m^*} = \sqrt{2P_c/m^*}$ ва ундан ортиқ бўлиштиги зарур.

Шундай қилиб, ярим ўтказгич сирти бирлигидан бирлик вактда чиқиб кетаётган электроилар сони - термоэлектрон эмиссия оқымини аниқлаш үчун (II.9) интегрални V_x тезликнинг v_0 дан ∞ гача қийматлари орасида ҳисоблаш керак:

$$I = \int_{v_0}^{\infty} v_x dn(v_x) \quad (II.10)$$

(II.7) ифодадан ва $v_0 = \sqrt{2P_c/m^*}$ тенгликтан фойдаланиб, бу интегрални ҳисоблаш натижаси қўйидагичадир:

$$I = \frac{m^*(kT)^2}{2\pi^2\hbar^3} e^{-\frac{P_c - E_F}{kT}} \quad (II.11)$$

$P_c, E_F = \chi$ катталикни ташки (термодинамик) чиқиш иши, одатда содда қилиб чиқиш иши дейилади. II.1 расмдан кўриниб турганидек, ярим ўтказгичда ҳам, металда ҳам Ферми сатҳидан ҳисобланади. Демак, термоэлектрон эмиссия оқими

$$I = \frac{m(kT)^2}{2\pi^2\hbar^3} \exp\left(-\frac{\chi}{kT}\right) \quad (II.12)$$

бўлиб, бу ифодани металга ҳам, ярим ўтказгичга ҳам қўллаш мумкин (металнинг юқори энергияли электроиларини айнимаган деб қараш мумкин!).

Әнді метал билан ярим үтказгыч пластиналар (намуналар) бир бирига яқын көлтирилганды нима бұлинштыгын күрайдік. Дастреб бұ пластиналар орасыда электрик майдон йүк.

Бинобарин (II.12) ифодада ассосан, металнинг бирлік ($\text{J}_{\text{ем}}$ әки Jm^2) сиртиға I_c да ярим үтказгычдан

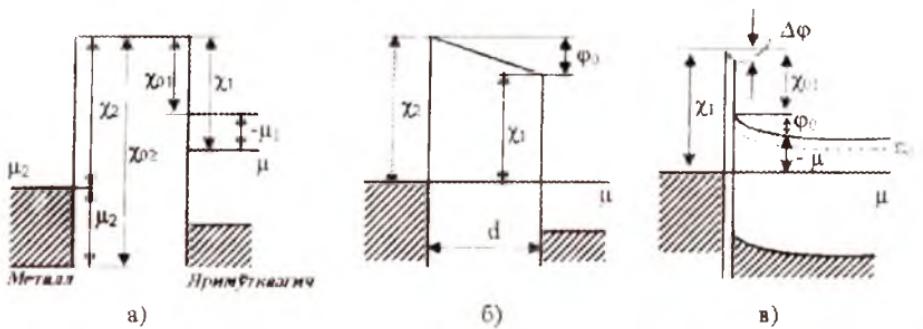
$$I_1 = \frac{m(kT)^2}{2\pi^2\hbar^3} \exp(-\chi_M/kT) \quad (\text{II.13})$$

микрорда электронлар келиб тушады; ярим үтказгычиннегі бирлік сиртиға I_c да металдан

$$I_2 = \frac{m(kT)^2}{2\pi^2\hbar^3} \exp(-\chi_M/kT) \quad (\text{II.14})$$

микрорда электронлар келиб тушады. Металдар ва ярим үтказгычларнинг чиқаш иштари қийматлары бир тарғибда.

Металдан чиқаш иши χ_M ярим үтказгычдан чиқаш иши χ_A дан катта бұлган ҳолни күрнайдік (II.3 рәсем).

II.3 расм. Метал-ярим үтказгыч контакти

(II.13) ва (II.14) ифодалардан күринишича, дастреб ярим үтказгычдан металга томон I_1 оқым металдан ярим үтказгыч томон I_2 термоэмиссиян оқымдан кичик. Натижада метал манғый, ярим үтказгыч эса мусбат зарядланады ва улар орасыда V_k потенциаллар айырмасы вужудға келади, у электронларнинг метал томон үзүлілде құпымча потенциал $\varphi_k = -eV_k$ түсік бўлиб, тегишли оқымни камайтиради:

$$I_1 = \frac{m(kT)^2}{2\pi^2\hbar^3} \exp\left(-\frac{\chi_A + \varphi_k}{kT}\right), \quad (\text{II.15})$$

аммо металдан ярим ўтказгичта томон электронлар оқими илғаригидай қолади { (II.14) ифода}.

Электронларнинг қарама қарши йұналишлардаги оқимлари түзгілашған мувозанат шароитида:

$$I_1=I_2,$$

Аны

$$\frac{m(kT)^2}{2\pi^2\hbar^3}\exp\left(-\frac{\chi_M + \varphi_k}{kT}\right) = \frac{m(kT)^2}{2\pi^2\hbar^3}\exp\left(-\frac{\chi_M}{kT}\right).$$

Бундан φ_k иштеге металдан ва ярим ўтказгичдан чиқыш ишлари ийрмасига теңгелдік маълум бұлади:

$$\varphi_k = \chi_M - \chi_{\text{Я}} \quad (\text{II.16})$$

Бу натижани олинда биз термодинамиканың умумий қоидаси бұлмаш Ферми сатқы E_F (кимёвий потенциал, ёки солишинша термодинамик потенциал) таркибий системаның ҳамма қисмларыда бир хил бўлишлиги, яъни у бир умумий сатхдан ҳисобланышни көреклиги қоидасидан фойдаландык.

Агар метал ва ярим ўтказгични бир бирига жиселсанса (контакт ҳосил қилинса), ток ұтадиган бұлади. Бунга ярим ўтказгич устига метални вакуумда чанглаб ўтказиш ёки кавшарлаш усуллари билан әршишләди. Метал билан ярим ўтказгич оралиги $d=10^{-9}$ м ва $\chi_M \approx 1\text{eV}$ бўлса, ортиқча электронлар зичлиги $N_S=5 \cdot 10^{16} \text{ m}^{-2}$ бұлади.

Металда ортиқча электронлар сиртдаги атомларда жойланған ортиқча электронлар ұртаса зичлиги сиртдаги ортиқча электронлар зичлигидан таҳминан 200 мартта кичик.

Ярим ўтказгичда ахвол бошқача. Ярим ўтказгичда мусбат $5 \cdot 10^{16} \text{ m}^{-2}$ заряд ҳосил қилиш учун унинг муайин қатламидан шунича электронлар кетиши керак, агар уларнинг ҳажмий зичлиги $n=10^{20} \text{ m}^{-3}$ бўлса, электронлари кеттап (камбағаллашған) қатлам көнглиги $I=5 \cdot 10^{-4}$ м бўлади, у метал ва ярим ўтказгичнинг d оралигидан бир неча тартиб қадар каттадир. Камбағаллашған қатламдаги зарядни ҳажмий заряд дейилади. Бу, албатты, қўнопрок чама, аммо барибир ярим ўтказгич ичига ҳажмий заряд майдони бир неча минг атомлар қатламларига тенг соҳата киради. Бу электрик майдон панижарадаги атомлар майдони устига қўшилади, лекин у 10^8 В/m тартибдадир. Бинобарин, камбағаллашған қатламда ҳосил бўлған қўшимча майдон энергия зоналари тузилишини, чунончи, тақиқланған зона көнглиги.

тапки чиқишини ўзгартыра олмайды. У майдонда электрон потенциал энергияга зәға бўлади, демак, унинг тўла энергияси бу потенциал энергия билан хажмий заряд бўлмагандаги энергия йигиндисидан иборат бўлади. Контакти ясси текислик шаклида ва унга тик х йўналишда ярим ўтказгичда электрон потенциал энергияси ўзгариб боради деб ҳисоблаймиз. Потенциал энергия $\phi(x) = eU(x)$ ва $U(x)$ потенциал координата билан бирга ўзгариб боргани учун тўла энергия ҳам ўзгариб боради, бу зса, энергия зоналари этриламишини (қийшайишига) олиб келади

$$E = \frac{mv^2}{2} + \phi(x) \quad (\text{II.17})$$

Ярим ўтказгич ичкарисида майдон йўқ ($E=0$), потенциал энергия $\phi=0$, бинобарин, электронлар зичлиги аввалгидаи

$n_0 = N_c e^{\frac{\mu}{kT}}$ ифодага зәға (I.28) ва координатага боелик эмас. Камбағаллашган қатламният потенциал энергия $\phi(x)$ га тенг бўлган х текислигидаги электронлар зичлиги маълум

$$n(x) = n_0 e^{-\frac{\phi(x)}{kT}} \quad (\text{II.18})$$

ифода билан аниқланади.

Қаралаёттам п-ярим ўтказгичда хажмий заряд зичлиги

$$\rho(x) = e(N_d^+ - n(x)), \quad (\text{II.19})$$

бундаги N_d^+ – ионлашган донор атомлар зичлиги. Агар барча донор атомлар ионланган деб ҳисобласак,

$$N_d^+ = N_d = n_0 \quad (\text{II.20})$$

ва

$$\rho(x) = e(n_0 - n(x)). \quad (\text{II.21})$$

Электродинамиканинг асосий Максвелл тенгламаларидаи бирини $\operatorname{div} \vec{D} = 4\pi\rho$: Изотроп бир жимс мұхит учун ($\vec{D} = \epsilon \vec{E}$: $\epsilon = \text{const}$):

$$\operatorname{div} \vec{E} = \frac{4\pi\rho}{\epsilon},$$

\vec{E} кучланганлик фақат х йўналишда ўзгарса,

$$\frac{dE}{dx} = \frac{4\pi\rho}{\epsilon}. \quad (\text{II.22})$$

$E = -dU/dx$ бўлганилигидан потенциал $U(x)$ ва $\rho(x)$ Пуассон тенгламаси орқали боғланган:

$$\frac{d^2\varphi}{dx^2} = -\frac{4\pi\rho}{\epsilon}, \quad (\text{II.23})$$

бунда – ярим ўтказгичнинг диэлектрик синдирувчанлиги. Аммо $\varphi = -eU(x)$ бўлганилигидан:

$$\frac{d^2\varphi}{dx^2} = \frac{4\pi e^{-n_0}}{\epsilon} (1 - e^{-\varphi/kT}) \quad (\text{II.24})$$

Юкоридаги кўриштан метал и ярим ўтказгич контактида ярим ўтказгичдаги ҳажмий заряд қатламида электронлар жуда кам колдан бўлса (камбағалланинг қатлам бўлса), у ердаги ўтказувчанлик электронлари зичлиги $n(x)$ ни киришма ионлари зичлиги $N_d = N_s = n$ га иисбатан назарга олмаслик мумкин, яъни бу қатламда ўтказувчанлик электронлари йўқ дейилади. Бу тақриб анча аниқликда бажарилади. Энди Пуассон тенгламаси

$$\frac{d^2\varphi}{dx^2} = \frac{4\pi e^2}{\epsilon} n_0 (= \frac{4\pi}{\epsilon} e^2 N_d) \quad (\text{II.24})$$

тенгламани

$$\begin{aligned} \varphi(\mathcal{L}) &= 0, \\ E(\mathcal{L}) &= \frac{1}{e} \left. \frac{d\varphi}{dx} \right|_{x=\mathcal{L}} = 0. \end{aligned} \quad (\text{II.25})$$

Чегаравий шартлардан фойдаланиб ечамиз (бунда $x = \mathcal{L}$ ҳажмий заряд қатламининг ярим ўтказгич ичидаги электрик майдон ва потенциал нолга айланадиган чегараси). Ҳажмий заряд $0 \leq x \leq \mathcal{L}$ соҳасида электрон потенциал энергияси

$$\varphi(x) = \frac{2\pi e^2 n_0}{\epsilon} (\mathcal{L} - x)^2, \quad (\text{II.26})$$

Майдон кучланганилиги

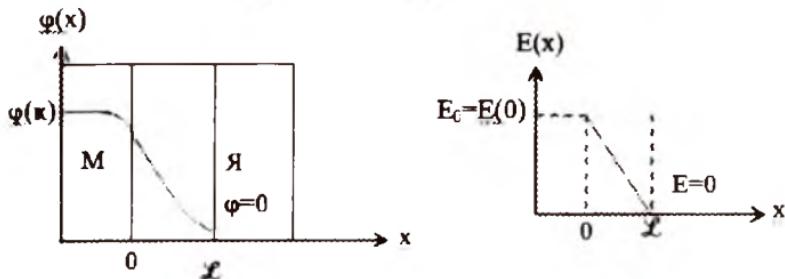
$$F(x) = \frac{1}{e} \frac{d\varphi}{dx} = -\frac{4\pi e^2 n_0}{\epsilon} (\mathcal{L} - x), \quad (\text{II.27})$$

$x=0$ да потенциал энергия қиймати потенциал тўсиқ баландлиги $\varphi(0) = \varphi_k$ ни ифодалайди. Шунинг учун (II.26) асосида ҳажмий заряд қатлами кенглигини топамиз

$$\mathcal{L} = \left(\frac{\epsilon \varphi(0)}{2\pi e^2 n_0} \right)^{1/2}. \quad (\text{II.28})$$

Аммо $\varphi(0) = \varphi_k = \chi_m - \chi_n$ бүлгандынан:

$$\mathcal{L} = \left[\frac{\epsilon(\chi_m - \chi_n)}{2\pi e^2 n_0} \right]^{1/2}, \quad (\text{II.29})$$

II.4 рәсм. Метал ярим ўтказгыч контактыда ҳажмий заряд соғасы

Бу қатламдаги заряд:

$$Q = e n_0 \mathcal{L} = \left[\frac{\epsilon n_0 (\chi_m - \chi_n)}{2\pi} \right]^{1/2}. \quad (\text{II.30})$$

Германий учун $n_0 = 10^{20} \text{ м}^{-3}$ ва $\chi_m - \chi_n = 0,3 \text{ эВ}$ бүлганды $\mathcal{L} = 2,3 \cdot 10^{-6} \text{ см}$ бўлади.

Ярим ўтказгыч метал kontaktидаги ҳажмий заряд қатламини пластиналари орасига \mathcal{L} қалинликтаги ε сингдирувчаникли диэлектрик жойланган яси конденсатор деб қараш мумкин. Унинг электрик сиғими:

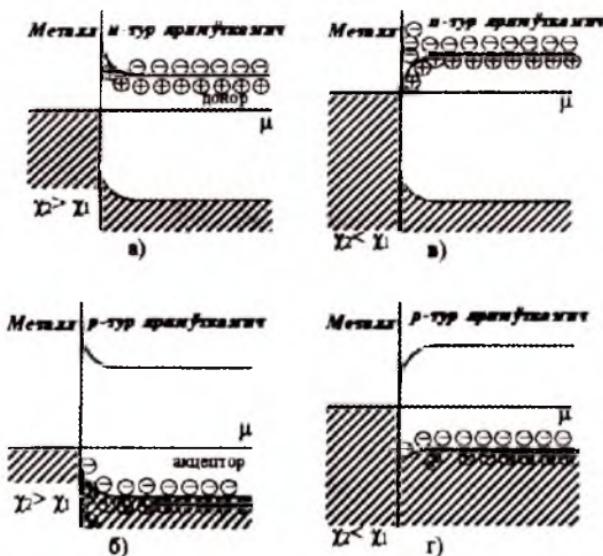
$$C_k = \frac{\epsilon S}{4\pi \mathcal{L}} = S \left[\frac{\epsilon e^2 n_0}{8\pi \varphi_k} \right]^{1/2} \quad (\text{II.31})$$

Металл билан ярим ўтказгыч оролигида потенциал тушиши $\Delta\varphi$ тўла потенциал тушиши φ_0 дан анча кичик:

$$\frac{\Delta\varphi}{\varphi_0} = \frac{2\epsilon d}{\mathcal{L}} \ll 1 \quad (\text{II.32})$$

Агар $d = 0.5 \cdot 10^{-9}$ м., $\mathcal{L} = 2.3 \cdot 10^{-6}$ м., $\varepsilon \approx 16.5$ қийматларни (II.32) ифодага қўйса, $\Delta\phi/\phi_0 \approx 0.7 \cdot 10^{-2}$ экамлигини топамиз, яъни метал ва ярим ўтказгич оролигида тушадиган $\Delta\phi$ потенциални ўтиборга олмаслик мумкин.

Юқорида металнинг чиқиш иши χ_m ярим ўтказгичнинг чиқиш иши χ_a дан катта ($\chi_a < \chi_m$) деб фараз қилган эдик. Бу ҳолда метал супут манғий зарядланади, ярим ўтказгич чегарасида мусбат зарядланган қатлам ҳосил бўлади. Агар ярим ўтказгичда электроилар асосий ток ўтказувчи бўлса, мазкур қатламда ҳажмия иисбатан жуда кам электроилар бор, мусбат зарядни асосан кўзгалмас донор ионлар ташкил қиласди, унинг қаршилиги ҳажмникидан катта. Бу қатлам контакт орқали ток ўтишига тўсқинлик қиласди, шунинг учун уни ёпувчи қатлам дейилади (II.5, а-расм).

II.5 расм. Метал ярим ўтказгич kontaktida ёпувчи ва ёпмовчи қатламлар ҳосил бўлгани ҳоллари

Агар ярим ўтказгичда коваклар асосий ток ташувчилар бўлса, $\chi_a < \chi_m$ бўлганда ярим ўтказгичдаги чегаравий қатламдаги мусбат зарядни шу қатламга кўчиб келган ортиқча коваклар ҳосил қиласди, қатламда коваклар зичлиги ортади, унинг қаршилиги камайди. Буни ёпмовчи қатлам дейилали (II.5, б расм).

Агар $\chi_m < \chi_a$ бўлганда метал билан п ярим ўтказгич kontaktida метал мусбат зарядланади, ярим ўтказгичда электроилар билан

бойитан (манфий) зарядын қатлам ҳосил бўлади. Бу ходди ҳам ёнимовчи қатлам шаклланади (II.5, в расм).

Хулосалар

1. Метал ва ярим ўтказгичдан электронларнинг чиқиш ишига муносабатига қараб, металл ва ярим ўтказгич контактида ёнувчи ёки ёнимовчи қатламлар ҳосил бўлади. Бу қатламлар ярим ўтказгич тарафида ёлади.

2. Ёнувчи қатлам ҳаракатчан заряд ташувчилардан камбагаллашгаи, бинобарин, ўзи юнга бўлсада, аммо электрик карништаги анча катта.

3. Бу қатламда асосан қўзғалмас киришма юнлар ташкил килган ҳажмий заряд мавжӯт бўлиб, у электрик майдон ҳосил килади. Бу майдонда электрон ва кояқлар потенциал энергияга ҳам эга бўлади:

$$E_n = \frac{m_n v^2}{2} + \varphi, \quad E_p = \frac{m_p v^2}{2} - \varphi \quad (\text{II.33})$$

4. Контактда ҳосил бўлган потенциал энергиялар айрмаси (потенциал түсиқ баландлиги) метал ва ярим ўтказгичдан чиқиш ишлари айрмасига тенг [(II.16) ифода].

5. Ҳажмий заряд қатлами кенглиги \mathcal{L} чиқиш ишлари айрмаси ва ярим ўтказгичдаги асосий заряд ташувчилар зичлигига боғлиқ [(II.29) ифода]. У контактининг электрик сигимини аниқлайди.

6. Металл ярим ўтказгич kontaktida ёнимовчи қатлам ҳосил бўлганида унда ҳаракатчан заряд ташувчилар зичлиги ҳажмдагисидан анча ортиқ бўлади, бинобарин, бу қатламнинг солишигирма электрик карништаги анча марта кичикдир.

Биз қўйида ёнувчи ва ёнимовчи қатламли металл ярим ўтказгич kontaktlari ҳоссаларини алоҳида алоҳида таҳдид киласиз.

II.2. Метал ярим ўтказгич kontaktining ўзгарувчан токни тўғриланиш ҳоссаси

Агар метал ярим ўтказгич kontaktidi ёнувчи қатлам ҳосил бўлса [II.5, а, б расм], бундай контакт ўзгарувчин токни тўғрилай олади. Олдинги бандда ёнувчи қатламнинг қаршиштаги ҳажмникидан анча катта бўлишлигини айтдик. Шунинг учун агар метал ярим ўтказгич kontaktiga таски кучланиш берилса, деярли бутунича ёнувчи қатламга тушиади, потенциал түсиқнинг баландлигини ўзгартиради, бинобарин, kontaktning электрик қарништаги, ундан

ұтаёттан ток ҳам күчланишга боғылқ равиша үзгәради. Бу боғланишини волт ампер характеристика (ВАХ) дейилади.

Агар контактты V ташқи күчланиш берилса, унинг күтбилиги (ишораси) та қараб контакттаги потенциал түсік ё пасаяди, ё күтәріледи.

Метал билан п ярим ұтказгичнинг ёпувчи қатламли контакттини карасак, күчланиш мәнбасыннан мәнфий қутби ярим ұтказгичта мусбат қутби металта уланғанда (бундай күчланиш түрги күчланиш, $V > 0$ дейилади) потенциал түсік пасаяди, янын унинг баландылығы ϕ_k eV. бинобарин, ёпувчи қатлам көнглиги

$$\mathcal{L} = \left[\frac{\epsilon(\phi_k - eV)}{2\pi e^2 n_0} \right]^{\frac{1}{2}} \quad (\text{II.34})$$

бўлиб қолади, янын бу қатлам тораяди. Бу холосалар $eV < \phi_k$ бўлган ҳолларга оид эканлигини таъкидлайдимиз.

Бу ҳолда метал ярим ұтказгич контакттининг электрик сиғими ҳам ташқи күчланишга боғылқ бўлади:

$$C = S \left[\frac{\epsilon e^2 n_0}{8\pi(\phi_k - eV)} \right]^{\frac{1}{2}} \quad (\text{II.35})$$

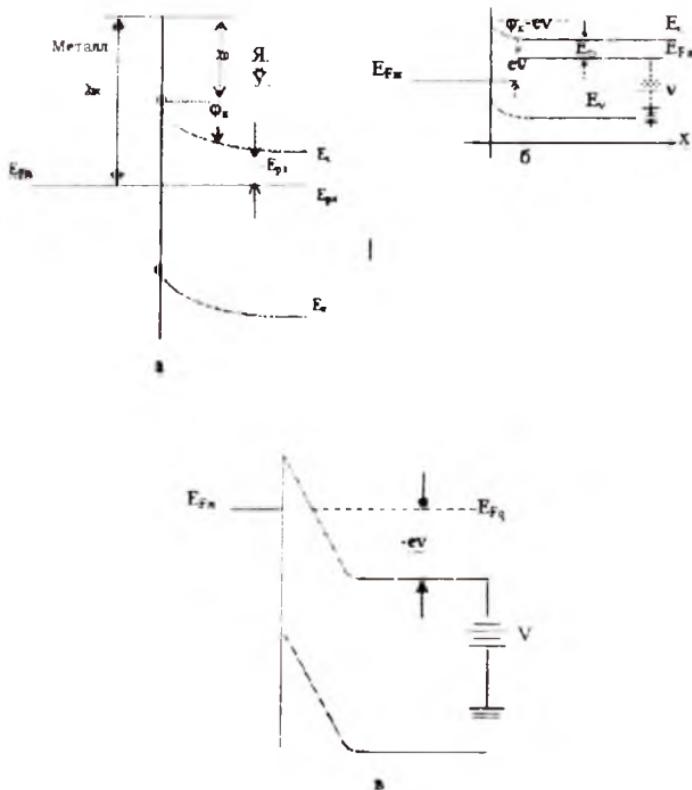
II.2.1. Метал ярим ұтказгич контакттининг үзгарувчай токни түргилапшыннинг диффузион нағарияси

Биринчи қарашда (II.3 расм) металдан ярим ұтказгичта факт энергияси χ_m чиқиш ишидан катта бўлган электронларгина үтиши мумкин.

Одаттаги температураларда металда бундай электронлар амалда йўқ. Аммо, металдан ярим ұтказгичта улар орасидаги юпқа оролықдан сирқиб (туннелланиб) үтиши мумкин. Яхши контактларда бундай оролықлар жуда юпқа ($\sim 10^{-10}$ м) ва электронлар учун шаффофф деса бўлади. Бинобарин, металдан ярим ұтказгичнинг үтказувчалик зонасига электрон туннелланиб үтиб кетиши учун Ферми сатҳидан ҳисобланган $\chi_m - \chi_0 = \phi_k - E_{F\text{Я}}$ потенциал түсікдан үтиши керак холос (бизнинг ҳолдаги айнимаган ярим ұтказгичда $E_{F\text{Я}} > 0$). Демак, (II.14) ифодада χ_m катталиктин ϕ_k $E_{F\text{Я}}$ катталиктан алмаштирилади:

$$I_2 = \frac{m(kT)^2}{2\pi^2 h^3} \exp\left(\frac{\phi_k - E_{F\text{Я}}}{kT}\right). \quad (\text{II.36})$$

Мувозанатий ҳолатда электронларнинг ярим ўтказгичдан метал томони I_{10} оқими I_2 оқимга тенг бўлади.

II.6 рисм. Метал ярим ўтказгич контакти диаграммаси. а тапкы кучланниш берилмаганда, б тапкы тўғри кучланниш берилганда, в тапкы тескари кучланниш берилганда

Бундан фойдаланиб, мазкур оқимни

$$I_2 = I_{10} = \frac{1}{4} n_s \bar{v} \quad (\text{II.37})$$

куринишда ифодалаш мумкин, бунда $\bar{v} = (8kT/\pi m^*)^{1/2}$ ярим ўтказгич электронларининг ўртача иссиқлик ҳарякат тезлиги, n_s - шу электронларининг контакт орасидаги зичлиги:

$$n_s = n_0 \exp(-\varphi_k/kT) = 2 \left(\frac{2\pi m_e k T}{h^2} \right)^{3/2} \exp\left(\frac{-\varphi_k + E_{FЯ}}{kT} \right) \quad (\text{II.38})$$

Ташқи V күчланиш берилганда чегарада электронлар зичлиги $n(0)$ мувозанатий n_s ға иисбатай үзгәради, бинобарин, ярим үтказгыдан метал томон электронлар оқими үзгәриб,

$$I_1 = \frac{1}{4} n(0) \bar{v} \quad (\text{II.38})$$

бұлиб қолади. Аммо ташқи майдон металдан ярим үтказгыч томон электронлар оқимини үзгартырмаиди, у олдингідай (II.37) күринища қолаверади.

Бинобарин, ташқи күчланиш ҳосил қылған натижавий оқым

$$I = I_1 - I_2 = \frac{1}{4} \bar{v} (n(0) - n_s) \quad (\text{II.39})$$

Шуни айтиш керакки, ярим үтказгычининг чегаравий қатлами ви метал орасыда узлуксиз равишида электронлар алмашиниш бұлиб турғанлығы оқибатида $n(0)$ мувозанатий n_s зичликдан кам, фарқ қиласы. Шунинг учун талқи күчланиш чегарадаги зичлик n_s ни үзгартырмаиди деб ҳисоблар бажарамиз. Аммо, ёпувчи қатлам диномида зичлик үзгәради: $n(x) = c \exp\left(-\varphi_k / kT\right)$.

Энди электронлар токи тұла зичлигиниг (I.76) ифодасига мурожаат қилиб, уни бир үлчөвли ҳол учун ёзіб олайлик:

$$j = en\mu_n E + eD_n dn/dx \quad (\text{II.40})$$

Бу ифодага $E = \frac{1}{e} \frac{d\varphi}{dx}$ ға $\mu_n = \frac{e}{kT} D_n$ ифодаларни құйсак,

$$\frac{dn}{dx} + \frac{n}{kT} \frac{d\varphi}{dx} = \frac{j}{eD_n}. \quad (\text{II.41})$$

Шу теңгламани диффузион теңглама дейилади. Бу теңгламани ечиш учун кераклы чегаравий шарттар:

$$\left. \begin{cases} \varphi(0) = \varphi_k - eV, n(0) = n_s = n_0 \exp(-\varphi_k/kT), \\ \varphi(\mathcal{L}) = 0, \quad n(\mathcal{L}) = n_0. \end{cases} \right\} \quad (\text{II.42})$$

(II.41) теңгламанинг (II.42) чегаравий шарттарни
қаноатлантирадын ечими:

$$n(x) = \left[n_0 - \frac{j}{eD_n} \int_0^x \exp\left(\frac{\varphi(x)}{kT}\right) dx \right] \exp(-\varphi(x)/kT) \quad (\text{II.43})$$

Чегарада ($x=0$) да

$$\varphi(0) = \varphi_k - eV.$$

ва

$$n(0) = n_0 \exp(-\varphi_k/kT) = \left[n_0 - \frac{j}{eD_n} \int_0^{\varphi_k} \exp\left(\frac{\varphi(x)}{kT}\right) dx \right] \exp\left(-\frac{\varphi_k - eV}{kT}\right)$$

бүлгәнлиги туфайлы ток зичлиги:

$$j = \frac{eD_n n_0 (1 - e^{-eV/kT})}{\int_0^{\varphi_k} \exp\left(\frac{\varphi(x)}{kT}\right) dx} \quad (\text{II.44})$$

иғодаси келиб чиқади. Бу иғода ҳар қандай $\varphi(x)$ боеланиш ҳолида ҳам адолатли бўлади.

$\exp[\varphi(x)/kT]$ функция $\varphi(x)$ ортиши билан тез ўсади ва (II.44) даги интегралга $\varphi(x)$ энг катта бўлган $x=0$ яқинидаги соҳа энг катта ҳисса беради. Шунинг учун шу нуқтадаги $(d\varphi/dx)^{-1}$ қийматини интеграл остидан чиқарилади. Бу ҳолда

$$\int_0^{\varphi_k} e^{\varphi/kT} \left(\frac{d\varphi}{dx} \right)^{-1} d\varphi = \left| \frac{d\varphi}{dx} \right|_{x=0}^{-1} \int_{\varphi=\varphi_k-eV}^0 e^{\varphi/kT} d\varphi = kT \left| \frac{d\varphi}{dx} \right|_{x=0}^{-1} \left(1 - e^{-\frac{\varphi_k - eV}{kT}} \right) \equiv$$

$$\equiv -kT \left| \frac{d\varphi}{dx} \right|_{x=0}^{-1} \exp\left(\frac{\varphi_k - eV}{kT}\right). \quad (\text{II.45})$$

Бу ерда $\exp\left(\frac{\varphi_k - eV}{kT}\right) \gg 1$ деб ҳисобланади.

(II.45) ни (II.44) иғодага қўямиз:

$$j = \frac{eD_n n_0}{kT} \left| \frac{d\varphi}{dx} \right|_{x=0} \left(e^{\frac{eV}{kT}} - 1 \right) \exp\left(-\frac{\varphi_k}{kT}\right) = e\mu_n n_s E_0 \left(e^{\frac{eV}{kT}} - 1 \right). \quad (\text{II.46})$$

Бунда $x=0$ даги майдон күчләнгәнлиги, (II.26) та биноан,

$$E_0 = \left| \frac{1}{e} \frac{d\varphi}{dx} \right|_{x=0} = \frac{2(\varphi_k - eV)}{e}. \quad (\text{II.47})$$

Метал и ярим ўтказгич контакти волтампер характеристикасининг (II.46) ифодасидан қўйидаги нитижалар келиб чиқади:

1. Агар қўйилган V күчланиш мусбат (ярим ўтказгичта манбанинг манфий қутби уланган) бўлса, бу күчланишини тўғри күчланиш ($V>0$) дейилади.

Тўғри күчланиш берилган ҳолда күчланиш орттан сари контактдан ўтаётган ток (тўғри ток)

$$j_{\text{тўғри}} \sim \exp \frac{eV}{kT}$$

қонун бўйича жуда тез (экспоненциал) ўса боради, яъни контактнинг қаршилиги кескин пасайди.

2. $V>0$ бўлган ҳолда ток металдан ярим ўтказгич томонга йўналиган, ёпувчи қатлам қаршилиги камая боради, токнинг бу йўналишини ўтказувчи (тўғри) йўналиш дейилади. Олдин ийттанимиздек, ёпувчи қатлам қаршилиги потенциал тўсиқининг eV қадар пасайини ва унда электронлар зичлигининг ортиши туфайли камайган бўлади.

3. Агар қўйилган күчланиш манфий (ярим ўтказгичта манбанинг мусбат қутби уланган) бўлса, бу күчланишини тескари күчланиш ($V<0$), у ҳосил қўйилган токни тескари ток дейилади.

4. Тескари күчланиш берилган ҳолда, агар $|V| >> \frac{kT}{e}$ бўлса, тескари ток ифодаси, (II.46) та биноан,

$$j_{\text{mec}} = -e\mu_n n_s E_0 \quad (\text{II.48})$$

кўринишда бўлади, ва у, (II.47) ифодадан кўринишча, $V^{1/2}$ та мутиносиб бўлади, чегаравий зичлик n_s канча кичик бўлса, яъни

түсік баландлығи фқ қанча катта бўлса, ёнувчи қатлам қаршилиги шунчак катта бўлади.

Юқорида баён қилинган назарияни метал ярим ўтказгич контактининг ўзгарувчан токни тўғрилаши диффузион назарияси дейилади, чунки бу назария (II.41) диффузион тенгламани ечишті асосланган ва ёнувчи қатлам орқали электронлар (умуман заряд ташувчилар) диффузиясини ҳисобга олади. Бу назария етарлича қалин ёнувчи қатламли контакtlар учун унча катта бўлмаган кучланишлар ҳолида ўзини оқлайди. Агар электронларнинг эркин югуриш йўли ℓ бўлса (унинг ҳаракатчанлиги $\mu_n \sim \ell$ бўлади) диффузион назариянинг қўлланиш шарти

$$\mathcal{L} > \frac{2\varphi_k}{kT} \ell \quad (\text{II.49})$$

бўлишигини кўрсатиш мумкин. $\mathcal{L} \sim \left(\frac{1}{n_0}\right)^{\frac{1}{2}}$, $n_0 \sim \ell$ бўлганинг учун диффузион назария кичик n_0 зичликли, кичик μ_n ҳаракатчанликли ярим ўтказгичларнинг метал билан контакти учун адолатлидир. Бу назария метал билан ёнувчи қатламли контакт ҳосил қиласидиган р ярим ўтказгич учун хам қўлланиши мумкин.

Энди (II.49) ифодани микдоран баҳолайлик. Cu_2O р ярим ўтказгич учун $\mu_p = 0,06 \text{ m}^2/\text{B} \cdot \text{c}$, $\varepsilon = 8,75$; $p_0 = 10^{20} \text{ m}^{-3}$ ва $|\varphi_k| = 0,5 \text{ eV}$ бўлганда

$$\mathcal{L} = 2,2 \cdot 10^{-6} \text{ m}, \quad \ell \cong 4 \cdot 10^{-9}, \quad \text{яъни } \frac{kT}{2\varphi_k \ell} \mathcal{L} \cong 15$$

Демак, бу ҳолда (II.49) шарт яхши бажарилади.

II.2.2. Метал ярим ўтказгич kontaktининг ўзгарувчан токни тўғрилашининг диод назарияси

1938 йилда немис олимни В. Шотки метал ярим ўтказгич чегарасида kontaktининг тўғрилаш ҳоссасини келтириб чиқарадиган ва ярим ўтказгичда ҳосил бўладиган қўзғалмас ҳажмий заряд ҳисобига вужудга келадиган потенциал түсік бўлади, деган гояни айттан. Шу сабабдан тўғриловчи kontaktларни Шотки тўсиклари. бундай

контактлар асосида тайёрланган диодларни Шотки диодлари деб көртилади.

Электронылар (ва ковалентлар) катта ҳаракатчанлыкка эта бүлгән ярим ўтказгичларда (Si, Ge, GaAs, ва б.) электронларнинг эркин югуриш ℓ узунлиги ярим ўтказгичдаги камбағаллашган соҳанинг (ҳажмий заряд соҳасининг) \mathcal{L} кенглигидан катта бўлади ($\ell > \mathcal{L}$).

Бинобарин, бунда $\ell > \frac{kT}{2\varphi_k} \mathcal{L}$ шарт ўрили бўлади.

Бу ҳолда электронлар ёпуви қатламдан учиб ўтаетиб кристал шайкараси билан деярли тўқнашмайди ва энергиясини йўқотмайди. Бинобарин, аниа шундай ярим ўтказгичларнинг метал билан тўғриловчи контактини тадқиқлагандан ёпуви қатлам потенциал тўсигилии енгиги ўтиш утун етарли кинетик энергияга эта бўлган барча электронлар ярим ўтказгичдан металга учиб ўта олади.

(II.36) ва (II.37) ифодаларга асосан, n- ярим ўтказгичдан металга ўтаеттан электронлар оқими

$$I_{JM} = \frac{m(kT)^2}{2\pi^2\hbar^3} \exp\left[-\frac{\varphi(0) - E_{FJ}}{kT}\right] = \frac{1}{4} n_0 \bar{v} \exp\left[-\frac{\varphi(0)}{kT}\right].$$

Контактта V кучланиш берилганда $\varphi(0) = \varphi_k - eV$ бўлишилгини юқорида кўрдик. Яна $n_0 \exp(-\varphi_k/kT) = n_s$ эканлиги ҳам бизга маълум.

Демак, юқоридаги ифодани

$$I_{JM} = \frac{1}{4} n_s \bar{v} \exp(eV/kT) \quad (II.50)$$

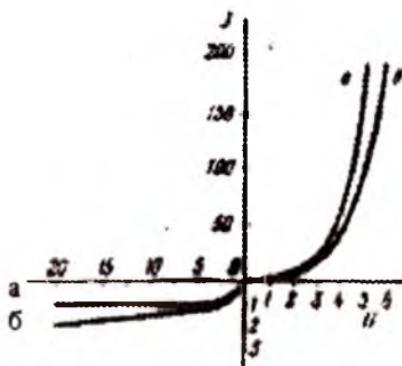
кўринишда ёса бўлади. Металдан ярим ўтказгичга ўтаеттан электронлар оқими (II.37) ифода орқали аниқланади. Мазкур қарама-қарши йўналишлардаги оқимлар айирмаси контакт орқали электронларнинг натижавий оқимини, бу айирманинг электрон зариди e га кўпайтмаси эса электронлар токи зичлигини беради:

$$j_n = e(I_{JM} - I_{MJ}) = \frac{e}{4} n_s \bar{v} \left(\frac{eV}{e^{kT}} - 1 \right) = j_s \left(\frac{eV}{e^{kT}} - 1 \right) \quad (II.51)$$

(II.51) ифода метал n ярим ўтказгич тўғриловчи контактининг волт-ампер характеристикасини тавсифлайди. Уни келтириб чиқарган

назариянинг диод назарияси деб аталишининг сабаби – токниң “юнқа” ёғувчи қатламдан ўтиши вакуумли диодда электроларни тормозловчи электрик майдон бўлганда ток ўтишини эслатишидир.

Биз метал – пярим ўтказгич тўғриловчи контактининг икки назариясини кўрдик. Улар келтириб чиқарган ВАХ лар II.7 расмда тасвирланган.

II.7 расм. Метал ярим ўтказгич контакти ВАХ и.
а – диод назарияси; б – диффузий назарияги асосан

Тўғри кучланиш ($V > 0$) берилганда, потенциал тусиқ писаяди (II.6,б расм), иккага ҳолда ҳам ток кучланишга экспоненциал қонун бўйича боғлангаи:

$$j_n \sim e^{eV/kT}, \quad (\text{II.51r})$$

Тескари кучланиш ($V < 0$) берилганда, потенциал тусиқ баландлашиди (II.6,в расм). Юнқа қатлами контакtlар ҳолида тескари ток тўйинишга интилаади, қалин қатлами контакtlар ҳолида эса тескари ток $|V|^{1/2}$ га мутаносиб равища ортиб боради. Демак, тўғри йўналишда ($V > 0$) контакт токни яхши ўтказади, тескари йўналишда у токни кам ўтказади. Унинг ўзгарувчан токни тўғрилаш хоссаси шунга асосланган.

Юқоридаги ҳисоб ва мулоҳалалар метал ва р ярим ўтказгичнинг тўғриловчи контактига ҳам тўла тадбиқланади.

Албатта биз метал ярим ўтказгич контактининг энг содда ҳоли билан танишдик. Ҳақиқий контакtlар тузилиши анча мураккаб бўлади.

1) Киришманинг барча атомлари ионланган, уларнинг зичлаги ҳамма жойда бирдай, эркин заряд ташувчилар йўқ деса бўладиган

диражада кам деңгээли аспида бу фираздан чөлзанини ва хусусан, $\phi(x)$ бөлжениши күриниши мураккаб бўлиши мумкин.

2) Амалда контакт ишекис бўлиши ҳам учрайти

3) Ярим ўтказгич сиртида унга ёнишган (адсорбланиш) ёт атомлар қатлами бўлиши ва улар сиртий заряд ҳосил қилини мумкин.

1) Сиртий ҳолатларда рекомбинация жараёнларн контакттининг ВАХ ита анча ҳисса қўшиши ҳам мумкин.

5) Биз кўриб чиқсан физик ёпувчи қатламлардан ташқари, контактда кимёвий ёпувчи қатламлар ҳам бўлади, бу қатламлар таркиби бўйича асосий модданинидан фарқ қиласди.

Лайтиб ўтилган масалалар махсус адабиётда таҳдил қистинган, кўп зарурӣ ҳолларда уларнинг ечими ишлаб чиқилган.

Шотки диодларига оид яна бир муҳим масалани, яъни уларда иоасосий заряд ташувчилар токи масаласини қараймиз.

Метал и ярим ўтказгич тўғриловчи kontaktida асосий заряд ташувчилар (электронылар) учун ёпувчи қатлам ҳосил бўлганида метал билан чегарада иоасосий ташувчилар (коваклар) тўшланади. Термодинамик мувозаннат ҳолатида ковакларнинг чегарадаги зичлиги p_s электронларнинг ц. зичлигидан катта бўлиб кетиши ҳам мумкин. Бу ҳолда kontaktда ҳар хил (инверс) ўтказувчаникли қатламлар ҳосил бўлади. Инверс қатлам (p -и ўтиш) ҳосил бўлмаслиги учун $p_s < n_i$ ёки

$$\varphi_k < kT \ln(N_d/n_i) \quad (II.52)$$

шарт бажарилмаги зарур, N_d - ионланган донорлар зичлиги, n_i хусусий зичлик.

Бу шарт бажарилган деб ҳисоблаб, kontakt орқали коваклар токини аннәлаймиз. Ярим ўтказгичнинг метал билан чегарасида кучланиши берилмаган (мувозаннатий) ҳолатда

$$p(\mathcal{L}) = p_s \exp(-\varphi_k/kT) = p_0,$$

бунда p_0 ярим ўтказгич ҳажмидати коваклар зичлиги.

Kontaktsiga V кучланиши берилганда

$$p(\mathcal{L}) = p_s \exp\left(-\frac{\varphi_k - eV}{kT}\right) = p_0 \exp\left(\frac{eV}{kT}\right) \quad (II.53)$$

Бу ҳолда коваклар токи диффузион ток бўлади. Унинг ифодаси

$$J_p = \frac{eD_p p_0}{L_p} \left(e^{\frac{eV}{kT}} - 1 \right), \quad (II.54)$$

Ноасосий заряд таңуучилар токининг тұла токка иисебтінің (тұла токдагы ҳиссесінің) үлариниң инжегниия (нуркапш) коэффициенттерінің деңгеліді:

$$\gamma_p = \frac{J_p}{J_n + J_p} \approx \frac{J_p}{J_n} = \frac{4\mu_p k T p_0}{e L_p n_s \bar{v}} \approx \frac{4 p_0}{n_s}, \quad (II.55)$$

бу ерда Γ_p көвакларининг диффузиян узулалығы, (II.55) ифодадан күринишича $p_0 \ll n_s = n_0 \exp(-\phi_k/kT)$ бўлганда көваклар токинин ҳиссаси назарға олмаслик даражада кичик бўлади. Аммо γ_p қийматини баҳолани зарурати бор.

Тўғрилайдиган метал ярим ўтказгич контакттарининг $V=0$ бўлгандағы электрик сиғими мавжуд ва у (II.31) ифода орқали аниқланып курдик.

Контактта ташқи V кучланиши берилганда C_k (зарядий) электрик сиғим ўзгаради:

$$C_k(V) = S \left[\frac{\alpha^2 n_0}{8\pi(\phi_k - eV)} \right]^{1/2}, \quad (II.35)$$

Бу ифодадан күринишича, $V > 0$ бўлганда контакттарининг $C_k(V)$ сиғими ортади, $V < 0$ бўлганда эса камайди. Демак, кучланишини ўзgartиртиш ёрдамида $C_k(V)$ сиғимни бошқариш имконияти мавжуд. Бу сиғим V га чизиқий болгандан эмас, уни почилинг сиғим деб ҳим атасади.

Метал ярим ўтказгич контакттарининг тўғрилаш хоссасидан ва ўзgartирладиган сиғимидан фойдаланиб жуда күн хил асбоблар ясалған, бу хоссалар умуман электроникада, айниқса микроэлектроникада кенг қулланишга эга.

II.3 Тўғриламайдиган (омик) металл ярим ўтказгич контактлар

Ҳар қандай ярим ўтказгичли асбобнинг зарурлый қисми токи тўғриламайдиган омик контакт бўлиб, у асбобин ток (кучланиши) маибания узанша хизмат қиласади. Омик контакттар қўйиладиган талаблар:

электрик қаршистиги мумкин қадар кичик бўлинни керик;

унинг ВАХи чизигий бўлиштиги, яъни ундан ўтгаётган ток унда кучланиши тушишига пропорционал ($J \sim V$) бўлиштиги керак;

у мустаҳкам механик бирекиши ҳосил қилини зарур; контакт ток ўтгаётсанда қизиб кетмаслиги - ажралаётган иссикликини тез сочиб юбора оладиган бўлиши лозим ва х.к.

Биз қўйида бяъзи соддалантирилган ҳисобларни келтирамиз. Омик kontakt ҳақидағи батайфсилроқ маълумот қўнимчаларда жойланади.

Kontaktning elektrik хоссаларига иисбатан қўйиладиган тилабларни қиоятлантириш учун омик kontakt сифатида антиёпувчи катламли, ё туннелланишига шаффофф ёнувчи катламли ёки зоналар кам этилган ёнувчи катламти металл - ярим ўтказгич kontaktидан фойдаланилади.

II.3.1. Антиёпувчи катламли kontakt

Бу ҳолда энергетик зоналарнинг этилиши (II.5, в, г расм) ярим ўтказгичдан метал томонга термоэлектрон оқимга таъсир кўрсатмайди. Демак,

$$I_{n \rightarrow m} = \left(4\pi/h^3\right) n_n^*(kT)^2 \exp(E_F/kT) = \frac{n_0 \bar{v}}{4} ,$$

Уибу оқимнинг қиймати kontaktta бериладиган кучланишига боғлиқ эмас. Metalдан ярим ўтказгич томонга термоэлектрон оқим кучланиши йўқигигида ($V=0$) юқоридагидай бўлади. Аммо, metalga manbанинг мусбат кутби, н ярим ўтказгичга манфий кутби уланганда metalдан ярим ўтказгичга ўтадиган электроилар учун потенциал тусик баландлиги eV қадар ортиди, $I_{m \rightarrow n}$ оқим эса $\exp(-eV/kT)$ марта камайди. Шундай килиб, диод назарияси бўйича антиёпувчи катламдан ўтгаётган ток зичлиги

$$i = e(I_{n \rightarrow m} - I_{m \rightarrow n}) = \frac{(en_0 \bar{v})}{4} [-\exp(-ev/kT)] \quad (II.56)$$

Агар $|V| \ll kT/e$ бўлса,

$$j = (en_0 \bar{v}/4) \frac{e}{kT} V , \quad (II.56a)$$

яъни волт ампер характеристика чизигий бўлади, контактнинг бирлик юзига тўғри келадиган қаршилиги

$$R = V/j = 4kT/e^2 n_0 v \quad (II.57)$$

Бу ифодадан кўринишicha, n_0 қанча катта бўлса, R шунча кичик бўлади. Т=300 К температурада $n_0 = 10^{21} \text{ м}^{-3}$ бўлганида $R = 5 \cdot 10^{-1} \Omega \cdot \text{м}^{-2}$, аммо $n_0 = 10^{24} \text{ м}^{-3}$ бўлганида $R = 5 \cdot 10^{-4} \Omega \cdot \text{м}^{-2}$ бўлади.

II.3.2. Зовалар кам оғизлан ёпувчи қатлам

Бу ҳолда контактдан ўтаётган ток зичлиги

$$j = e(I_{s \rightarrow M} - I_{M \rightarrow s}) = A^* T^2 \exp[-(\varphi_k - E_F)/kT] \exp(eV/kT) - 1], \quad (II.58)$$

бундаги A^* изотроп п ярим ўтказгич учун

$$A^* = (m_n^*/m_0) A_0 = 1.2 \cdot 10^6 (m_n^*/m_0) A_0 / M^2.$$

A_0 Ричардсон доимийси, А ампер.

Анизотроп п Ge учун $A^*/A_0 = 1.11 \div 1.19$; п Si учун $A^*/A_0 = 2.1 \div 2.2$.

Агар $V \ll kT/e$ кичик кучланиш контактта тушса

$$j \approx (en_0 v/4)(eV/kT) \exp(-\varphi_k/kT) \quad (II.58a)$$

ва

$$R = \frac{4kT}{e^2 n_0 v} \exp(\varphi_k/kT). \quad (II.59)$$

Бу ҳолда Т=300 К температурада $\varphi_k = 2.3kT$ ва $n_0 = 10^{21} \text{ м}^{-3}$ бўлганида $R = 5 \Omega \cdot \text{м}^{-2}$, аммо Т ва φ_k нинг ўша кийматлари ва $n_0 = 10^{24} \text{ м}^{-3}$ бўлганида $R = 5 \cdot 10^{-3} \Omega \cdot \text{м}^{-2}$ бўлади, яъни R бунда (φ_k хисобидан) бир тартибга катта бўлади.

II.3.3. Кичик қалыптануши ёшувчи қатлам

Контактдан фақат түніел ток ұтаётір деб фараз қылсак, $V \ll kT/e$ ва $eV \ll \varphi_m$ (бунда φ_m - металдан ярим үткәзгічтә электрон үтиши учун потенциал түсік-чиқаш иши) бўлганида

$$j = [en_0 \bar{v}(V)/4] (eV/kT) \exp[-(\varphi_m/E_{00} + E_F/kT)]. \quad (\text{II.60})$$

$$\text{Бундан: } R = [4kT/e^2 n_0 \bar{v}(V)] \exp(\varphi_m/E_{00} + E_F/kT). \quad (\text{II.61})$$

бунда $E_{00} = e(n_0 h^2 / 16\pi^2 \sigma n_n^*)^{1/2}$.

$\bar{v}(V) < 1$ ва $\exp(\varphi_m/E_{00} + E_F/kT) > 1$ бўлғанлиги сабабидан К бу ҳолда ҳам негизги бир қийматида антиёшувчи қатламни кидай катта бўлади.

II.4. Шотки диодининг характеристикалари

Тўғриловчи метал ярим үткәзгіч контактини Шотки диоди ёки Шотки түсікли диод дейилади. Бу диодни манбага уловчи контактлар омик бўлишлиги зарур, базасининг қаршилиги нисбатан кичик бўлишлиги керак. Агар диодга берилган ташқи кучланиш тўғриловчи контактниң потенциал түсигидан кичик бўлган ҳолда Шотки диодининг волт ампер характеристикаси диффузион назарияси бўйича (II.46) ва (II.48) ифодалар билан, диод назарияси бўйича (II.51) ифода бўйича аниқланади, электрик сифимини эса (II.35) ифода тавсифлайди.

Шуни эсда тутиш керакки, биз кўриб чиқсан ҳоллар энг содда контактлар ҳоли бўлиб, ҳақиқатда контакт қатламида жойлашган марказлар орқали рекомбинация жараёклари содир бўлиши, бу қатламларда оксид қатламчалари мавжуд бўлиши мумкин. Бу омилларни ҳисобга олиш, албатта, диодининг волт ампер характеристикасини у ёки бу даражада ўзgartиради.

Уловчи контактларниң аниқ омик бўлмаслиги ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

II.4.1. Шотки диодининг статик характеристикаси

Шотки түсиги катталиги билан тақдосланарли (ўзгармас ток билан кучланиш орасидаги боғланиш) ва ундан катта ташқи кучланиш берилганда унинг бир қисми диод базасига (асосига) тушади. Бу ҳолда Шотки kontaktiga тушаёттан ташқи кучланиш V_k

тұла V күчланишнинг I/V улусини ташкил қылади, яғни $V_k = V/m$. Демек, масалан, (II.51) ифода

$$j = \frac{en_s}{4} V \left(e^{\frac{eV}{mkT}} - 1 \right) \quad (\text{II.63})$$

күрениши олади. Бу ҳолда Шотки диодининг ВАХи II.7 расмдаги таҳлилтда бўлади.

Агар диод базасида (асосида) күчланишнинг катта қисми тушса (бу катта токлар ўтаётганда юз беради), диоддан ўтаётган тўғри ток билан ташки күчланиш орасидаги боғланиш даражали функция күренишида бўлиши мумкин:

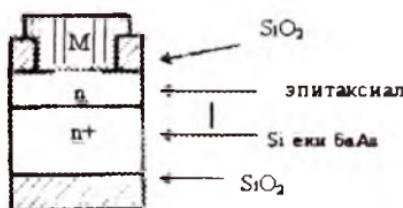
$$j = AV^\alpha, \quad (\text{II.64})$$

бунда α кўрсаттич, шароитта қараб, ҳар хил сон қийматларни қабул қилиши мумкин.

Яна шуни ҳисобга олиш керакки, ташки күчланиш ортиб борган сайин иоасосий заряд ташувчилар (п- ярим ўтказгичда коваклар) инжекция коэффициенти ортиб боради.

Тескари күчланиш берилган ҳолда тўғриловчи контактнинг потенциал тўсиғи баландлашиди, унинг қаршилиги катталышади. күчланишнинг катта қисми контактта тушади, ундан ўтаётган ток кичик бўлиб, тўйинади (диод изариясига қаранг). Бу хоссадан ўзгарувчан токни тўғрилайдиган асбоблар ясашда фойдаланилади.

Шотки диодларининг о такрорийликка боғлиқ хоссаларига контактнинг сифими қайта зарядланиш вақти $t = r_s C_k$ асосий таъсир кўрсатади. Бу вақтни қанча камайтирилса, диод шунча юқори такрорийликли токларни тўғрилай олади. Шу мақсадда диод базаси r_s қаршилигини камайтиришга ҳаракат қилинади.

II.8-расм. Тайёрланадиган Шотки диодининг бир хилли.

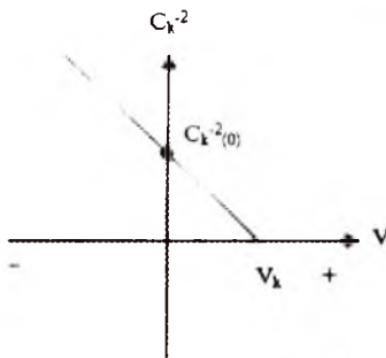
Бунинг учун тўғриловчи Шотки диодини катта зичликли электронлари мавжуд бўлган ярим ўтказгич кристали асосида ясаш мөмкун. II.8 расмда шундай диод тузилиши тасвирланган. Шотки диодлари юқори такрорийликли кучли токларни тўғрилашда р-п-

ұтишли диодлардан анча афзал туради, чунки Шотки диодлари кичикрөк түгри күчланиш талағы қылады, рухсатланадиган түгри ток зияндылығы каттароқ.

II.4.2. Шотки диодининг волт-фарад характеристикасы

(II.31) ва (II.35) ифодалар метал-п-ярым үтказгыч ёнувчи контактининг электрик сиғимининг күчланиш берилмаган ва күчланиш берилген ҳоллардаги мұносабатларни тасвирлайды. (II.35) ифодадан күріншилікта бұз сиғим таңқи күчланишининг ишораси ва катталигига боғлиқ.

Одатда (II.35) ифоданы C_k^{-2} га нисбатан қайта ёзиб, бұз боғланишини график шаклда тасвирланади (II.9 расм).

II.9 расм

Бундай қылғанда мазкур боғланиш түгри чизик күріншилік тасвирланади. Контактта күчланиш беріб C_k сиғимни ўзгартыру мүмкін. Бу хоссадан ёнувчи контактни ўзгарувчан сиғимли конденсатор каби ишлатыпца фойдаланылади. Айниқса, тескари күчланиш берилген ҳолда контактдан деярли ток үтмайды, аммо контактнинг сиғими самарағы ишлай беради. Биз көлтірган ифодалар юпқа (кеекін ёнувчи қатламлы) контактлар ҳолларига оңд әкаплигини эслатыб үтамыз.

Яримүтказгычли асбобларнинг ишлашини тақтыйл қилинганда уларнинг ұтиш характеристикалари ҳам үрганилади. Бу масалага кейинги бобларда тұхталамыз.

II.4.3. Шотки диодининг эквивалент схемасы

Агар Шотки диодига V_0 ўзгармас күчланиш $V_1 \exp(i\omega t)$ кичик ўзгарувчан күчланиш берилса, ундан ўзгарувчан ток ҳам үтады. Бунда

$V = V_0 + v_1 \exp(i\omega t)$ иш (II.51) га күйсак, $\frac{eV_1}{kT} \ll 1$ деб ҳисоблиб, қаторға ёйсак.

$$j + \tilde{j} = j_s [\exp(eV_0/kT) - 1] + j_s \exp(eV_0/kT) \frac{eV_1}{kT} \exp(i\omega t). \quad (\text{II.64})$$

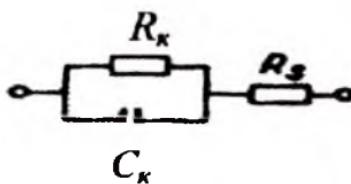
бунда ұзгаруучан ұткаузувчанлык токи

$$\tilde{j} = j_s \exp(eV_0/kT) \frac{eV_1}{kT} \exp(i\omega t). \quad (\text{II.65})$$

Бундан башқа яна силжыш токи ҳам мавжуд, яғни

$$\begin{aligned} \tilde{j}_c &= dD/dt = [en_0/2\varepsilon\varepsilon_0 (l_k^+ \pm l_0^+)]^{1/2} \omega v_1 \exp[i(\omega t + \pi/2)] = \\ &= \omega C_k v_1 \exp[i(\omega t + \pi/2)] \end{aligned} \quad (\text{II.66})$$

Тұла ұзгаруучан ток, шундай қилиб, шу иккі ток иегипидисідан иборат бўлиб, ұзгаруучан ток үтиши учун параллел уланган иккі канал бор: Шотки түсигининг фаол R_k қаршилиги (G_k фаол ұткаузувчанлығы) ва унинг C_k электрик сиғими каналлари бор. Ұзгаруучан токнинг иккала ташкил этувчилари ҳам ярим ұтказгич ҳажми вя омик контакт қаршилиги орқали ұтади. Бу қаршиликлар йигидиси R_s кетма кет уланган қаршилик вазифасини бажаради. Шундай қилиб, Шотки түсиқли диоднинг эквивалент схемасиши II.10 расмдагы күринища тасвирлаш мумкин.

II.10 расм.

II.3 банддаги мәттумотта құшимча қиласыз.

Агар метал ярим ұтказгич контакттарнинг волт-ампер характеристикаси чизигий бўлса, у орқали ноасосий заряд ташувчилар ярим ұтказгичга киритилмаса, яғни контактдан ұтаеттан J ток билан унга берилган V күчланиш Ом қонуни асосида ұзаро боғланган бўлса, бундай контактни омик контакт дейилади.

Омик контактлар ярим ўтказгичли ҳар бир асбобнинг ёки интеграл микросхеманинг (ИМС нинг) қисмларини ўзаро боғлади ва ташки занжирга улади. Уларни бетафсилоқ қарайлик.

Бу контактлар қўйидаги асосий талабларни қаноатлантириши зарур:

- контакт тўғриламайдиган бўлиши лозим, яъни электрик ток йўналиши ўзгарганда унинг қаршилиги ўзгармаслиги керак;
- контакт чизигий волт ампер характеристикага эга бўлиши керак, яъни унинг қаршилиги ўтасдан ток каттилигини боғлиқ бўлмаслиги керак;
- контактнинг тўғриловчи контакт ёки р п ўтиш текислигига тик ва параллел йўналишларда қаршилиги жуда кичик бўлиши, иссиқлик ўтказувчалиги катта бўлиши, ярим ўтказгичга мустаҳкам ёпишиб кета оладиган бўлиши керак;
- иоясий заряд ташувчиларни ярим ўтказгичга киригмайдиган (инжекцияламайдиган) бўлиши керак;
- иссиқликдан кенгайиш коэффициенти ярим ўтказгичникуига ва чиқиши электродиникига имкони борича яқин бўлиши керак;
- контакт қатлами ярим ўтказгич ичига чукур кирмаслиги керак, аks ҳолда омик контакт тўғриловчи контакт билан туташиб кетса, ўз қийматини йўқотади;
- омик контактнинг материали фотолитографик ишлов бериш имкониятига эга бўлиши керак.

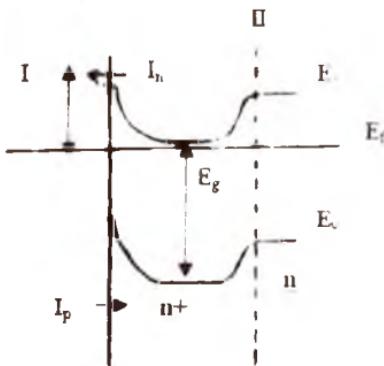
Юқорида санаб ўтилган талабларнинг бирортаси бажарилмаса асбобнинг характеристикаси сифати ёмонлапади. Масалан, контактнинг ВАХи почизигий бўлса, у ҳолда асбобнинг ВАХи бузилади. Контактнинг қаршилиги каттайса, асбобларнинг тўғрилаш ва кучайтириш хоссалари ёмонлапади. Агар контакт инжекцияловчи бўлса, бу ҳолда асбобнинг тескари токи ортиб кетади. Албатта, бундай ҳолларда омик контакт қай бир даражада хоссаларини йўқотади.

Шуни таъкидлаш керакки, барча талабларни бир вақтда аниқ қаноатлантирадиган омик контакт яратиш амалда жуда қийин масаладир.

Биз II.3 бўнда қўрганимиздек, металл билан ярим ўтказгич контакти омик контакт бўлиши учун уида антиёпувчи (ёпмовчи) қатлам ҳоснли бўлиши зарур. Ярим ўтказгич п турли бўлганда $\chi_m < \chi_a$

(бунда χ_m ва χ_n металл ва ярим ўтказгичдан электроннин чиккини), р- туралы бўнгаада $\chi_m > \chi_n$ бўлишини зарур. Аммо, ҳакиқий шаронтида – металл ярим ўтказгич четарасидаги энергетик ҳозигларнинг таъсири сабабидан – мазкур шартлар асосида омик kontakt ҳосил килиш кўнинча мумкин бўлмайди.

Агар ярим ўтказгичнинг металла туғанингдан чегараси яқинида кучли легирланган (ярим ўтказгич ҳажмига нисбатан кўп минорда

И.11-рисм. Кучли легирланган ярим ўтказгич соҳали kontaktиниң энергетик диаграммаси: I-металл; II-ярим ўтказгич;
 i^+ -кучли легирланган соҳа.

оркин электронлар ёки коваклар берувчи киришималар киритилиган) соҳа ҳосил қилинса, у ҳолда яхши омик kontakt нужудига келини мумкин. Бунда металла ярим ўтказгичнинг p^+ -и ёки p^+ -р соҳаси туғанинди.

Расмдан кўрининчича, метал ва ярим ўтказгич чегарасида Фб потенциал тўсик бор. Бу соҳа кучли легирлангани туфайли тўсик яқинидаги камбағалланинг қатлам етарлича юнга ва тўсик шаффоффдай бўлади, kontakt орқали ток ўтиб туриши (туннелланниш) учун жуда кичик кучланиш тушиши кифоя. Токнинг кагта қисмини электронлар токи ташкил қиласди, оз қисмини коваклар токи ташкил қиласди. Инжекция коҳффициенти кичик:

$$\gamma_p = \frac{I_p}{I_p + I_n} \approx \frac{I_p}{I_n} \approx \exp(\phi_a - E_g)/kT \quad (11.67)$$

Бундай kontaktning омиклик сифатини яхшилавчи учун Фб ни кичайтириш ва E_k ни каттайтириш керак.

Күчли легирланған соҳани қотиштириш, диффузия ёки ионлар киритиши усулында өрдамида ҳосил қилинади. Бундай соҳалар Ge, Si, GaAs ва бопқа ярим ұтқазгичларга омик контактлар қилипца пайдо қилинади.

Контакт материалларға құйыладиган талабларни дурустроқ қаноатланғирадиган метал алюминийдір. Алюминий юқори ұтқазувчанлыққа әз. пластик, кремнийга, SiO_2 ва Si_3N_4 га нисбетан еңшілкілігі (адгезиясы) яхши, кремний ва SiO_2 билан ұзартылырылғандайтын сиртни едирувчи моддалардан фойдаланиб үнга фотолитографик ишпөв беріш осон.

Алюминий кремний билан барқарор металлургик системаны ташиқыл қилаади. Алюминий пардаларига термокомпрессия усулы билан чиқишилар (электродлар) кавшарлаш қийин эмас. Контакт материал сифатыда алюминийнинг камчиликлари ҳам бор. Бу камчиликтарни бартараф қилиш учун құшымча chorалар күриш керак бўлади. Булардан батызиларини, масалан, алюминийга ~1% тача кремний кириптанда, кремний билан силицидлар ҳосил қилаадиган Cu , Ti , Mn , Fe металлар құшымчаларини кириптанда номақбул электродиффузия эффекті жуда кичиклашишини айтгіб ұтамиз.

Юқоририоқ сифатлы омик контактлар олиш учун күп катламлы системалар құлланади, бунда ярим ұтқазгич билан контактлашадиган қатламни шакллантириш учун юқорида баён қилинған талаблар бажарилышини таъминлайдиган металлар құлланади. Бу мақсадда титан, хром, ванадий, волфрамдан фойдаланилади.

Күп қатламлы омик контактлар системаларига мисоллар: Si-Ti , Au , Si Ti Mo Cr-Au .

Бу ҳолларда у ёки бу металлнинг айрим хоссалари эътиборга олинниб, қатламлар устига қатламлар ұтқазилади.

Омик контактлар биргалиқда қотиштириш усулида қуйидагида ҳосил қилинади. Кристал пластинаси юзига ұтқазылған металлнинг юпқа қатламини, шарча шаклидаги метални суюлиш температурасынча қиздириллади. Бунда улар ичига ярим ұтқазгичнини озрок миқдори киради (әрийди). Системани совуттанда (қотирганда) метал атомлари ва легирловчы киришмалар бўлган ярим ұтқазгич кристалланади. Натижада Me-p^+ -п ёки Me-r^+ р равишдаги тузилма ҳосил бўлади.

Электрокимейй усулда омик контакт олишда катоддан метални ұтқазиб, электродлар орасидан ток ұтқазилади, бунда I

Термокомпрессия билан ингичка симни бириктириш учун иситиш ва босим құлланади.

Ултратовуш билап бириктириш учун ултратовуш төбрангичини босим билап бирға құлланылади. Бу усул құлланғанда ишқалиш әвазига сиртдаги парда бузилади, бу эса бириктирилаёттан

материаллар орасида жисе контакт ҳосил қиласи. Механик босим ва ишқалиш симни сирт билан мустаҳкам бириктиради. Бу усул билан паст омли контактларни ярим ўтказгичларининг п ёки р' сиртларида ҳосил қилиш мумкин.

Назорат учун саволлар

1. Қайси шароитда металл ярим ўтказгич контакти түргиловчи булади?
2. Қайси шароитда металл ярим ўтказгич контакти түргиламайдиган булади?
3. Ешувчи контактни тавсифлайдиган катталиклар?
4. Антиешувчи қатламнинг хусусиятлари қандай?
5. Түргилайдиган металл ярим ўтказгич контакти волт ампер характеристикасини тавсифланг.
6. Түргилайдиган металл ярим ўтказгич контактининг электрик сиғими ва унииг хусусиятлари қанақа?
7. Қандай диодни Шотки диоди дейилади?
8. Шотки диодининг волт-ампер характеристикаларини тавсифланг.
9. Шотки диодининг волт-фарад характеристикасини тавсифланг.
10. Шотки диодининг эквивалент схемаси.
11. Комик контактлар ва контактлар тизимларининг қанақаларини биласиз?
12. Шотки диодлари қайси мақсадларда қулланади?

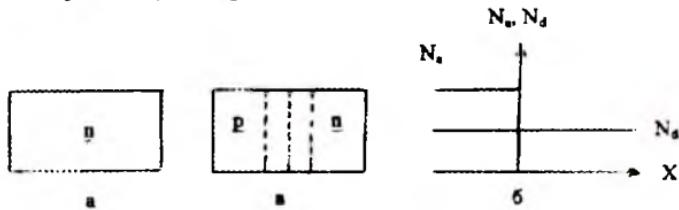
III боб

Р-П (ЭЛЕКТРОН-КОВАК) ЎТИШЛАР

Р-тур ярим ўтказгич билан Р-тур ярим ўтказгич туташган чегарада ҳосил бўладиган ажойиб хоссали қатламини Р-п ўтиш (электрон-ковак ўтиш) дейилади. Унинг энг содда ҳоли Р-п гомоўтиш бўлиб, бунда мазкур ўтиш битта ярим ўтказгич кристалининг ичидаги ўтишни Р-ва Р-ўтказувчаникли соҳаларнинг туташган (контактлашган) жойида ҳосил бўлади.

Амалда ҳажми бўйича бирор тур киришма, масалан донорлар текис тақсимланган ярим ўтказгичнинг бир қисмига бошқа тур киришма-акцепторлар киритиб, бу қисмда акцепторлар донорлардан ортиқча бўладиган қилинади. Бу ҳолда донорлар кўп соҳа Р-ўтказувчаниклика, акцепторлар кўп соҳа Р-ўтказувчаниклика эга бўлади ва улар чегарасида Р-п гомоўтиш қатлами ҳосил бўлади.

Масалан, дастлаб фосфор (Р) атомлари (донорлар) киритилган кремний кристали намунасининг бирор қатламига бор (В) атомлари (акцепторлар) киритилса, юқорида айтмилган Р-п ўтиш пайдо бўлади (III.1 расм).

III.1-расм. а - Р-ўтказувчаниклия ярим ўтказгич; б - Р-п-тур ярим ўтказгичга акцепторлар киритилган; в - Р-п ўтиш ҳосил бўлади.

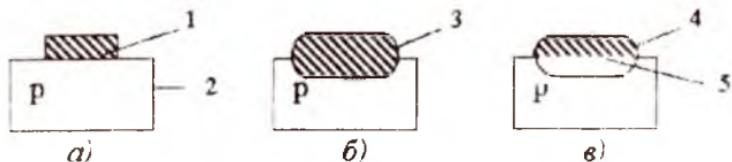
Ярим ўтказгичли асбобларнинг кўпчилиги Р-п ўтиш ҳоссаларига асосланиб яратилган. Бу турли мақсадларга мўлжалланиб тайёланадигаи диодлар, транзисторлар, интеграл микросхемалар ва бошқалардир.

III.1. Р-п ўтиш ҳосил қилиши

Р-п ўтишни ҳосил қилишининг иккита усули энг катта аҳамиятга эга:

1. Суюлмали усул. Масалан, Р-ўтказувчаниклия ярим ўтказгич устига донор киришма берадиган метал ёки қотицма парчаси кўйилади. У суюлгунча қиздириллади, оқибатда суюлган устама ярим ўтказгич кристали ичига қисман киради ва совутицдан сўнг қайта кристалланган ярим ўтказгичнинг Р-ўтказувчаниклия қатлами

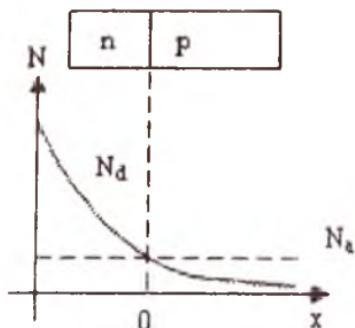
хосил бўлиб, н ва р- соҳалар орасида р-п ўтиши хосил бўлади. Одатда бу усул билан олинган р-п ўтишда киришма зичлиги ўзгарадиган соҳа кенглиги р-п ўтишнинг ўз кенглигидан анча кичик бўлади. Бундай ўтишларни **кескин р-п ўтиш** дейилади (III.2 расм).

III.2 расм. а) довор киришмали I модда 2 ярам ўтказгич устига кўйилган;
б) устама моздавият ярам ўтказгич билан 3 суюлмаси юқори температурада;
в) устаманинг ортиқча 4 қатлами совутишдан сўнг қайта кристалланган ярам ўтказгич сартида.

2. Диффузион усул. Бу усул кўйланганда газсимон, суюқ ёки қаттиқ ҳолатдаги киришмани юқори температурада ярам ўтказгичга диффузияланади. Диффузион усулиниг бир неча хиллари бор. Агар н- ўтказувчаникли ярам ўтказгичга р- ўтказувчанилик ҳосил қиласидиган киришма (донорлардан кўпроқ микдорда) киритилса, диффузион р-п ўтиш ҳосил бўлади. Одатда бундай ўтишларда киришма зичлиги ўзгарадиган соҳа кенглиги р-п ўтиш кенглигидан каттароқ бўлади. Мана шундай ўтишини **силлик р-п ўтиши** дейилади.

Яна бир ҳол қизиқарли бўлиб, у суюлмали усулга тегинсли. Бу ҳолда киришма устама суюлмасидан ярам ўтказгичга эмас, балки ярам ўтказгичдан устамага ўтади. Масалан, мис билан юқори зичликда легирланган р- германийга метал ёки қотишма суюлмаси киритилганда анча катта диффузия коэффициентига эга бўлган мис германийдан устамага ўтади. Бу ходисани **ярам ўтказгич конверсиаси** дейилади.

III.3 расм. Диффузион р-п ўтиши

Нрим ўтказгич асбобларии ишлаб чиңарында әнитаксиял үстүрүннүн усуудан көнгө фойдаланылмокта. Бунда мұайян ўтказувчанлық монокристал ярим ўтказгич тәгілікка газсемон еки суюқ холатдаты үша нрим ўтказгич мөддәдан монокристал қатлам ўтказилади. Бу жарапнда тәгілік ўтказувчанлығыдан бөнің тур ўтказувчанлық берадиган киришма ҳам қүниледи. Оқибатда тәгілік ва әнитаксиял қатлам ўтказувчанлықтары ҳар хил бўлади. Әнитаксиял усуудиннг бошқа имкониятлари ҳам бор.

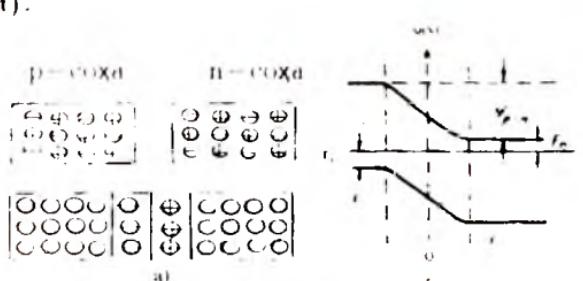
III.2. Кескин р-п ўтиш

Кескин р-п ўтишнда киришмашар зичлиги р- ва п- соҳалар четарасыда кескин ўзгаради, янын р- соҳада акцепторлар зичлигі N_a , донорлар $N_d \ll N_a$ бўлса, п- соҳада акцепторлар деярий йўқ, донорлар зичлигі N_d бўлади (III.1-расм).

Хозир биз ину кескин р-п ўтиш хоссалари билан танинамиз.

Донор атомлар п- соҳада ўз электронларини ўтказувчанлик зонасига бериб бўлган, янын $n_n=N_d$, акцептор атомлари р- соҳада ўзига валентт зонадан электронларини тортиб олган, янын $p_p=N_a$ бўлади, янын киришма атомлар тўла ионланган деб фарз қиласмиш. Бинобарин, р-соҳада ковалклар мусбат заряди манфий акцептор ионлари зарядига тенг, п- соҳада электронлар заряди мусбат донор ионлари зарядига тенг, янын бу соҳалар тугашигунча электрик жиҳатдан нейтрал, барча киришма атомлар ионланган.

р-соҳа билан п-соҳа ту-танирилиганда р-соҳада кўн бўлган ковалклар п-соҳага диф-фузияланади, бу соҳа ҳажмида рекомбинацияланади, р-соҳанинг четаравий қатламида асосан қўзғалмас манфий ионлар қолади, янын бу қатлам манфий зарядланган бўлиб қолади, п- соҳада кўн бўлган электронлар р-соҳа та диффузияланади, бу соҳа ҳажмида рекомбинацияланади, п- соҳанинг четаравий қатламида асосан қўзғалмас мусбат ионлар қолади, янын бу қатлам мусбат зарядланган бўлиб қолади. (III.4.б-расм).

III.4 расм. р-п ўтиш ҳосил бўлиши.

Шу зарядланган р-п ўтиш юнқа қатламидаги электрик майдон п-тур соҳа томондан р-тур соҳа томон йўналган бўлиб, у ҳосил қилган электронлар ва коваклар дрейф оқимлари уларнинг диффузион оқимларига қарама-қарши йўналгани. р-п ўтиш шаклланиб бўлганда дрейф ва диффузион оқимлар бир бирини мувозанатлайди, Ферми сатҳи ҳамма жойда бир чизикда ётади, р-п ўтишдан ток ўтмайди.

Баъзи талабаларда р-п ўтишдаги зарядли зарралар ҳақида куйидаги нотўғри тасаввур ҳосил бўлгани учраб туради: гўё р-соҳадан и соҳага коваклар ўтиб чегара қатламида мусбат заряд, п-соҳадан р-соҳага электроилар ўтиб чегарада манфий заряд ҳосил қиласди деб ўйтасиди. р-п ўтишдаги киришма ионлари зарядлари ишораси диффузияланган ҳаракатчан зарядлар ишорасига ўхшилиги янглиштирса эҳтимол. Ваҳоланки, диффузияланган ҳаракатчан заряд ташувчилар чегарада йигилмасдан, ҳажмги ўтиб, рекомбинацияланиб кетади. р-п ўтиш соҳасида $E(x)$ электрик майдонни асосан унинг р-соҳа тарафидаги қатламидаги мусбат донор ионлари, р-соҳа тарафидаги қатламидаги манфий акцептор ионлари ҳосил қилганилиги сабабидан мазкур электрик майдонда электрик потенциал $\phi(x)$ тескари йўналишда ўзгариб боради. Электронларнинг потенциал энергияси $\phi(x) = -eV(x)$, ковакларники $\phi(x) = +eV(x)$ бўлганилиги учун электроннинг потенциал энергияси п-соҳадан р-соҳага томон кўтарилиб боради (III.4.г расм), бу йўналишда электронлар утун потенциал тўсиқ мавжуд бўлади. Аксинча, ковакнинг потенциал энергияси қарама қарпин йўналишда ўса боради, р-п ўтиш чегаралари орсидаги ϕ_k потенциаллар айрмасини контакт потенциаллар айрмаси дейилади, р-п ўтиш соҳаси майдони электронларнинг п-соҳадан р-соҳага, ковакларнинг р-соҳадан п-соҳага ўтишига қаршилик кўрсатадиган потенциал тўсиқдан иборат, ϕ_k ни унинг баландлиги дейилади.

Юқорида айтилганларни жамлаб, р-п ўтишининг куйидаги асосий хоссаларини таъкидлаймиз.

1. р-п ўтиш ярим ўтказгичнинг р-ва п-ўтказувчаликли соҳалари туташган чегарада ҳосил бўладиган юнқа қатламдир. Унинг қалинлиги микронлар тартибида.

2. р-п ўтишини ҳажмий заряд соҳаси ҳам дейилади, чунки унда ҳаракатчан заряд ташувчилар ўтказувчалик электронлари ва коваклари жуда кам миқдорда бўлиб, асосан қўзгалмас донор мусбат ионлари ва акцептор манфий ионлари (ҳажмий заряд) электрик майдон ҳосил қиласди.

3. р п ўтишининг электрик майдони электронлар ва коваклар учун тегишили йўналишда потенциал тўсик бўлиб, бу физикинг баландлиги φ_k контакт потенциаллар айирмасига тент.

4. р п ўтишда ҳаракатчан (токда қатнашидиган) электронлар ва коваклар жуда кам қолганлиги туфайли унинг минимумида электрик қаршилиги жуда катта, тұла қаршилиги р ән п соҳаларнидан анча катта бўлиши мумкин.

р п ўтишининг шу хоссаларидан келиб чиқадиган физилатлари ҳақида кейинги мавзуларда батафсил тұхталамиз.

III.2. р п гомоўтишиниң тавсифлайдиган катталиклар

III.2.1. р п ўтишининг потенциал тўсиги баландлиги

Мувозанат шароитида Ферми (кимёвий потенциал) сатҳи E_F р п ўтишининг ҳар иккى томонида бир хил баландликда (бир таңида) жойлашган бўлади. (III.3.г расм).

Р п ўтишининг потенциал тўсиги баландлиги (E_{Fn} ва E_{Fp} манифий инорали)

$$\varphi_k = E_g + E_{Fn} + E_{Fp} = E_g - |E_{Fn}| - |E_{Fp}| \quad (\text{III.1})$$

E_{Fn} ва E_{Fp} ферми сатҳлари ифодаларини (I.28) ва (I.29) муносабатлардан топилади, $n_0=n_n$, $p_0=p_p$ деб олинади, (I.29) ифода (I.28) шаклда ёзилади.

Бу ҳолда

$$E_{Fn} = kT \ln \frac{n_n}{N_V}, \quad (\text{III.2})$$

$$E_{Fp} = kT \ln \frac{P_p}{N_V} \quad (\text{III.3})$$

(III.2) ва (III.3) ифодалар (III.1)га кўйилса, (I.30) итиборга олинса,

$$\varphi_k = E_g - kT \ln \frac{N_c N_V}{p_p n_n} = E_g - kT \ln N_c N_V + \ln p_p n_n = \quad (\text{III.4})$$

$$= -kT \ln N_c N_V \cdot e^{-E_g / kT} + kT \ln p_p n_n = kT \ln \frac{p_p n_n}{n_i^2}$$

Агар р-ва н-соҳаларда киришмалар тұла ионланған бұлса жыны $p_p = N_a$, $n_n = N_d$ бұлса,

$$\varphi_k = kT \ln \frac{N_a N_d}{n_i^2} \quad (\text{III.4})$$

Хажмий заряд миқдори $Q_n^+ = eN_d\mathcal{L}_n$; $Q_p^- = eN_a\mathcal{L}_p$, бунда $Q_n^+ = |Q_p^-|$.

Потенциал түсік, юкорида айтылғанидек, электронларнин п-соҳадан р-соҳага, ковалларнинг р-соҳадан и-соҳага үтишина түсінілік қылади.

III.2.2 Кескин р-п гомоүтишида потенциал тақсимоти

Р-п үтишининг п-соҳасындағы қатламида ($0 < x < \mathcal{L}_n$ оралиқда) мусбат ҳажмий зарядни донор ионлари ташкил қылади жыны

$$\rho = eN_d = en_n \quad (0 < x < \mathcal{L}_n) \quad (\text{III.5})$$

ДЕБ ҳисоблаймыз, р-соҳадагы қатламида ($\mathcal{L}_p < x < 0$ оралиқда) мәнфий ҳажмий зарядни акцептор ионлари ташкил қылади, жыны

$$\rho = -eN_a = -ep_p \quad (\text{III.6})$$

ДЕБ ҳисоблаймыз, бунда \mathcal{L}_n , \mathcal{L}_p - р-п үтишининг п-ва р-соҳаларидагы қатламларнинг кеңгілігі.

Е иисбій диэлектрик сингидирувчалыққа зәға бұлған ярим үтказғыт учун Максвелл теңгламасы

$$\operatorname{div} \vec{D} = 4\pi\rho$$

Электрик майдон фәқат x йұналишда үзгәрадиган ҳолда

$$\frac{dD}{dx} = 4\pi\rho \quad \text{єки} \quad \frac{dE}{dx} = 4\pi\rho/\epsilon,$$

Электрик майдон $E(x)$ күчләнгандығы $V(x)$ потенциал билан $E(x) = -dV/dx$, электроннинг потенциал энергиясы $\varphi(x) = (-e) V(x)$ билан эса $E(x) = \frac{d\varphi}{dx}$ күрнешінде бағланған. Шунинг учун юкоридағы Максвелл теңгламаси күйидеги Пуассон теңгламалари күрнешінде олади:

$$\frac{d^2\phi}{dx^2} = \frac{4\pi e^2 N_d}{\epsilon} \quad (0 < x < L_n \text{ оралиқ учун}), \quad (\text{III.7})$$

$$\frac{d^2\phi}{dx^2} = -\frac{4\pi e^2 N_a}{\epsilon} \quad (L_p < x < 0 \text{ оралиқ учун}). \quad (\text{III.8})$$

Бу тенгламаларни ечиш учун чегаравий шарттар р-н үтиштеріларыда электрик майдоннинг, бинобарин, $d\phi/dx$ потенциалнинг нол бўлишилиги, п- соҳа билан чегарада потенциал энергиянинг нол бўлишилиги, аммо р- соҳа чегарасида эса ϕ ининг контакт потенциаллар айрмасига тенг бўлишилиги бўлади. Яъни

$$x=L_n \text{ чегарада } \phi = 0 \text{ ва } d\phi/dx = 0; \quad (\text{III.9})$$

$$x=-L_p \text{ чегарада } \phi = \phi_k \text{ ва } d\phi/dx = 0. \quad (\text{III.10})$$

(III.9) ва (III.10) чегаравий шартлардаи фойдаланиб, (III.7) ва (III.8) тенгламаларниг олинган ечимлари:

$$\phi(x) = \frac{2\pi e^2 N_d}{\epsilon} (L_n - x)^2 \quad (0 < x < L_n), \quad (\text{III.11})$$

$$\phi(x) = \phi_k - \frac{2\pi e^2 N_a}{\epsilon} (L_p + x)^2 \quad (-L_p < x < 0). \quad (\text{III.12})$$

III.2.3. р-н үтишнинг кенглиги

Р-н үтишда потенциалнинг узлуксиз ўзгаришилигидан ϕ ва $d\phi/dx$ учун $x=0$ текисликда иккала ечим бир хил қийматлар беради. Шунинг учун $x=0$ да (III.11) ва (III.12) ҳосилаларини тенгласак,

$$L_n / L_p = \frac{N_a}{N_d} \quad (\text{III.13})$$

тенглик келиб чиқади. Р-н үтишнинг тўла кенглиги $L=L_n + L_p$ бўлганлигидан

$$L_n / L = \frac{N_a}{N_d + N_a} + \frac{P_p}{n_n + p_p};$$

$$\mathcal{L}_p / \mathcal{L} = \frac{N_d}{N_d + N_a} = \frac{n_n}{n_n + p_p}. \quad (\text{III.11})$$

Энди $x=0$ да (III.11) ва (III.12) ечимларни тенгласак.

$$\varphi_k = \frac{2\pi e^2}{\epsilon} N_d \mathcal{L}_n^2 + N_a \mathcal{L}_p^2 = \frac{2\pi e^2}{\epsilon} \frac{N_d N_a}{N_d + N_a} \mathcal{L}^2 \quad (\text{III.15})$$

ифода олилади. Бундан р н ўтишнинг кенглиги аниқланади:

$$\mathcal{L} = \left(\frac{\epsilon \varphi_k}{2\pi e^2} \frac{N_d + N_a}{N_d \cdot N_a} \right)^{1/2} = \left(\frac{\epsilon \varphi_k}{2\pi e^2} \frac{n_n + p_p}{n_n \cdot p_p} \right)^{1/2} \quad (\text{III.16})$$

(III.16) ифоданинг таҳлилидан қуйидаги хulosалар келиб чиқади.

заряд ташувчилар зичлиги $N_d=n_n$, $N_a=p_p$ қанча кам бўлса, р н ўтиш кенглиги шунча катта бўлади.

қайси соҳада асосий заряд ташувчилар зичлиги кам, ўша соҳага р н ўтиш майдони нисбатан каттароқ қатламга ичкари киради, Φ_k контакт потенциаллар айирмасининг катта қисми шу қатламга тушади.

Масалан, $n_n \ll p_p$ ($N_d \ll N_a$) бўлса, р н ўтиш тўла қатлами амалда н соҳада ётади, яъни $\mathcal{L}_n \approx \mathcal{L}$ ва

$$\varphi_n = \varphi_k \frac{p_p}{n_n + p_p} \approx \varphi_k;$$

$$\mathcal{L}_n = \mathcal{L} = \left(\frac{\epsilon \varphi_k}{2\pi e^2 n_n} \right)^{1/2} = \left(\frac{\epsilon \varphi_k}{2\pi e^2 N_d} \right)^{1/2} \quad (\text{III.17})$$

n_n билан p_p орасидаги фарқ жуда катта бўлганда асосий заряд ташувчилар зичлиги кичик бўлган соҳада ҳаракатчан заряд ташувчилар зарядини ҳам ҳисобга олиш зарур.

III.2.4. р н ўтиш чегараларида заряд ташувчилар зичлиги

р н ўтишдан унда рекомбинация юз бермаган ҳолда ток ўтишини қараймиз.

Аввало ташқи кучланиш қўйилганда р н ўтишнинг потенциал тусиги баландлиги ўзгаради. Бу ундан ўтаётган оқимлар мувозанатини бузади, чегарадаги заряд ташувчилар зичлигини ўзgartиради.

Мувозанат шароитида токлар бұлмайды, р-п үтишнинг иккى чегарасидаги заряд ташувчилар зичликлари орасидаги боғланиш Болцман тәжсисимот ифодаси (барометрик ифода) орқали аникланади:

$$n(\mathcal{L}_p) = n_p = n_n \exp(-\varphi_k / kT), \quad (\text{III.18})$$

$$p(\mathcal{L}_n) = p_p = p_n \exp(-\varphi_k / kT). \quad (\text{III.19})$$

Бу ифодаларни ток тенгламаларидан көлтириб чиқарылиши мумкин:

$$j_n = e\mu_n n E + eD_n dn/dx = 0,$$

$$j_p = e\mu_p p E - eD_p dp/dx = 0.$$

Хақиқаттан, $E = \frac{1}{e} d\varphi/dx$, $E(\mathcal{L}_p) = E(\mathcal{L}_n) = 0$, $\varphi(\mathcal{L}_p) = \varphi_k$,

$\varphi(\mathcal{L}_n) = 0$ бұлғанлығыдан (ва $eD_p = \mu_p kT$, $eD_n = \mu_n kT$ әканияны зерттеборға олсак):

$$+ e\mu_n n \frac{d\varphi}{dx} + eD_n dn/dx = 0$$

ёки

$$\frac{dn}{n} = -\frac{e}{kT} d\varphi.$$

Бу тенгламани интегралдаймиз:

$$\int_{n_n}^{n_p} \frac{dn}{n} = -\frac{e}{kT} \int_0^{\varphi_k} d\varphi, \quad \ln(n_p/n_n) = -\frac{e\varphi_k}{kT},$$

бундан:

$$n_p = n_n \exp(-e\varphi_k / kT) \quad (\text{III.18})$$

Шу жесинде (III.19) ифодяни олиш мумкин.

Р-п үтишта күчланиш беріб, ундан ток үтказылса, умуман айттанда, заряд ташувчилар үчүн (III.18) ва (III.19) ифодалар (Болцман тәжсисимоти) аник бұлмайды. Аммо, р-п үтишта берилген күчланиш унча катта бұлмагаңда, бопката айттанда, электронлар ва ковалтар токлари (улар дрейф ва диффузиян токлар айирмасидан иборат!) дрейф ва диффузиян токларнинг ҳар бириден анча кичик бұлганда, яни

$$j_n \ll e\mu_n n E, \quad j_n \ll eD_n (dn/dx)$$

ва

$$j_p \ll e\mu_p p E, \quad j_p \ll -eD_p (dp/dx)$$

бўлигнда яна ўши (III.18) ва (III.19) Болцман тақсимотидан фойдаланиш сезиларли хатоликка олиб келмайди.

Энди р н ўтишга доимий V кучланиш берилса, унинг потенциал тўсиги (контакт потенциал айирмаси) φ_k ўзгаради ва $\varphi_k \text{ eV}$ бўлиб қолади. Бинобарин,

$$n(\mathcal{L}_p) = n_n e^{\frac{\varphi_k - eV}{kT}} = n_n e^{kT} e^{-eV/kT} = n_p e^{-eV/kT}, \quad (\text{III.20})$$

$$p(\mathcal{L}_n) = p_p e^{\frac{\varphi_k - eV}{kT}} = p_p e^{-kT} e^{eV/kT} = p_n e^{eV/kT}. \quad (\text{III.21})$$

Демак, р н ўтиш чегараларида ноасосий заряд ташувчилар зичлиги $\exp(eV/kT)$ марта ўзгаради.

$V > 0$ кучланиш (тўри кучланиш) берилганда мазкур зичликлар $\exp(eV/kT)$ марта ортади. $V < 0$ кучланиш (тескари кучланиш) берилганда тегинсли зичликлар $\exp(-e|V|/kT) = \exp(-e|V|/kT)$ марта камаяди. Бу чегараний шартлардан фойдаланиб, р н соҳаларда ноасосий заряд ташувчилар тақсимотини, сўнгра р н ўтиши орқали ўтайдиган токни аниқлаймиз.

III.3. р н ўтишининг статик волт ампер характеристикаси

Ташки доимий кучланиш кўйилганда р н ўтишдаги электрик майдон ўзгаради, потенциал тўсиг баландлиги ўзгаради, юкорида кўрганимиздек чегаравий зичликлар ҳам ўзгаради. Занжир берке бўлигнда р н ўтишдан ток ўта боштайди. Уча катта бўлмаган кучланиш берилганда унинг деярли ҳаммаси р н ўтиши тушади деб ҳисоблаймиз, р н ўтишдан ўтайдиган токни ҳисоблаш учун р н соҳалар учун узлуксизлик тенгламаларини очиш керак.

р соҳада электроилар учун стационар узлуксизлик тенгламаси

$$\frac{1}{e} \frac{dj_n}{dx} - \frac{n - n_p}{\tau_n} = 0, \quad (\text{III.22})$$

р соҳада коваклар учун узлуксизлик тенгламаси

$$-\frac{1}{e} \frac{dj_p}{dx} - \frac{p - p_n}{\tau_p} = 0, \quad (\text{III.23})$$

Бу тенгламаларда иккинчи ҳадлар ҳажм бирлигидә ғе да рекомбинация оқибатида йүк бұладынан үтказувчанык электролиттери ва коваклары сони үзгаришига тең болади, τ_n ва τ_p мос равицада, р соңдай киригилган құшимчы электронларнинг ва п соңдай киригилган құшимчы ковакларнинг үртача яшаш вакти.

п соңдай коваклар тұла токи (дрейф ва диффузиян токлар ынғасынан)

$$j_p = e(\mu_p p_n E_n - D_p (dp/dx)), \quad (\text{III.24})$$

п соңдай коваклар тұла токи:

$$j_p = e(\mu_p p_p E_p - D_p (dp/dx)). \quad (\text{III.25})$$

Кескин, юнқа р п үтишининг (р п үтишінде рекомбинация йүк!) иккى чегарасыдан үтестіктан токлар тең болады:

$$j_p(\mathcal{L}_n) = j_p(\mathcal{L}_p). \quad (\text{III.26})$$

п соңдай ковакларнинг p_p зичлиги жуда катта, шунинг учун дрейф (омик) ток диффузиян токдан анча катта, ва п соңдай эса ковакларнинг p_n зичлиги анча кичик, шунинг учун диффузиян ток дрейф (омик) токдан анча катта, яғни бу соңдай ток ассоциациялы диффузиян токдир:

$$j_p = -eD_p (dp/dx). \quad (\text{III.27})$$

(III.27) ни (III.23) да қўйсан:

$$D_p \frac{d^2 p}{dx^2} - \frac{p - P_n}{\tau_p} = 0$$

ёки

$$\frac{d^2 p}{dx^2} - \frac{p - P_n}{L_p^2} = 0. \quad (\text{III.28})$$

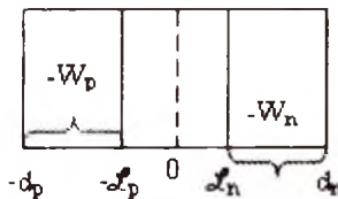
бунда $L_p = \sqrt{D_p \tau_p}$ – ковакларнинг диффузиян узунлиги.

Бу тенгламани диффузиян тенглама дейилдеди. Уни ениси учун керакты чегаралып шарттардан бири (III.24) инфолама, иборат интегричеси п соңданин контексти омиктеги шарты – $x=d_n$ да $p=p_n$. (III.29) – бунда p_n мұнозаманнан ковактар зичтікін (III.28) мине еткесін:

$$p(x) = p_n + Ae^{-\frac{x}{L_p}} + Be^{\frac{x}{L_p}} \quad (\text{III.29})$$

(III.21) ва (III.29) чегаравий шартлар асосида А ва В ларни анықлаганимиздан сүнг

$$p(x) = p_n + p_n \left(e^{\frac{eV}{kT}} - 1 \right) \frac{sh \frac{d_n - x}{L_p}}{sh \frac{w_n}{L_p}}. \quad (\text{III.31})$$

III.5 рәсм

Юкорида ҳосил қызметтеги (III.27) инфодага (III.31) ҳосилясими күйісак,

$$j_p = -eD_p \frac{dp}{dx} \Big|_{x=-\mathcal{L}_p} = \frac{eD_p p_n}{L_p} cth \left(\frac{w_n}{L_p} \right) \left(e^{\frac{eV}{kT}} - 1 \right). \quad (\text{III.32})$$

Худди шунингдек, p соңада электронлар зияннан тақсимотини

$$\frac{d^2n}{dx^2} - \frac{n - n_p}{L_n^2} = 0 \quad (\text{III.33})$$

төнділамани (II.20) ва $n(-d_p) = n_p$ чегаравий шартлардан фойдаланып етсак ва олдинги мұлоқазаларни тақрорлаб, p соңа чегарасыда электронлар токи диффузиян ток эквивалентини тасдиқласақ,

$$j_n(-\mathcal{L}_p) = eD_n \frac{dn}{dx} \Big|_{x=-\mathcal{L}_p} = \frac{eD_n n_p}{L_n} cth \left(\frac{w_p}{L_n} \right) \left(e^{\frac{eV}{kT}} - 1 \right). \quad (\text{III.34})$$

Ұзармас ток ҳолида ток ҳамма кесимларда бирдей. Шунинг учун тұла ток зияннан

$$\begin{aligned} j &= j_n(-\mathcal{L}_p) + j_p(-\mathcal{L}_p) = j_n(-\mathcal{L}_p) + j_p(\mathcal{L}_n) = \\ &= e \left(\frac{D_p p_n}{L_p} cth \frac{w_n}{L_p} + \frac{D_n n_p}{L_n} cth \frac{w_p}{L_n} \right) \left(e^{\frac{eV}{kT}} - 1 \right). \end{aligned} \quad (\text{III.35})$$

бунда w_n , w_p мос равища, п ва р соҳалар кенглиги. (III.35) ифоданинг статик волтампер характеристикаси (ВАХи) дейилади, у р-п ўтишдан ўтгаёттан токни унга берилган кучланиш билан боғланишини тавсифлайди.

$$j_s = e \left(\frac{D_p P_n}{L_p} cthw_n + \frac{D_n P_p}{L_n} cthw_p \right) \quad (\text{III.36})$$

тўйиниш токни ифодалайди. Ўтказувчи (тўғри) йўналишида кучланиш берилганда (р-соҳа манбанинг мусбат кутбига, п-соҳа манбанинг манфий кутбига уланганда), яъни $V > 0$ бўлганида (III.6.а расм)

$$j_{tr} \cong j_s e^{\frac{eV}{kT}}, \quad (\text{III.36a})$$

бу ҳолда тўғри кучланиш ортган сайин тўғри ток кучланишининг кўрсаткичли функцияси сифатида тез орта боради.

Беркитувчи (тескари) йўналишида кучланиш берилганда (р-соҳа манбанинг манфий кутбига, п-соҳа манбанинг мусбат кутбига уланганда), яъни $V < 0$ бўлгандида

$$j_{mec} \approx -j_s \left(1 - e^{-\frac{|V|}{kT}} \right), \quad (\text{III.36 b})$$

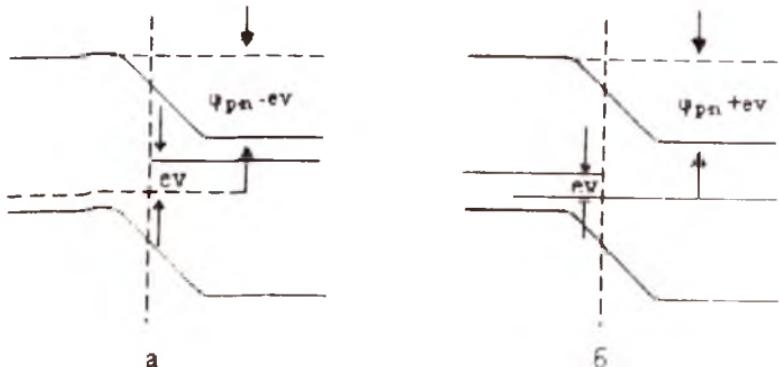
бу ҳолда тескари кучланиш ортган сайин тескари ток қиймати жуда оз орта бориб, тўйинишга яъни j_s қийматла интилади:

$$|j_{tec}| \rightarrow j_s.$$

Агар тўғри ток ўтиб турганда ортиқча заряд ташувчилар р-п ўтишдан ўргача диффузион узуилик қадар масофа га тарқалади. тескари ток ўтганида камбағаллашган соҳа р-п ўтишдан ўшанча масофа қадар кенгаяди, j_s/e тўйиниш оқими п-соҳада L_p масофада пайдо бўлаётган ковакларнинг

$$\frac{P_n L_p}{\tau_p} = \frac{D_p P_n}{L_p}$$

сонига ва р-соҳада L_n масофада пайдо бўлаётган электронларнинг

III.6 рисм. р о ўтишга және түгри күчлөвши:
б- тексари күчлөвши берилген

$$\frac{n_p L_n}{\tau_n} = \frac{D_n n_p}{L_n}$$

сонига тенг бўлади.

Яна байзи истижаларни кўрайли.

1. Ноасосий заряд ташувчиларнинг зичлиги p_n ва n_p қаича кичик бўлса, p -п ўтиш түйиниш токи j , шунча кичик бўлади. Бунинг учун асосий заряд ташувчиларнинг n_n ва p_p зичликларини кўпайтириш керак. Бу билан бир вақтда p -п ўтиш тўсими баландлиги Φ_k ҳам ортади.

2. Кирishмалар тўла ишланган ярим ўтказгичларда $p_n \sim n_p \sim n_i \sim \exp(-E_g/kT)$, бинобарин, тексари ток температура ортигини билан ўса боради, тўсик баландлиги Φ_k эса пасайди.

3. p -п ўтишдан оқаёттани ток икки қисмдан электронлар ва коваклар токларидан иборат, Уларнинг нисбати

$$\frac{j_n}{j_p} = \frac{D_n n_p L_p}{D_p p_n L_n} = \frac{\mu_n n_n L_p}{\mu_p p_p L_n}. \quad (\text{III.37})$$

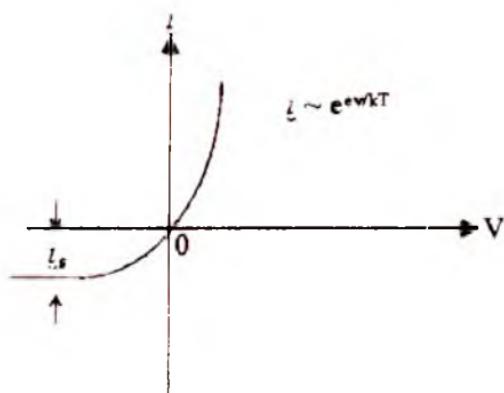
Бундан кўринишича, агар p - ва n - соҳада электронлар ва коваклар ҳаракатчаликлари, диффузион узувланилари бир бирига яқин бўлса, j_n/j_p нисбат амалда n - ва p - соҳаларнинг электрик ўтказувчанилари σ_n/σ_p нисбатига тенг.

Агар p - соҳанинг ўтказувчанилиги (коваклар зичлиги p_p) n - соҳа ўтказувчанилигидан (электронлар зичлиги n_n дан) анча катта бўлса, p -п ўтиш токи асосан коваклар токи бўлади ва аксинча.

4. Агар р-п ўтишда генерация ва рекомбинация жараёллари юз бермаса, аёни, р-п ўтишининг ҳамма жойида электронлар ва ионлар токи доимий бўлади.

5. Юқорида баён қилинган р-п ўтишининг статик волтампер характеристикасига доир мулоҳазалар ташки тўғри кучланиш ва у ҳосил қилиган электрик майдон унча катта бўлмаган, яниги, $V < \phi_k/e$ бўлган ҳолларда тўппа тўғри бўлади. Агар $V > \phi_k/e$ бўлса, кучланишининг анча қисми п ва р соҳаларга тушиши мумкин. Бу ҳолда уларни ҳисобга олиш зарур бўлади. Бу масалага диодлар назариясини қараганд қайтамиз.

6. Шунингдек, Болцман тақсимотини қўллани чегараси муаммоси ҳам бор. Уни ҳам кейинроқда қараймиз.

III.7 расм. р-п ўтиши волтампер характеристикаси (ВАХ)

III.4. Силлиқ (кескинмас) р-п ўтиши

Силлиқ р-п ўтишда киришмалар тақсимоти чизиқий қонунинг бўйсунади, яъни

$$N(x) = N_d - N_a = ax \quad (\text{III.38})$$

қонун бўйича ўзгаради деб ҳисоблайлик (III.8.а расм). Бу ҳолда Пуассон тенгламаси

$$\frac{d^2\phi}{dx^2} = +\frac{4\pi e^2 a}{\epsilon} x \quad (\text{III.39})$$

қўринишида бўлади. Шу тенгламанинг биринчи интеграли

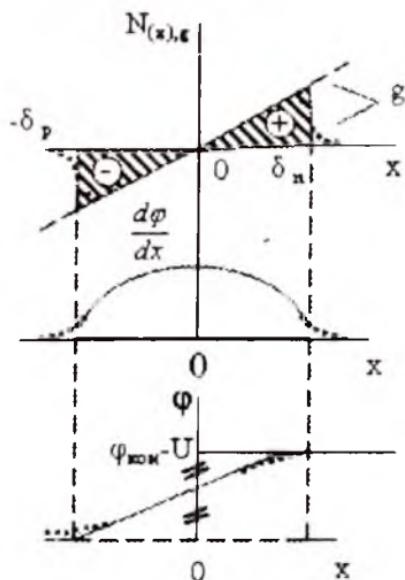
$$\frac{d\varphi}{dx} = -eE(x) = \frac{2\pi e^2 a}{\varepsilon} x^2 \Bigg|_{x_p}^x = \frac{2\pi e^2}{\varepsilon} a (x^2 - \mathcal{L}_p^2). \quad (\text{III.40})$$

Бу холда $d\varphi/dx$ ёки $E(x)$ квадратик парабола бүйича үзгәради (III.8,б расм).

Электрон потенциал энергиясинан үзгаришини анықтап учун (III.40) ни интеграллаш керак. Натыжа:

$$\begin{aligned} \varphi(x) - \varphi(-\mathcal{L}_p) &= \varphi(x) - \varphi_0 = \int_{-\mathcal{L}_p}^x \frac{2\pi e^2 a}{\varepsilon} (x^2 - \mathcal{L}_p^2) dx = \\ &= \frac{4\pi e^2 a}{\varepsilon} \left(\frac{x^3}{6} - \frac{\mathcal{L}_p^2 x}{2} - \frac{\mathcal{L}_p^3}{3} \right). \end{aligned} \quad (\text{III.41})$$

Шундай қылаб, силлиқ р-п үтишда электроннинг потенциал энергияси кубик парабола бүйича үзгәради (III.8,в расм).

III.8 расм. Силлиқ үтишда киршиналар зияннан тақсимоти, потенциал традженти, потенциал

Электрик нейтраллик шартыга кўра, $x=0$ дан чандаги майфий зарядлар миқдори ўнгати мусбат зарядлар миқдорига тен ўлиши керак, бундан

$$\mathcal{L}_p = \mathcal{L}_n = \mathcal{L}/2 \quad (\text{III.12})$$

Ўлишити келиб чиқади. Демак, биз кўрган силтиқ p и ўтиш симметрик экан.

Контакт потенциаллар айрмаси (потенциал тўсиги):

$$\varphi_k = \varphi(-\mathcal{L}_p) - \varphi(+\mathcal{L}_n) = \frac{4\pi e^2 a}{3\epsilon} \mathcal{L}^3 \quad (\text{III.13})$$

(III.13) ифодадан p и ўтиш кентлиги \mathcal{L} ни аниқласак. (ташқи кучланиш бўлгамданда)

$$\mathcal{L} = \sqrt[3]{\frac{3\epsilon\varphi_k}{4\pi e^2 a}} \quad (\text{III.14})$$

Ташқи кучланиш V берилганда потенциал тўсиқ баландлиги φ_k eV бўлади ва бунда

$$\mathcal{L} = \sqrt[3]{\frac{3\epsilon(\varphi_k - eV)}{4\pi e^2 a}} \quad (\text{III.15})$$

\mathcal{L} кентлик киришмалар устма уст тушиши узуилиги ℓ_n дан ишчик.

III.5. p -и ўтишнинг электрик сифими

p и ўтишда майфий ва мусбат зарядли қатламларниң бўлиши у яси конденсатор каби электрик сифимга эга бўлишлигини кўрсатади.

а) Кескин p и ўтишнинг электрик сифими

p и ўтишнинг электрик сифимини яси конденсатор ҳоли учун қўлланадиган ифода орқали аниқлаш мумкин. Бу холда солиштирма (1 бирлик юзага тўғри келган) электрик сифим:

$$C_{p-n} = \frac{\epsilon}{4\pi\sigma} \quad (III.16)$$

Кескин р п үтиш учун \mathcal{L} ни (III.16) ифодадан аниқланади бинобарин,

$$C_{p-n} = \left(\frac{\epsilon e^2}{8\pi\varphi_k} \frac{n_n p_p}{n_n + p_p} \right)^{1/2} \quad (III.47)$$

р п үтишга V кучланиш берилганда солиштирма электрик сиғим

$$C_{p-n}(V) = \left(\frac{\epsilon e^2}{8\pi(\varphi_k - eV)} \frac{n_n p_p}{n_n + p_p} \right)^{1/2} \quad (III.48)$$

кўринишида ифодаланади.

Бу электрик сиғими р п үтишининг заряд сиғими деб номланади. Чунки у р п үтишдаги зарядлар билан боғлиқдир.

(III.48) ифодадан кўринишича, р п үтишнинг заряд сиғими потенциал тўсиқ баландлиги φ_k eV га, киришмалар зичликларига боғлиқ бўлади. У ташки кучланиш V га боғлиқ бўлингитиги равишан. Мана шундан мухим хосса келиб чиқади: р п үтиш сиғимини ташки кучланишни ўзгартириш йўли билан бошқариш мумкин. Бу сиғимни V га боғланиши ночизиқий бўлганинги учун уни ночизиқий сиғим ҳам деб аталади. Демак, р п үтиш схемаларда ўзгарувчан электрик сиғим сифатида қўлланиши мумкин ва қўлланади ҳам.

6) Силлиқ р п үтишнинг электрик сиғими

Юқорида айтталган мулоҳазалар асосида бу ҳол учун ҳам заряд электрик сиғими ифодасини келтириб чиқариш қийин эмас.

(III.46) ифодага \mathcal{L} нинг (III.45) қийматини қўйсак.

$$C_{p-n}(V) = \frac{\epsilon}{4\pi} = \sqrt[3]{\frac{\epsilon^2 e^2 a}{48\pi^2 (\varphi_k - eV)}} \quad (III.49)$$

Бу ифодада киришмалар зичликлари қатнашмайди, балки уларнинг р п үтиш соҳасидаги радиусиги $a = dN(x)/dx$ қатнашади.

Силтік (чизигій) ютиш носимметрик бұлса, яғни, масалан $N_a \gg N_d$ ($\sigma_p > \sigma_n$) ва $a \equiv N_a / L$ бұлса, «кескин р п ютиш» дан фірқети равища, камбагаллашын соңа ва ютиш сиғими киришмаларнинг максимал зичлиги орасыда анықланади. Ҳақиқий диодларда жәннің қыйматлари $10^{19} \text{ cm}^{-3} \leq a \leq 10^{23} \text{ cm}^{-3}$ оралиқда бұлади, уларда камбагаллашын соңа көнгрөң үзілесінің заряд электрик сиғими кичикроқ.

III.6. Р п ютишта рекомбинация бұлғанида волт ампер характеристикасы

Р п ютиш соңасы аңча кең бұлса ($L > L$), унда ток юнастарда электронлар ва коваленттердегі рекомбинациясы жоғары беріб туриши мүмкін. Агар диоднинг р п соңасында легирловчи киришмалар зичлиги кіттә бўлиб, улар р п ютиш соңасында бир бирига тенг бұлса, р п соңасы хусусий ўтказуучаныкка эта бўлади. Ішни уни і соңа деб қарашиб үзілесінің токи мүмкін. Олинган ифода

$$J_r = \frac{en_i d}{\tau_i} \left(\exp \frac{eV}{2kT} - 1 \right) \quad (\text{III.50})$$

күриниша бўлади, бунда d ютиш і соңасы кеңгіліті, τ_i заряд ташувчиларнинг і соңада яшаш вақты.

Бу ҳолда тұла ток зичлиги:

$$J = J_s \left(e^{\frac{eV}{kT}} - 1 \right) + \frac{en_i d}{\tau_i} \left(e^{\frac{eV}{2kT}} - 1 \right) \quad (\text{III.51})$$

$J_s < en_i d / \tau_i e^{\frac{eV}{2kT}}$ бўлған ҳолда рекомбинацион ток кіттә бўлиши мүмкінлегінің турбадан күриниб турибди.

$n_n = p_p = 10^{18} \text{ cm}^{-3}$ ($n_i / n_n = 2,5 \cdot 10^{-5}$) бўлғанда $d \geq 10^{-4} \text{ cm}$ ҳолда германий диодда рекомбинацион ток үсугүнлик қылайды. Албаттa, бу худоса ҳам eV катталык потенциал түсінік баландлары Φ_k дан кичик ҳолда түрдидір.

III.7. Р-П ҮТИШИНГ ТЕПИЛДИРИ

Ярим үтказгич диодларга тескари кучланиш түйнілганды у әссоан метал ярим үтказгич контакттың ёки р-п үтишине түшінде бу түргиловчи контакттың (р-п үтишининг) потенциал түсінік күтарилады, унинг көнгілігі ошиади, кучли электрик майдон вужудда келади. Тескари кучланиш етірдіча кетте бұлғанды түргиловчи контакт (р-п үтиши) тениләди, яғни унинг электрик карнистиң кескіні камаяды, тескари ток жуда күтталанады р-п үтишининг түргилаш хосаси ёмонлашады, хатто у бутунда йүколади, бу ҳодисаны Р-П ҮТИШИНГ ТЕПИЛИШІНІҢ ДЕЙІЛДІРІ. Тешілішінің көзата көлтирувчы физик сабабларға күра бу ҳодисаниң уч ҳоли фарқланады: күчкисимон, түннел ви иссиқликдан тешілішіштар бұлады.

III.8. КҮЧКИСИМОН ТЕПИЛИШІНІҢ ҲОДИСАСЫ

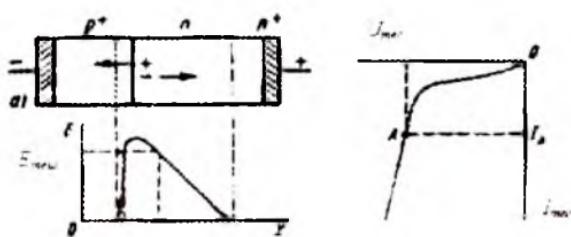
Бу ҳодиса юз берганда р-п үтишда вужудда келген кучли электрик майдон таъсирида заряд ташувчилар күчкисимон (тогдаң корнинг күчиб түшишини эсланд!) тарзда күпайыб кетади. Бунинт сабаби: кучли электрик майдонда заряд ташувчилар үзининг эркін югуриш йўли давомида (ёки бир неча шундай йўлда) электрик майдондан ярим үтказгич атомларини зарбий ионлантириш янги эркін электронлар ва ковакларни пайдо қилиш учун етарили энергия олади, үз навбатида күшайған заряд ташувчилар яна электрик майдондан энергия олиб янги электрон ковак жуфтларини ҳосил қиласы. Агар р-п үтиш көнгілігі заряд ташувчилар эркін югуриш йўлига нисбатан анча катта бўлса кетма кет ионлаш оқибатида заряд ташувчилар миқдори күчкисимон ортиб боради, тескари ток кескін ортади, р-п үтиши тешіләди.

Р-п үтишда зарбий ионлантириш жараёнини тавсифлаш учун күчкисимон күнайиш коэффициентлари M_n ва M_p кattаликлар кириллады. Ионланишда электрон ва коваклар жуфтлари ҳосил бўлганида $M_n = M_p = M$ бўлади.

Р-п үтишининг тешілішінің тавсифловчы яна бир кattалик уши тешівчи кучланишлар. Бу кучланиш берилганда ток чегарасиз ортиб кетади (III.9-расм), $M \rightarrow \infty$.

Бир заряд ташувчининг бирлик йўлда ҳосил қиласын янги ташувчилар сонини ифодалайдиган кattаликни α ионлаш коэффициенти дейиллади. Бу коэффициент электрон ва ковак учун

хар хил $(\alpha_n$ ва $\alpha_p)$ бўлиши мумкин. Содда хисобларда $\alpha_n = \alpha_p = \alpha$ деб олинади.

III.9 рasm

Хисобланинг кўрсатишича,

$$1 - \frac{1}{\mu} = \int_0^L \alpha dx \quad (III.52)$$

р и ўтиш тепизиганда $L \rightarrow \infty$ бўлинатигидан р и ўтишиниң қўйидаги кўчкисимон тешизини шартни келиб чиқади:

$$\int_0^L \alpha dx = 1. \quad (III.53)$$

Хисоблашлар кўчкисимон кўнайини коэффициенти M учун

$$M = \frac{1}{1 - (I/I_{max})^b} \quad (III.54)$$

ифодани беради, буидаги й кўрсаттич ҳар хил материаллардан тайёрланган р и ўтишни диодлар учун $b = 2 \div 6$ қийматларни қабул қиласди.

Тешизни кучланинни V_{text} ни одатда асобоб асосининг р содигигина жарништири оркали ифодаланади:

$$I/I_{max} = B\rho^{\alpha} \quad (III.55)$$

Кремний асосидаги р и ўтишлар учун $V_{text}=96\rho^{0.78}\text{В}$, бууда ρ , Ом·см бирлиқда берилган. Албетта, боника моддайлар асосидаги р и ўтишлар учун В ва α қийматлари боникача. Кўчкисимон тешизлишига р и ўтишдаги кристал панжараси нуксонлари ҳам таъсири кўрсатади.

III.9. Туннел тешілиш ҳодисасы

Ярим ўтказгичда күчли электрик майдон мавжуд бўлганида энергия зоналари катта қийшади (III.10 расм). Бунда квант механик ҳодисаси – туннелланиш юз бериши мумкин: тор потенциал тўсиқининг бир томонидаги муайян энергияли электрон тўсиқини боинча томондаги худди шундай энергияли бўш сатҳга сирқиб (туннелланиб) ўтиши мумкин.

Электронларнинг валент зонадан ўтказувчалик зonasига туннелланиб ўтиши ҳодисаси юз бериши учун электрик майдон кучланганлиги \mathcal{E} етарли катта бўлиши керак. Масалан, кремнийда $\mathcal{E} \approx 10^8 \text{ В/м}$ бўлгандан туннелланиш сезиларли бўлади. Туннелланиш вужудга келадиган кучланишини тешілиш кучланиши дейилади.

Туннелланиш D эҳтимоллиги тақиқланган зонанинг E_g кенглиги ва электрик майдон кучланганлиги \mathcal{E} га боғлиқ бўлади:

$$D = D_0 \exp\left[\frac{2\sqrt{m}}{3e\hbar\varepsilon} E_g^{3/2}\right] \quad (\text{III.56})$$

III.10 расмда айнимаган р ва н ўтказувчаликни соҳалар ҳосил қилган р и ўтишга етарлича катта тескари кучланиш берилганда электроннинг р соҳанинг валент зонасидан и соҳанинг ўтказувчалик зonasига туннелланиб ўтиши тасвиirlанган.

III.10 расм

Аммо, туннел тешілиш ҳодисаси самарали бўлиши учун р и ўтишни катта зичликдаги киришмали соҳалар ташкил қилган бўлиши керак, чунки бу ҳолда р и ўтиш кенглиги кичик, туннелланиш эҳтимоллиги катта (яна бу масалага туннел диод мавзусида қайтамиз).

Кремний асосидаги р и ўтишлар учун туннел тешілиш кучланиши

$$I_{mec} = 200\rho_n + 73\rho_p \quad (III.57)$$

күрининде ифодаланади. бунда ρ_n, ρ_p -мос равицда п ва р соҳаларнинг солиштириш қаршиликлариидир.

III.10. Р П ЎТИШНИНГ ИССИҚЛИКДАН ТЕШИЛИШ ҲОДИСАСИ

Бу ҳодиса р и ўтишининг ток ўтгаёттанды қизиб кетишни билан боғлиқ. Р П Ўтишга V_{tec} тескари кучланиш тушса, ундан I_{tec} ток ўтиб турса, унда ажralадиган қувват:

$$P_1 = V_{tec} I_{tec} \quad (III.58)$$

Бўлади ма у р и ўтишини ва унинг атрофини киздиради (температурасини оширади). Иккивчи томондан,

Р пўтишдаги атроф мұхитта қуввати

$$P_2 = \frac{T - T_{amp}}{R_T} \quad (III.59)$$

бўлғи иссиқлик миқдори ўтказувчалик туфайли узатилади, бунда R_T - иссиқлик қаршилиги дейиладиган катталик.

Р и ўтиш температураси ошиши билан хосил бўлаётган электрон ковак жуфтлари сони кўпаяди. бунинг оқибатида тескари $I_{tec}=I_s$ ток ортади. ўз навбатида бу р-п ўтишда ажralадиган иссиқлик қувватини (температурасини) оширади. Натижада тескари токнинг бундай ортиб бориши р и ўтиш билан атрофининг иссиқлик мувозанати бузилишига,, бинобарин р и ўтиш температурасининг ва тескари токнинг тобора кўчкисимон ортиб боришига олиб келиши мумкин.

Иссиқликдан тешишлиш ҳодисаси эҳтимоллиги доимий ток ўтиб турган ҳолда каттароқ, бу ҳолда р и ўтишда ажralадиган иссиқлик кўпроқ бўлади. Тор тақиқланган зонали ярим ўтказгичлар хосил қилған р и ўтишларда бундай тешишлиш ёққол кўринади. чуники уларда тақиқланган зона кентлиги E_g та боғлиқ бўлған тескари ток ($I_s \sim \exp(E_g/kT)$) катта қийматларга эришиади.

Тақрибий ҳисобланасптар р и ўтишининг иссиқликдан тешишлиши кучланиши учун

$$U_{mec} = \frac{1}{\alpha e R_T I_{mec}(T_0)} \quad (III.60)$$

ифодани беради, бунда α -тескари токнинг температура коэффициенти, $I_{\text{rec}}(T_0)$ бошлангич T_0 температурада тескари ток киймати.

Агар р-п ўтишда ажраладиган иссиқлик унинг моддаси тузилишиниң қайтмас диражада ўзгартирмаса, биз юқорида кўрган тешнилишнининг ҳар уччала тури қайтувчан жараён бўлади.

Назорат учун саволлар ва масалалар

1. Р-п ўтиш қандай ҳосил бўлади? Уни ҳосил қилиш усуслари қанақа?
2. Кескин ва силлиқ р-п ўтишларнинг хусусиятлари қандай?
3. Кескин р-п гомоўтишларда потенциал тақсимотини аниқлашада қайси тартибда ҳисоб қилинади?
4. $n_n = p_p = 10^{16} \text{ см}^{-3}$, $\phi_k = 0,9 \text{ эВ}$, $\epsilon_0 = 10$ бўлганда р-п ўтиш кенглиги қанча бўлади?
5. Қандай муроҳазалар ноасосий заряд ташувчиларнинг диффузион токи уларнинг дрейф токидан катта бўлингити холосасига олиб келади?
6. Унча катта бўлмаган кучланишларда р-п ўтишнинг статик волт ампер характеристикаси қандай кўринишда бўлади?
7. Нима учун р-п ўтишнинг тўғри токи тескари токдан жуда кўп фарқ килади?
8. Тўйиниш токи зичлиги $j_s = 10 \text{ mA/cm}^2$, таниқи кучланиш $V = 0,5 \text{ В}$ бўлса, хона температурасида р-п ўтишнинг тўғри токи ҳисоблансин.
9. Кескин р-п ўтишида $\phi_k = 0,9 \text{ эВ}$, $\epsilon = 16$, $n_n \ll p_p$ ва $n_n = 10^{15} \text{ см}^{-3}$ бўлса, унинг электрик сиғими $V = 0,5 \text{ В}$ ва $V = 0,5 \text{ В}$ кучланишларда қандай қийматларни олади?
10. Силлиқ р-п ўтиш учун $a = 10^6 \text{ см}^{-4}$ бўлса, $\epsilon = 10$ ва $\phi_k = 0,8 \text{ эВ}$, $V = 0,4 \text{ эВ}$ бўлса, унинг шу кучланишда сиғими қанча?
11. Р-п ўтишида рекомбинация бўлганда унинг статик ВАХи қандай кўринишда бўлади?
12. $j_s = 10 \text{ mA/cm}^2$. Р-п ўтиш чегарасида $n_i = 10^{10} \text{ см}^{-3}$, рекомбинация соҳаси кенглиги $d = 10^{-4} \text{ м}$, яшаш вақти $\tau_i = 10^{-4} \text{ с}$, таниқи кучланиш $V = 0,5 \text{ В}$ бўлса, хона

температурасыда рекомбинацион токнинг диффузион токка нисбати қандай?

13. ρ и ўтишининг тешиллишининг қандай сабаблари мавжуд бўлади?
14. Кремний асосидаги ρ и ўтишилар туннел тешиллиши кучланишини қўйидаги параметрлар учун аниқланг: $\rho_n \approx 0,25$ Ом·см, $\rho_p \approx 0,72$ Ом·см.
15. ρ и ўтишининг иссиқликдан тешиллиши нималарга боелик?
16. ρ и ўтиши назариясида қандай тақрибий муроҳазалардан фойдаланилди?

ЯРИМ ҮТКАЗГИЧЛИ ДИОДЛАР

Дастанаб. метал-ярим үтказгич контакти ёки р и үтиш бүлмаган ярим үтказгичли содда асбоблар түрисида маълумот берамиз.

Терморезисторлар. Ярим үтказгичнинг электрик қаршилигининг температурага боғланишидан фойдаланиладиган резисторни терморезистор дейилади.

Терморезисторлар гурухига термисторлар, болометрлар, позисторлар киради. Улар ҳақида [3] да анча батафсил маълумот келтирилган.

Термисторлар қаршиликнинг термик коэффициенти манғий бўлган (яъни температура ортиши билан қаршилиги камайиб борадиган) ярим үтказгич терморезисторлардир. Уларнинг икки тури тўридан тўғри қиздирилладиган ва билвосяти қиздирилладиган термисторлар тайёрланади.

Тўридан тўғри қиздирилладиган термисторларда қаршилик улардан ток ўтаётганда ажралган иссиқлик ҳисобига ёки термистор температурасининг атроф муҳит температураси ўзгариши оқибатида ўзгариши ҳисобига ўзгаради. Бунда заряд ташувчилар зичлиги ортиши ва бошқа ҳодисалар юз бериши мумкин. Зичлик ўзгарадиган температуранар оралигига қаршилик

$$R=R_0 \exp(B/T)$$

қонун бўйича ўзгаради, бунда B температурага сезгирилик коэффициенти бўлиб, киришмалар тўла ионланмагандага $B \approx E_g/2k$; (E_g -ионланиш энергияси)

компенсацияланган ярим үтказгичда $B \approx E_g/k$;

хусусий үтказувчаник соҳасида $B \approx E_g/2k$.

Саноат ишлаб чиқарадиган термисторларнинг қўнчилиги оксид ярим үтказгичлардан тайёрланади. Улар стерженлар, найчалар, дисклар ёки пластиналар шаклида ясалади. Оксид ярим үтказгичларда ионлар боғланиши асосий бўлади, уларда электрик үтказувчаник қўшни ионлар орасида электронлар алмашиниш кўринишида содир бўлади. Температура ошган сари бундай алмашиниш энергияси камаяди, қаршилик камаяди. V_2O_4 ва V_2O_3 ванадий оксидларида фазавий аврилишлар температурасида (68 ва $110^{\circ}C$) солиштирма қаршилик бир неча тартибга (иҳларча, мингларча) ўзгаради. Бу ҳодисадан ҳам термисторлар тайёрлашда фойдаланилади.

Иссиқлик нурланишини қайд қилувчи ва ўлчовчи ярим үтказгич асбоблар - болометрлар ҳам мавжуд.

Одатда болометр иккита пардавий термистордан (қалинлиғи 10 мкм таңа) иборат бўлиб, бирни фаол термистор – нурланишини қабул қиласди, иккинчиси атроф муҳит температураси ўзгариши таъсирини мувозанатлаб туради.

Мусбат термик коэффициентли ярим ўтказгич терморезисторларни позистор дейилади. Уларни оммавий ишлаб чиқаришда барий титанаги BaTiO₃ диэлектрикidan олинган керамика ясосида ясалади. BaTiO₃ диэлектрикка сийрак ер элементлари киришмалари киритилса, у ярим ўтказгичларнинига яқин солишгирма қаршиликка эга бўлиб қолади. Кюри шуктасидан юкоридаги тор температуралар оралигига қиздирилганда сенгнеголектрик BaTiO₃ ишинг солиштирма қаршилиги бир неча тартибга ортади.

Терморезисторлардан температураларини ва уларнинг ўзгаришларини (болометрлар ёрдамида эса узоқдан туриб) ўлчашда ва байзи бошқа мақсадларда фойдаланилади.

Ярим ўтказгичли диод битта тўғриловчи электрик ўтишинг ва иккита таники занжирга уловчи электродларга (чиқишларга) эга бўлган, тўғриловчи электрик ўтишнинг турли хоссаларидан фойдаланиладиган ярим ўтказгичли асбобдир.

Тўғриловчи электрик ўтиш сифатида р-п ўтиш ёки метал ярим ўтказгич контакти қўлланади, биринчи ҳолда иккита омик контакт, иккинчи ҳолда эса битта омик контакт бўлиши керак.

Одатда ярим ўтказгичли диодлар иносимметрик р-п ўтишларга, яъни р-ва п- соҳаларда ясосий заряд ташувчилар зичлиги бир биридан кўп марта фарқ қиласидиган р-п ўтишларга эга бўллади. Шунинг учун тўғри йўналишида кучланиши берилганда потенциал тўсиқ пасайиб, ясосий заряд ташувчилари нисбатан кам бўлган оз легирланган соҳага кўп легирланган соҳадан кўпроқ миқдорда ноасосий заряд ташувчилар ўтади(инжекция ходисаси). Шу соҳани диоднинг ясоси (базаси) дейилади.

Носимметрик р-п ўтишли диодга тескари кучланиш берилганда ясосан диоднинг базасидан ноасосий заряд ташувчилар кетиб қолади, буни экстракция ходисаси дейилади.

Ясси диодларда тўғриловчи электрик ўтиш юзининг чизиқий ўлчами характеристик узунилкдан (қалинлигидан) анча катта бўллади.

Нуқтавий диодларда мазкур чизиқий ўлчам характеристик узунилкдан анча кичик бўллади

Бажарадиган вазифасига кўра диодларнинг кўп тури мавжуд. Биз диодларга хос умумий тушунчалар билан танишамиз.

IV.1. Ярим ўтказгичли диоднинг статик волт ампер характеристикаси

Ярим ўтказгичли диодга ўзгармас кучланиш берилганда бу кучланиш билан унинг таъсирида диоддан ўтаётган ток орасида боғланишини диоднинг статик волт ампер характеристикаси дейилади.

Метал – ярим ўтказгич контактли диоднинг (Шотки диодининг) статик волт ампер характеристикаси И.4 бандда баён қилинганни учун биз бу ерда р-п ўтишли диодлар тўгрисида тўхталамиз. Дарвоқеъ, И.3 бандда р-п ўтишининг статик волт ампер характеристикаси (ВАХи) хақида маълумот берган эдик. Диодга берилган кучланиш асосан р-п ўтишина тушса (р-п ўтишининг потенциал тусигидан анча кичик кучланишлар соҳаси), диодни занжирга уловчи контактлар омик бўлса, диоднинг статик ВАХи худди р-п ўтишинидек бўлади, яъни И.5 расмда тасвирланган кескин р-п ўтиш учун келтириб чиқарилган (И.25) ифода диод учун ҳам ўриили бўлади. Кичик кучланишлар соҳасида р-п ўтишда рекомбинация жараёйлари содир бўлиб турса, диоднинг статик ВАХи (И.51) ифода кўрининишида бўлади. Аммо, диодга берилган ташки кучланиш р-п ўтишининг потенциал тусиги тартибида ва ундан катта бўлганида кучланишининг бир қисми п ва р соҳаларга тушади. Уни ҳисобига олинса, диоднинг статик ВАХи, албатта, (И.25) ифодадан фарқли кўрининиши олади.

Носимметрик (айнан, р соҳаси юкори дарижада лагирланган) р-п ўтишли диодга юкорида айтилган тартибдаги кучланиш берилса, р-п ўтишга унинг муайян қисми тушади холос. Ҳисобланаларнинг кўрсатилича, бу ҳолда диоднинг статик ВАХи

$$j = j_c \exp(qV / c_0 kT) \quad (IV.1)$$

кўрининишида бўлиб, j_c катталик (И.25) ифодадаги j_s тўйиниш токидан фарқ қиласи, c_0 эса диод базаси кенглиги W_n га, электровлар ва коваклар ҳаракатчаликлари иисбати $b_0 = \mu_n / \mu_p$ га боғлиқ катталикдир, у, ёққол айтганда, ташки кучланишининг қандай қисми р-п ўтишга тушнини кўрсатади:

$$c_0 = 2 \left| b_0 + ch(W_n / L_p) \right| / (b_0 + 1), \quad (IV.2)$$

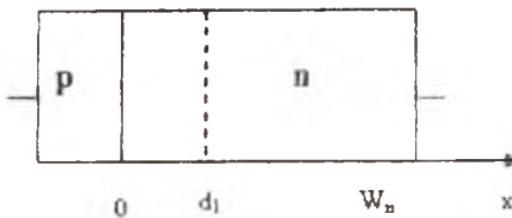
бунда L_p – ковакларнинг п базадаги диффузон узунлиги.

Агар диоднинг базаси юнқа бўлса, яъни $W_n / L_p \ll 1$ бўлса, $ch(W_n / L_p) \approx 1$ ва $c_0=2$ бўлади.

Агар диоднинг базаси қалин бўлса, яъни ($W_n/L_p > 1$) бўлса, $c_0 \gg 1$ бўлади. Демак, бунда кучланишнинг асосий қисми диоднинг базасига тушади, токининг кучланиш билан ўсиши секинлашиди.

Етарлича қалин (узун) базали ($W_n/L_p > 1$) диодларда базага киритилган (инжекцияланган) ноасосий заряд ташувчилик зичлиги базанинг р-п- ўтишга яқин соҳасида ($0 \leq x \leq d_1$) кескин ўзгаради (градиентта эга бўлади). Шу соҳадагина диффузион ток салмоқли бўлади, базанинг қолган соҳасида дрейф ток устун бўлади. Баъзи ҳолда диффузион соҳани эътиборга олмасдан ВАХ ини дрейф соҳадаги жараёни асосида ҳисоблаш мумкин.

Бу ҳолда $V_{pb} \ll V_b$ ёки $V_b \approx V$, яъни деярни ҳамма кучланиш базага тўғри келади деб ҳисобланади.

IV.1 рисм. Узун диод

Ҳисоблашлар узун базали диоднинг катти кучланишлар (катти токлар) соҳасидаги статик ВАХи учун қуйидаги ифодат олиб келади:

$$j = 9e\mu_n\mu_p\tau_\infty N_d V^2 / 8W_n^3 \quad (IV.3)$$

Агар диффузион соҳадаги жараёнлар ҳисобга олинса, $j \sim V^m$ (бууда $m > 2$) бўлиши мумкинлиги аниқланган. Иккита инжекцияловчи р-ва іп- ўтишлари бор р-іп- тузилиши (і хусусий ўтказувчаникли соҳа) диодларда катти токлар соҳасида $j \sim V^4$ куриницидаги боғланиш мавжуд бўлиштаги ҳисобланган.

Етарлича катти токлар соҳасида р-п- ўтишнинг потенциал түсиги йўқ бўлиб қолиши ва бу ҳолда диоднинг ВАХи Ом қонунига бўйсунадиган бўлиб қолиши, яъни $j \sim V$ бўлиб қолиши ҳам иззарий ва тажрибавий йўз билан курсатилган.

Демак, ярим ўтказгичли диодларнинг тўғри йўналишдаги статик золт ампер характеристикаси кучланишлар кенг оралиғида экспоненцијал ($j \sim \exp(eV/ckT)$) ифодадан то Ом қонуни ифодасигача кўринишларни олиши мумкин.

Тескари күчланишлар албаттә асосан р н үтишина тушади, бу ҳолларда р н үтищдаги жараёнлар диоднинг тескари йўналишдаги стагик ВАХини аниқлайди.

Тажрибалар кремний ва галлий арсенидидан ясалган диодларнинг тескари ва кичик күчланишлар соҳасидаги ВАХи юқорида келтирилган ифодаларга мос келмаслигини кўрсатди. Бунинг сабаби аниқланди: тўғри күчланиш берилганда р н үтиши қатламида заряд ташувчилар рекомбинацияланади, тескари күчланиш берилганда эса, электрон ковак жуғулари генерацияланади (пайдо қилинади). Биз юқорида III.6. бандда рекомбинацион ток учун (III.50) ифодани келтирганимиз. У диффузион ток билан қўшилиб, (III.51) ифодали тўла ток ҳосил қиласди.

Диодга тескари йўналишда күчланиш берилганда р н үтишининг потенциал тусиги кутарилади, бу соҳада заряд ташувчилар зичлиги кескин камаяди, $p \ll n_i^2$ ва $n \ll n_1$, $p \ll p_1$ бўлиб қолади. Бу ҳолда

$$dn/dt = \eta / 2\tau_i, \quad (IV.4)$$

буидаги $\tau_i = (n_1 \tau_{p0} + p_1 \tau_{n0}) / 2n_i$ – хусусий яримўтказгичда заряд ташувчилар ишаш вақти. dn/dt нинг мусебат ишорали бўлишилиги р н үтиш қатламида электрон ковак жуғулари генерацияланадиганни кўрсатади. Бундан ҳосил бўладиган генерацион токнинг зичлиги:

$$j_2 = e n_i \mathcal{L}(V) / 2 \tau_i \quad (IV.5)$$

Маткумки, кескин р н үтиш учун $\mathcal{L}(V) \sim (V_k + |V|)^{1/2}$, силлиқ үтиш учун $\mathcal{L}(V) \sim (V_k + |V|)^{1/3}$. Генерацион ток билан бир вақтда р ва п соҳалардан келаётган ноасосий заряд ташувчилар тики ҳам мавжуд бўлади. Шунинг учун тўла тескари ток:

$$J_{mec} = e D_p p_n / L_p + e n_i \mathcal{L}(V) / 2 \tau_i. \quad (IV.6)$$

Кенг тақиқланган зонали ярим ўтказгичлар (Si, GaAs) учун генерацион ток асосий бўлади, германий учун эса, (IV.6) ифодадаги биринчи қўшилувчи муҳимдир.

IV.2. Ярим ўтказгичли диоднинг динамик волт ампир характеристикаси

Ярим ўтказгичли диодга одатда ўзгармас кучланиш билан берілген даврий ўзгарувчан кучланиш ҳам берилади. Албатта, бу кучланиш токда ўзгарувчан қүшилувчи пайдо қылади, диоднинг тұла қарнилиги комплекс күрінін олади, фаол қарнилик билан берілген инфраолтасигим характеристидаги қаршилик вужудға келади. Бу көттегілдіктер үзгарувчан кучланиш амплитудасы ва тақрорийлігіне боялық бұлади. Масалан, етарлича кичик амплитудали кучланиш (кичик сигнал) берилгенде ўшаникідай тақрорийлікли ўзгарувчан ток ҳосил бұлади, аммо кетте амплитудали кучланиш (кетте сигнал) берилгенде бу сигнал тақрорийлігіндең оңа бұлдан ток қүшилувчиси билан бир вактта мәзкур тақрорийлікка карралы тақрорийлікли ток қүшилувчилари (гармоникалар) иштирок этади. Кичик сигнал ҳоли учун ҳисоблаш олиб бориш анча осон бұлғандығы учун тақдилдің шу ҳолдан баштаптама мүмкін.

IV.2.1 Кичик сигнал ҳолида узун диоднинг ($W \gg L$) динамик хоссалари

Юқоридатынде, инжекцияловчи (юқори легирланган) р соҳа вә n базага оған бұлған диодның қараймыз. Үндеп:

$$V = V_0 + V_1 \exp(-\beta t) \quad (IV.7)$$

кучланиш берилған, бұнда ўзгарувчан кучланиш амплитудаси $V_1 \ll kT/e$. Бұндай кучланишни кичик сигнал дейилади. Бу ҳолда ўзгарувчан ток инфодасини тоғанин учун постационар ҳол үчүн үзлуксизлик тенглемасини есептін зарур. Үзбиз карағанда тиод базасын учун (бір ўтказвуштың!) қойылатында ғана:

$$\frac{\partial p}{\partial t} = -\frac{1}{\tau_p} \left(\frac{\partial p}{\partial x} \right) - \frac{\Delta p}{\tau_j} \quad (IV.8)$$

Үндеп кетте бұлматан ($V_0 \ll \rho_k/e$) кучлаништар соҳасыда көвакларининг рәвіншілдіктерінен токи асосан диффузиялық ток бүлгендігідан $J_p = -eD \partial p / \partial x$. Үндеп (IV.8) тенглемамен құйысады:

$$\frac{\partial p}{\partial t} = D_p \frac{\partial^2 p}{\partial x^2} - \frac{\Delta p}{\tau_p}. \quad (\text{IV.9})$$

Диод базасидаги ковакларниң тұла зичлиги үзгартмас p_0 ва үзгартувчан $\tilde{p} = p_1 \exp(i\omega t)$ құшилувчилардан ташкил топады:

$$p(x,t) = p_0(x) + \tilde{p}(x,t) = p_0(x) + p_1(x) \exp(i\omega t) \quad (\text{IV.10})$$

(IV.10) иғодани (IV.9) тенгламага қүйсак.

$$\text{төр } \tilde{p} = D_p \frac{\partial^2 p_0}{\partial x^2} + D_p \frac{\partial^2 \tilde{p}}{\partial x^2} = (p_0 + \tilde{p} - p_n) / \tau_p \quad (\text{IV.11})$$

Бу тенглама үзгартмас p_0 ва үзгартувчан \tilde{p} ташкилшовчилар үчүн иккى тенгламага ажralади:

$$D_p \frac{d^2 p_0}{dx^2} - \frac{p_0 - p_n}{\tau_p} = 0, \quad (\text{IV.12})$$

$$\frac{d^2 \tilde{p}}{dx^2} - [(1 + i\omega\tau_p)\tilde{p}] / L_p^2 = 0. \quad (\text{IV.13})$$

(IV.12) тенглама (III.28) тенгламага айнаң үхшашып. (IV.12) ва (IV.13) тенгламаларни ечиш үчүн өзгәравий шарттар:

$$x = W_n \rightarrow \infty \text{ да } p = p_n, \text{ бундан: } p_0(W_n \rightarrow \infty) = p_n,$$

$$p^*(W_n \rightarrow \infty) = 0; \quad (\text{IV.14})$$

$x=0$ да

$$\begin{aligned} p(0,t) &= p_0(0) + \tilde{p}(0) = p_n \exp \frac{eV}{kT} = \\ &= p_n \exp \left(\frac{eV_0}{kT} + \frac{eV_1}{kT} \exp(i\omega t) \right) = \\ &= p_n \exp \frac{eV_0}{kT} \exp \left(\frac{eV_1}{kT} \exp(i\omega t) \right) \end{aligned}$$

Аммо, $\frac{eV_1}{kT} \ll 1$ бұлғанлығыдан

$\exp \left[\frac{eV_1}{kT} \right] \exp(-i\omega t) \approx 1 + \frac{eV_1}{kT} \exp(-i\omega t)$ бинобарин.

$$p(0,t) = p_n \exp \frac{eV_0}{kT} \left(1 + \frac{eV_1}{kT} \exp(i\omega t) \right).$$

Будан: $p_n(0) = p_n \exp \frac{eV_0}{kT}$, $\tilde{p}(0) = p_n(0) \frac{eV_1}{kT} \exp(i\omega t)$ (IV.15)

Демек, (IV.12) тенглама үчүн чөараавий шартлар:

$$p_n(W_n) = p_n, \quad p_n(0) = p_n \exp \frac{eV_0}{kT}$$

III бобда күрүлгөн ва улар ёрдамида мазкур тенглама ечилигенди.

(IV.13) тенглама үчүн чөараавий шартлар:

$$\tilde{p}(W_n) = 0, \quad \tilde{p}(0) = p_n(0) \frac{eV_1}{kT} \exp(i\omega t). \quad (\text{IV.16})$$

Бу (IV.16) чөараавий шартлардан фойдаланиб, (IV.13) тенгламанинг олинган есими:

$$\tilde{p}(x,t) = \frac{ep_n}{kT} \exp \left(\frac{eV_0}{kT} \right) \exp \left[-\frac{(1+i\omega\tau_p)^{1/2}x}{L_p} \right] \exp(i\omega t). \quad (\text{IV.17})$$

Үзгөрүвчан ток зичилти:

$$\tilde{j} = -eD_p \frac{\partial \tilde{p}}{\partial x}|_{x=0} = \frac{e^2 D_p p_n}{kTL_p} \exp \left(\frac{eV_0}{kT} \right) (1+i\omega\tau_p)^{1/2} \exp(i\omega t) \quad (\text{IV.18})$$

$\sqrt{1+i\omega\tau_p}$ комплекс сонни осонлик билан ҳақиқий ва мавхум қисмларын ажратып мүмкін:

$$\sqrt{1+i\omega\tau_p} = C_1 + iC_2,$$

$$C_1 = \left[(1+\omega^2\tau_p^2)^{1/2} + 1 \right]^{1/2} / \sqrt{2},$$

$$C_2 = \omega \tau_p \sqrt{2} \left[\left(1 + \omega^2 \tau_p^2 \right)^{1/2} + 1 \right]^{1/2}$$

Демак,

$$\frac{I}{I_0} = \frac{e \mu_p p_n}{\sqrt{2} L_p} \exp \left(\frac{eV_0}{kT} \right) \times \left\{ \left[\left(1 + \omega^2 \tau_p^2 \right)^{1/2} + 1 \right]^{-1} + \frac{\exp(-i\omega t)}{\left[\left(1 + \omega^2 \tau_p^2 \right)^{1/2} + 1 \right]} \right\} T \exp(i\omega t) \quad (IV.19)$$

ва бу ўзгарувчан ток актив (биринчи ҳад) ва реактив (иккинчи ҳад)

қўшилувчилардан иборат бўлади.

(IV.19) ифодадан муҳим натижалар келиб чиқади.

1. Токнинг актив $j_a S_{p-n}$ қисмини ($S_{p-n} = P - N$ ўтиш ини)

$\frac{I}{I_0} \exp(i\omega t)$ та бўлиб юборсан, ро үтишнинг тўла ўтказувчани лиги ифодаси келиб чиқади:

$$G_{p-n} = S_{p-n} \frac{e \mu_p p_n}{\sqrt{2} L_p} \exp \left(\frac{eV_0}{kT} \right) \left[\left(1 + \omega^2 \tau_p^2 \right)^{1/2} + 1 \right]^{-1} \quad (IV.20)$$

Паст тақрорийликлар ($\omega^2 \tau_p^2 \ll 1$) соҳасида

$$G_{p-n}^0 = S_{p-n} \left(e \mu_p p_n / L_p \right) \exp(eV_0 / kT) \quad (IV.20')$$

Бўлиб, у ўзармас ток ҳолидаги дифференциал ўтказувчаликка мос тушиди. Бу ҳолда базага киритиладиган ноасосий заряд ташувчилар зичлиги ўзгарувчан кучланиш кетидан биргаликда ўзариб ултуради.

Юқори тақрорийликлар ($\omega^2 \tau_p^2 \gg 1$) соҳасида

$$G_{p-n} = \left(S_{p-n} e \mu_p p_n / \sqrt{2} L_p \right) \exp(eV_0 / kT) \left(\omega \tau_p \right)^{-1} \quad (IV.21)$$

бұлади, янын үзілірүүчан сигнал тақрорийлигиге бөлшік равища ортады: $i_{p-n} \sim \sqrt{\omega}$.

2. Токниң реактив ташкылловчеси. (IV.19) дағ күринишича үзілірүүчан күчланишдан $\pi/2$ қадар үзіб боради, чунки, $i = \exp(i\pi/2)$. Биобарин, у сиям хоссалы бұлади.

Бұ холда

$$J_{peak} \cdot S_{p-n} = C_d \omega V_1 \exp[i(\omega t + \pi/2)] \quad (IV.22)$$

бұндаты

$$C_d = S_{p-n} \frac{e \mu_p p_n}{\sqrt{2} L_p} \exp\left(\frac{eV_0}{kT}\right) \frac{\tau_p}{\left[\left(1 + \omega^2 \tau_p^2\right)^{1/2} + 1\right]} \quad (IV.23)$$

каталитикин диоднинг диффузион сиғими дейілдади.

Наст тақрорийликлар соҳасыда ($\omega^2 \tau_p^2 \ll 1$):

$$C_{d0} = \left(S_{p-n} e \mu_p p_n \tau_p / 2L_p\right) \exp\left(\frac{eV_0}{kT}\right) \quad (IV.24)$$

бұлып у өтә бөлшікмас.

Юқори тақрорийликлар соҳасыда ($\omega^2 \tau_p^2 \gg 1$):

$$C_d = \left(S_{p-n} e \mu_p p_n / \sqrt{2} L_p\right) \exp\left(\frac{eV_0}{kT}\right) (\tau_p / \omega)^{1/2} \quad (IV.25)$$

Бұ холда C_d сиғим өтә бөлшік.

Диоднинг диффузион сиғими базага түгри күчланиш берилгенде кирилтілган коваклар билан бөлшік

Хақиқаттан, базага кирилтілган ортиқча коваклар заряды

$$Q = S_{p-n} e p_n L_p [\exp(eV_0/kT) - 1] \quad (IV.26)$$

Сиғим

$$C_{d0} = dQ / dV = \left(S_{p-n} e p_n \mu_p \tau_p / L_p\right) \exp(eV_0 / kT) \quad (IV.27)$$

Бу ифода 1/2 коэффициент қадар аниқтікда (IV.24) та мос тулади.

Диоднинг диффузион сифимини токнинг ўзгармас ташкилловчысы орқали ифодалаш мүмкін:

$$C_d = \frac{e(I + I_s)\tau_p}{\sqrt{2kT} \left[\left(1 + \omega^2 \tau_p^2 \right)^{1/2} + 1 \right]^{1/2}} \quad (IV.29)$$

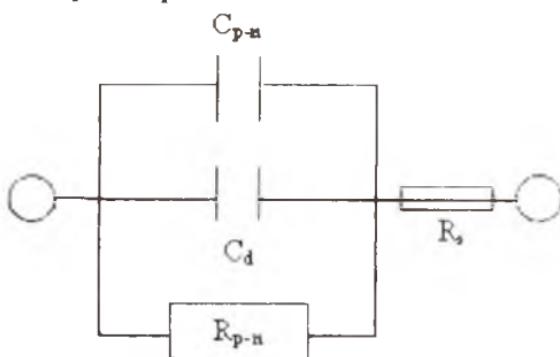
Диодга тескари күчланиш берилганды. агар $|I| \geq 2.3kT/e$ бўлса, $I = I_{rec} = -I_s$, бинобарин, $C_d = 0$.

Демак, тескари күчланиш берилганды базага ионасосий заряд ташувчилар киригтилмайди. диффузион сифим ноли тенг.

3. Ярим ўтказгичли диоддан утта параллел уланган каналдан ўзгарувчан ток ўтади: 1) р п ўтишининг актив ўтказучанлиги ёки каршилиги $R_{p-n} = G_{p-n}^{-1}$; 2) диоднинг диффузион сифими C_d ва 3) р п ўтишининг сифими.

Бинобарин, ярим ўтказгичли диоднинг эквивалент схемаси IV.2 расмда тасвирланғандек бўлади.

R_s дан бошқа ҳамма элементлар күчланишга боғлиқ. Бундан ташқари, R_{p-n} ва C_d лар $\omega \approx \tau_p^{-1}$ дан бошлаб, такрорийлик ошган сайин камайиб борадилар.

IV.2 расм. Ярим ўтказгич диоднинг эквивалент схемаси

Етарлича катта күчланишда $C_d >> C_{p-n}$. Агар яна R_s ҳам кичик бўлса, у ҳолда

$$C_d R_{p-n} = \tau_p / \geq \left[\left(1 + \omega^2 \tau_p^2 \right)^{1/2} + 1 \right] \quad (IV.30)$$

күпайтма күчланиши боелик эмас. Наст $(\omega^2 \tau_p^2 \ll 1)$ тақрорийлик ларда $C_d R_{p-n} = \tau_p / 2$! ($\omega^2 \tau_p^2 \gg 1$) бүлшамда $C_d R_{p-n} = \omega^{-1}$. $|V| \geq 2.3kT/e$ тескари күчланишда $C_d=0$, C_{pn} кичик, R_{pn} жуда катта. Демак, бу ҳолда эквивалент схемани кетма-кет уланган C_{pn} ва R_{pn} күрнинишида тасвирлаш мүмкін.

IV.2.2. Катта сигнал ҳолидә диоднинг динамик хоссалари

Юкорида күрінімиз кичик ўзгарувчан күчланиш (кичик сигнал) ҳолидә унға құйилған $V_1 \ll kT/e$ шарт өзегерадаги $p(0,t)$ заряд ташувчилар зияннан ифодасини ($\exp\left[\frac{eV_1}{kT} \exp(i\omega t)\right]$) ни кичик $\frac{eV_1}{kT} \ll 1$ бүйіча қаторға ёйиш орқали) соддалаптириш (математика нұктан назаридан, мазкур ифодадан V_1 та нисбеттән ғылыми таптырыш) имконини беради, сүнгра ўзгарувчан $p(x,t)$ зияннан $j(t)$ учун содда ифодалар олинади, табиийки, уларни таҳдит килиш ҳам унча қийин эмас.

Аммо, ўзгарувчан күчланиш (ўзгарувчан сигнал) V_1 катталығига ҳеч қандай чек құйилмаса, масаланы ечиңде ҳар қандай даврий жарайёлар учун одатда құлланилады Фурье қаторига ёйиш усулидан фойдаланыши керак болади. Бу эса ўз навбатида ўзгарувчан ток таркибида ўзгарувчан күчланиш ω тақрорийлігінде кеңралы ($\omega, 2\omega, 3\omega, \dots, k\omega, \dots$) бүлған ташкилловчилар (гармоникалар) мавжуд болып келеди. Биз бу ерда катта ўзгарувчан сигнал берилған ҳолға доир айрым мұхим жойларға тұхтадамыз.

Агар п базали диодда иоасосий заряд ташувчилар - ковакларни қарасак, уларнинг п соҳадаги зияннан Фурье қатори орқали құйидатына тасвирланади:

$$p_n(x,t) = p_{0n}(x) + \sum_{k=1}^n (p_{kc} \cos k\omega t + p_{ks} \sin k\omega t). \quad (\text{IV.31})$$

Бу ифодада $p_k = p_{kc} + ip_{ks}$ белгилаш киригтиб, (IV.31) ни

Диодда берилган $V(t)$ күчланишнинг ёки токиниң йўналишига қараб ўтма жараёйларининг қўйидаги тўртта мухим ҳолини таҳлил қиласиз:

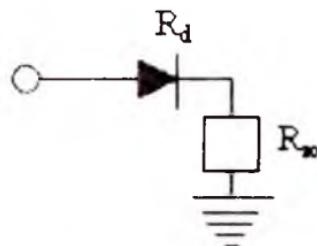
- 1) диоднинг нейтрал ҳолатдан ток ўтказиш ҳолатта ўтказилиши;
- 2) тўғри ток ўтказиш ҳолатидан диодни нейтрал ҳолитга ўтказилиши;
- 3) диодни тўғри ток ҳолатидан тескари ток ҳолитига ўтказилиши;
- 4) диодни нейтрал ҳолатдан тескари ток ҳолатига ўтказилиши.

Дастлаб р-н ўтиш сигими ўзгаришини ҳисобга олмасдан юқоридаги ҳолларда ўтма жараёйларни таҳлил қиласиз.

IV.3.1. Диоднинг нейтрал ҳолатдан тўғри ток ўтказиш ҳолатига ўтишни жараёни

IV.3 расмдаги схемани қўллаб, диодни ток генератори равишида ўтказувчан ҳолатта улаш мумкин.

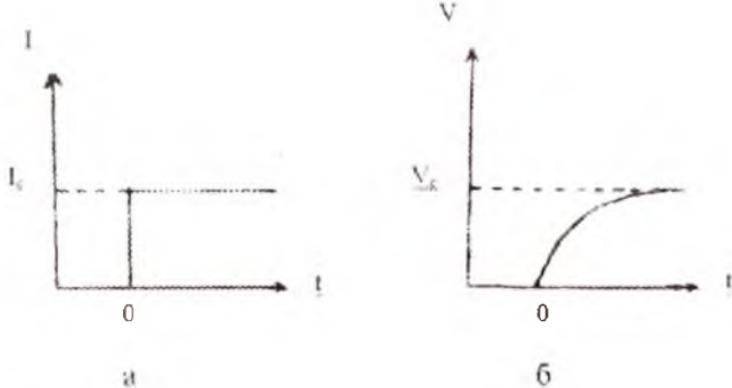
Агар юклама қаршилиги R_L нейтрал ва ўтказувчан ҳолатдаги диоднинг R_g қаршилигидан анча катта бўлса, бу ҳолда ток генератори схемаси амалга ошиди.

IV.3 расм. Диодни тўғри ҳолатта улаш.

Агар, аксинча, $R_d \gg R_L$ бўлса, у ҳолда күчланиш генератори схемаси амалда бўлади. Биз биринчи ҳолни ярим чегаралашдан п базали ясси диод учун мазкур ўтиш жараёнини таҳлил қиласиз, бунда р-п ўтиш қатламида заряд ташувчилар рекомбинацияси ва генерацияси йўқ деб ҳисоблаймиз

Дастлаб паст инжекция ҳолини (кичик күчлаништар ҳолини) текширамиз, бу ҳолда ташқи күчланишнинг деярли ҳаммаси р-п ўтишга туниади деб оламиз.

IV.4 расмр и ўтишда ток (а) ва кучланиш (б) вийг вақтта боғланиши
(ток замжирда сакраб ўзгаради)

IV.4.а расмдя кўрсатилганидек, $t=0$ пайтда диодда ток $I=0$ дан $I=I_c$ тача сакраб ўзгаради, р соҳадан р соҳага коваклар кира бошладиди, уларнинг р и ўтиш яқинидаги зичлиги вақт ўтиши билан анча оши боради, р и ўтишда кучланиши тушиши ҳам орта боради. Муайян вақт ўттач, диоддинг базасида диффузия туфайли токининг I_c қийматига мос келадиган коваклар стационар тақсимоти вужудга келади. Кучланиши ўзининг тегинли V_c қийматига эришиди. Ҷемак, бу жараёнда кучланишинг вақтта боғланиши ўтма характеристика (параметр) бўлади.

Р и ўтиш билан и база чегарасида ($x=0$ да)

$$\Delta p(0,t) = p_n \{ \exp[eV(t)/kT] - 1 \} \quad (\text{IV.42})$$

бўлади. $V(t)$ боғланишини аниқлаш учун шу $\Delta p(0,t)$ нинг ифодасини тониб олиш зарур. Бунинг учун

$$\frac{\partial p}{\partial t} = D_p \frac{\partial^2 p}{\partial x^2} - \Delta p / \tau_p \quad (\text{IV.32}')$$

тентламани муайян чегаравий ва бошлангич шартлардан фойдаланиб ечиш керак. Бу шартлар қуйидагилар:

$$\Delta p(x,0) = 0, \quad (\text{IV.43})$$

$$\left. \frac{\partial(\Delta p)}{\partial x} \right|_{x=0} = - J_c / e D_p. \quad (\text{IV.44})$$

$$\Delta p(x,t) \Big|_{x \rightarrow -\infty, t} = 0 \quad (\text{IV.45})$$

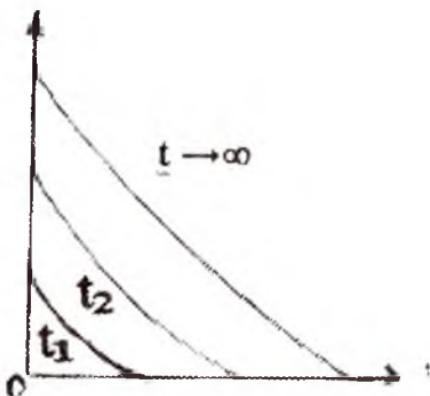
(IV.32) тенгламани Лаплас операциян үсүлидан фойдаланыб, ечин қүйидаги нәтижәни беради:

$$\Delta p(x,t) = \frac{\Delta p_c(0)}{2} \left\{ \exp\left(-\frac{x}{\tau_p}\right) erfc\left[\frac{x}{2(D_p t)^{1/2}} - \left(\frac{t}{\tau_p}\right)^{1/2}\right] - \exp\left(\frac{x}{\tau_p}\right) erfc\left[\frac{x}{2(D_p t)^{1/2}} + \left(\frac{t}{\tau_p}\right)^{1/2}\right] \right\} \quad (\text{IV.46})$$

бүнде $\Delta p_c(0) = p_n [\exp(eV_c/kT) - 1]$

Бу ифода ҳар қандай $t > 0$ вақт нағында диод бязасыда ортиқча көвакклар тақсимотини тавсифлайды. (IV.5 рәсем).

$\Delta p(x,t)$

IV.5 рәсем. Бязада ортиқча көвакклар тақсимоти

$x=0$ пунктада (IV.46) ифода

$$\Delta p(0,t) = p_n [\exp(eV_c/kT) - 1] \operatorname{erf}\left(\frac{t}{\tau_p}\right)^{1/2} \quad (\text{IV.47})$$

Күринишиң өлади, уин (IV.42) ифодага тенглесек үшін $[eV(t)/kT] \ll 1$, $(eV_c/kT) \ll 1$ деб олсақ,

$$V(t) = V_c \operatorname{erf}\left[\left(\frac{t}{\tau_p}\right)^{1/2}\right] \quad (\text{IV.48})$$

$t=0$ найт учуң $\text{erf}(0)=0$, $t\rightarrow\infty$ учуң $\text{erf}\left[\left(t/\tau_p\right)^{1/2}\right]\rightarrow 1$ ва $V(t)\rightarrow V_c$. Демак, (IV.48) ифода IV.4, б расмдаги $V(t)$ боеланишни тавсифлайды.

Оиди мазкүр жағдайни юқори инжекция ҳолда ($p \gg N_d$) дарайтік. Бұз ҳолда көваклар учуң узлуксизлик тенгламаси

$$\frac{b_0+1}{2b_0\tau_p^2} \frac{\partial(\Delta p)}{\partial t} = \frac{\partial^2(\Delta p)}{\partial x^2} - \frac{\Delta p}{L^2} \quad (\text{IV.49})$$

күриниңда бұлади. Бұз тенгламаны олдинги ҳолдаги үслубда етсак ва $V_{p-n}(t) \gg kT/q$ десек,

$$V_{p-n}(t) \approx (kT/e) \ln(j_s/2j_s) \left[1 - N_1 \exp(-t/\tau_1^*) \right], \quad (\text{IV.50})$$

бунда $j_s = eD_p P_n \operatorname{cth}(w/L)/L$; N_1 ұзгармас сон,

$$\frac{1}{\tau_1^*} = \pi^2 b_0 D_p / \left[2(b_0 + 1)w^2 + 1/\tau_p \right], \quad (\text{IV.51})$$

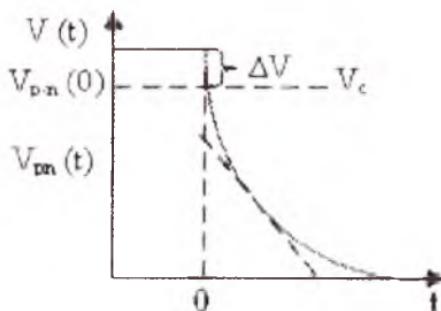
$$j_c = \beta_1 j_s \left[\exp(eV_{p-n}/kT) - 1 \right] \quad (\text{IV.52})$$

Демак, олдинги ҳолдагидек, бұз ҳолда ҳам рп үтищдаты күчланиш $V_{p-n}(t)$ үсиб боради. Ҳисобнинг күрсатышыча, юқори инжекция даражасыда $V_\delta(t) > V_{p-n}(t)$, аммо 1 ортиб бортан сайн $V_\delta(t)$ камайиши мүмкін, чунки базага көвакларнинг күплаб кириб бориши, уларнинг зарядини мувозаатлаш учун контактдан электронтарнинг кириб келиши, яни базада заряд ташувчилар зичлиги ортиб кетиши унинг қаршилигини камайтиради, күчланишини пасайтиради. Лекин қандайдир көваклар инжекциясы «ұртача» даражасыда $V_{p-n}(t)$ нинг үсиши $V_\delta(t)$ нинг камайишини түлдиришини мүмкін, бұз ҳолда диоддаги тұла күчланиш анча вакт 1 га болғанда бүтінсілігі мүмкін.

IV.3.2. Диоднинг түгрик ток ўтиб турған ҳолатдан токсиз (нейтраал) ҳолатта үткінші жараппай

Оқорида қарастын диод $t \leq 0$ да ток ўтказыб турған бўлган. $t=0$ да заңжирини бир оңда узсанк ($I=0$ бўлиб колса), тажриба кўрсаннинча, диоддаги кучланини амалда бир оңда қандайдир ΔV миқдорга камайди, кейин $V(t)$ аста секин нолгача тушади (IV.6 расем). Бу ҳодисани мана бундай тушунтирилади. Кучланининиг йўқ бўлиши билан боғлиқ: $\Delta V = IR_b$.

Наст инжекция даражаси ҳолидав кучланинини қолдан қисми p и үтишдаги кучланиш бўлиб, (IV.42) ифодатга биноан базада ортиқча коваклар йўқолиб кетсандаи кейингина p и үтиш кучланини йўқ бўлади. $t > 0$ бўлганда диод орқали ток ўтмаганлиги туфайли диод базасидаги ортиқча коваклар фақат электронлар билан рекомбинацияланнини оқибатидағина камайиб боради. Шу рекомбинация жараппай суръати p и үтишдаги кучланининиг вақтга боғланиниши аниқлайди.

IV.6 расем. Заңжир узилгандан кейин диоддаги кучланининиг вақтга боғланиши аниқлайди

$t \leq 0$ да диодда ўзгармас ток ўтиб турғани учун

$$\Delta p(x, 0) = \Delta p_c(0) \exp(-x/L_p) \quad (IV.53)$$

бошлангич шарт ўринилдири.

$t > 0$ да ток оқмайди, бинобарин,

$$\frac{\partial(\Delta p)}{\partial x} \Big|_{x=0} = 0, \quad (IV.54)$$

(IV.15) четаравий шарт бу ҳолда ҳам сақланади.

(IV.32) тенглемнега Лаплас операторин үсүлини күлгесин үшүннөң симметриялық түрдөн күйіндеги бұлалы:

$$\begin{aligned} \Delta p(x,t) &= \Delta p_+(0) \exp(-x/L_p) - \\ &- \frac{\Delta p_+(0)}{z} \left\{ \exp(-x/L_p) \operatorname{erfc} \left[\frac{-x}{2(D_p t)^{1/2}} - \left(\frac{t}{\tau_p} \right)^{1/2} z \right] - \exp(x/L_p) \operatorname{erfc} \left[\frac{x}{2(D_p t)^{1/2}} + \left(\frac{t}{\tau_p} \right)^{1/2} z \right] \right\} \end{aligned} \quad (\text{IV.55})$$

$x=0$ нүктесінде

$$\Delta p(0,t) = \Delta p_+(0) \left[1 - \operatorname{erf} \left(t/\tau_p \right)^{1/2} z \right]. \quad (\text{IV.56})$$

Бүткәнде $t = kT/q$ 6үйненің

$$V(t) = V_c \left[1 - \operatorname{erf} \left(t/\tau_p \right)^{1/2} z \right], \quad (\text{IV.57})$$

бұу ердати V_c күтпешмасы $V_{p,n}(0)$ да мос келады.

$t/\tau_p \geq 2$ үчүн

$$1 - \operatorname{erf} \left(t/\tau_p \right)^{1/2} \approx \exp \left(-t/\tau_p \right) / (\pi \tau_p)^{1/2}. \quad (\text{IV.58})$$

Янын жарағын бойыншидан бироз вақт үттак. $V_{p,n}(t)$ тахминан экспоненциал қонун бүйічка камая боради.

Агар $V \gg kT/q$ бўлса, (IV.56) ифодадан

$$V(t) = V_c + (kT/e) \ln \left[1 - \operatorname{erf} \left(t/\beta \tau_p \right)^{1/2} \right] \quad (\text{IV.59})$$

қонуният кетиб чиқади. Оиди $t/\tau_p \geq 2$ бўлса,

$$V(t) \approx V_c - (kT/e) \ln \left(\pi \tau_p \right)^{1/2} + (kT/e) \left(t/\tau_p \right). \quad (\text{IV.60})$$

Логарифм сектин ұзгарады, шунинг учун IV.6 расмда $V(t)$ ның чизиккүй пасайиниң қисмети күзатылған керак. Бу орын чизик

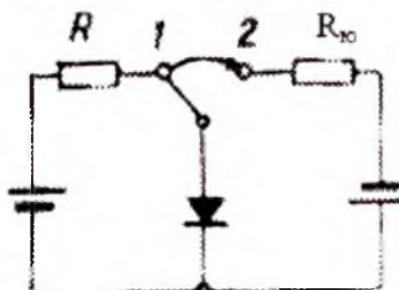
қисмийнгө оғмалығыдан $(kT/e\tau_p)$ диод базасыда ковакларниң яшаш вакти τ_p ни анықлаш мүмкін.

Іюкори инжекция даражасы ҳолида диоддаги күчланини р и үтищаты күчланиши ва базадаги Дембер күчланиши йигиңдесидан иборат. $V(t)$ нинг иккала тапкырловчеси ҳам түбійічә өзіндік қонуига мувоффик камаяды, бұу жараённи. (IV.60) ифодада τ_p и

$$\tau_p^* = \left\{ \left[\pi^2 b_0 D_p / 2(b_0 + 1) w^2 \right] + \frac{1}{\tau_p} \right\}^{-1} \quad \text{билин алманғыриб, тавеиғланш мүмкін.}$$

IV.3.3. Диоднинг түғри ток ҳолатыдан берк (тескари ток) ҳолатыға үтиши жараённі

Бу үтишин IV.7 расмдаги схема ёрдамида амалта оширеа бўлади. Агар қалит 1 вазиятда бўлса, диод түғри ток ҳолатида уланган. Агар қалитни 2 вазиятта ташланса, диодга ва юклама қаршилигига қарама қарши қутбلى күчланиши берилади.

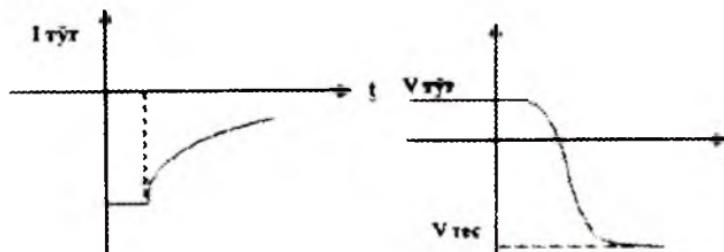
IV.7 –расм. IV.3.3 бавдга доир

Қалитни 1 вазияттан 2 вазиятта бир онда үтказилса, у ҳолда диод орқали үтәёттани ток йўналиши бир онда ўзгиради (IV.8 я расм).

Тескари ток үтәёттанды диод базасыда жамғарылған ортиқча коваклар р соҳага үтә боради. Бир вактда ковакларниң бир қисми электронлар билан рекомбинацияланади. Шу равищда диод базасында ортиқча коваклар тобора камайиб боради. (IV.42) ифодада асоссан, р и үтища күчланиши камайиши күзатылышы керак (IV.8,б расм).

$\Delta p(0, t_0) = 0$ бўладиган $t=t_0$ пайтда $V_{p,n} = 0$ бўлади. $t > t_0$ пайтларда $x=0$ нуқтада коваклар зичлиги мувозанатий қийматидан кичик бўлиб қолади ($\Delta p(0,t) < 0$). $V_{p,n}$ ўз иниорасини ўзгартириади.

р н ўтиши тўғри йўналишда кучланиш кўйилганда унинг қаршилиги жуда кичик, занжирдаги ток кучи юклама қаршилиги билан аниқланади ва вактта боғлиқ эмас.

IV.8 рasm. I(t) ва V(t) боғланшилар графиги

$t > t_0$ вактда тескари ток катталиги тескари йўналишда кучланиш берилган р н ўтишининг қаршилиги билан аниқланади. бу қаршилик t ортиши билан ортади, чунки ортиқча коваклар қисман рекомбинацияланади ва қисман базадан чиқиб кетади.

Демак, қаралайётган жариён икки босқичдан иборат дастлабки босқичда р н ўтиш тўғри йўналишда кучланиш олган, ток кучи юклама қаршилиги билан аниқланади ва вактта боғлиқ эмас. Иккинчи босқичда р н ўтища тескари кучланиш ортиб боради, тескари ток эса то стационар тўйинин токигача камяди.

Юклама қаршилиги вазифасини бяза ва kontaktлар кучланиш маибай ва уловчи симлар қаршиликлари бажаради. Равшанки, юклама қаршилиги қаича кичик бўлса, биринчи босқичда тескари ток шунчак катта, диод базасидан коваклар шунчалик тез сўриб олинади, яъни t_0 ўтиш вақти шуичалик кичик бўлади.

IV.3.4 р н ўтиш сигими ўзгаришининг ўтма жараёнларга таъсири

р н ўтиш сигими ўзгаришининг ўтма жараёнларга таъсирини зарядлар тенгламаси ёрдамида тадқиқланади. Унинг кўрининиши:

$$dQ/dt = I_p(0,t) - I_p(w,t) - Q/\tau_p . \quad (\text{IV.61})$$

бұрында $Q = eS_{p-n} \int_0^w \Delta p(x,t) dx$ диод базасында ортиқча коваларниң тұла заряди, $I_p(0,t)$, $I_p(w,t)$ мос равинада, р и үзиншінде $x=0$ нүктесіндеғи ва түрілдемайдын контакттарында ковалар токи, Q/τ_p ұажмий рекомбинация сур зати.

$$I_p(w,t) + Q/\tau_p = Q/\tau, \quad (IV.62)$$

беттеги киритамиз, τ , диод базасыда коваларниң яшаш вакти.
Сиджин токи

$$I_{out} = C_{p-n}(V) dV/dt, \quad (IV.63)$$

Тұла ток

$$I(t) = I_p(0,t) + I_{out} \quad (IV.64)$$

Токниң заңжирда $I=0$ дан I_c тача сақраб үзгариши жарайында ток кейин үзгермае сақланади, яммо $Q(t)$ ва $V(t)$ дар үзгара боради, бұндай сияқтапарни ҳисобта олнисе.

$$Q(t) = C_d V(t), \quad (IV.65)$$

$$V(t) = V_c \left[1 - \exp \left(-\frac{C_d t / \tau_s}{C_d + C_{p-n}} \right) \right], \quad (IV.66)$$

Стационар ҳолда $Q_c = I_R \tau_s = C_d V_c = C_d I_R R_{p-n}$, бундан:

$$C_d = \tau_s / R_{p-n} \quad (IV.67)$$

(IV.67) ни (IV.66) та қўйсак.

$$V(t) = V_c \left[1 - \exp \left(-\frac{t}{\tau_s + C_{p-n} R_{p-n}} \right) \right]. \quad (IV.68)$$

Агар $C_d \gg C_{p-n}$ бўлса, у ҳолда

$$I^*(t) = I_c^* [1 - \exp(-t/\tau_s)] \quad (IV.69)$$

қонуният бүйича ұзғарди.

Алар $C_d \ll C_{p-n}$ бўлса,

$$I^*(t) = I_c^* [1 - \exp(-t/\bar{C}_{p-n} R_{p-n})]. \quad (IV.70)$$

Юқорида кўрилган ифодалар паст кучлаништар соҳасига ($V \ll kT/q$ та) тегишили эди.

(IV.69) ифода германий диодлари учун, (IV.70) ифода эса кремний ва галлий арсениди диодлари учун бажарилади.

IV.3.5. Диодни нейтрал (токсиз) ҳолатдан тескари (берк) йўналиш ҳолатига ўтказиш жараёни

Бу жараён рп ўтишининг зарядий сиғими томонидан аниқланади. Алар диодга ва юклама қаршилигига V_0 амплитудали тескари кучланиш берилса, у ҳолда

$$I_{cav} R_{io} + I^* = V_0. \quad (IV.71)$$

(IV.63) ва (IV.71) ифодалардан:

$$dI^*/dt + (I^* - I_0^*)/\bar{C}_{p-n} R_{io} = 0. \quad (IV.72)$$

Бу тенгламанинг ечими:

$$I^*(t) = I_0^* [1 - \exp(-t/\bar{C}_{p-n} R_{io})]. \quad (IV.73)$$

Тескари ток учун ушбу ифода олинади:

$$I_{mec}(t) = (I_0^*/R_{io}) \exp(-t/\bar{C}_{p-n} R_{io}). \quad (IV.74)$$

Хосил килингин ифодалар $V_0 < V_k$ бўлган ҳолда мазкур ўтма жараёни яхши тавсифлайди.

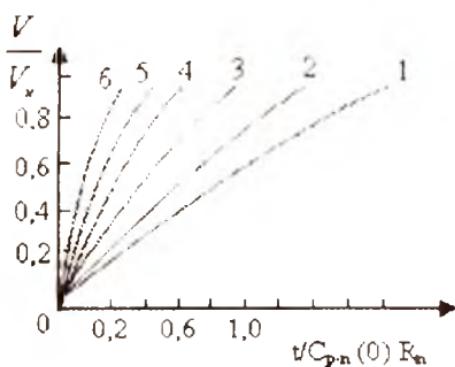
Кескин рп ўтиш ҳолида

$$I^*(t) = (I_0^* + I_k^*) \left\{ \frac{a_1 - a_2 \exp[(1-a_1)t] C_{p-n}(0) R_{\text{ш}}}{a_1 + a_2 \exp[(1-a_1)t] C_{p-n}(0) R_{\text{ш}}} \right\}^2 - I_k^* \quad (\text{IV.75})$$

бұнда $a_{1,2} = (I_0^*/I_k^* + 1)^{1/2} \pm 1$.

IV.9 рәсмдан күрнишича, р н үтиш сиғиминин зарядланиши суръати бериладиган тескари V_0 күчләнешінде мұхым болетік, $V_0 \ll V_k$ бүлганды

$C_{p-n}(V) \approx C_{p-n}(0) - 1$ чизик.

IV.9 рәсм. V_0 / V_k күйматлари: 2·3, 3·10, 4·30, 5·100, 6·300; 1 $C_{p-n}(0)$ учун

Юқоридә күриб чиқылған ҳоллардан келиб чиқадиган холоса шуки, р н үтишли ярим ўтказгичли диоднинг ҳолати ҳар қандай ўзгарғанда үтма жараёнлар күзатылади, уларнинг тезлігі диод базасыда ортиқча ноасосий заряд ташувчиларнинг жамғарылышы ва уларнинг сүрилиб кетиши ёки р н үтиш сиғими зарядланиши билан, ёникі бу иккала жараённинг биртактағы бүлиши билан аниқланади.

Шотки диодлари учун күпчилік ҳақиқий ҳолларда үтма жараёнлар фәқат контант сиғими ўзгарыши билан боелік бүлады.

Ярим ўтказгичли диодларда содир бүладиган үтма жараёнлар диодларнинг тезкорлігінде чек қояди, бу чегарани күтариш өхтиёжи үтма жараёнларни синчиклаб тәдқиқлаш заруриятини көлтириб чиқартған.

Ярим ўтказгичли диодларнинг түрли вазифаларнан байкарадиган хиллари күн. Биз қуйыда уларнинг бир нечасынғина күриб үтамыз.

IV.4. Ўзгарувчан токни түргилайдиган ярим ўтказгичли диодлар

II, III бобларда ва IV бобнинг кириш қисмида метал ярим ўтказгич контактининг р и ўтишининг ва улар асосида тайёрланган диодларнинг ўзгарувчан токни түргилаш хосаси ҳоқида тұхталиб ўттиң әдік. Әди түргиловчи диодлар түргисида батағылар оқ мәжтумот берамиз.

Түргилатын диодларға құйиладиган асосий талаб шуки, уларда түрги йұналиштаги қаршилик иложи борича кичик, тескари йұналиштаги қаршилик мүмкін бўлганича катта бўлиши керак. Түргилатыннинг сифатини түргилаш K_r көфициенти тавсифлайди, у диоднинг тескари ва түрги токларга қаршиликлари нисбаттаги теңдир.

Агар диоднинг статик ВАХи

$$I = I_s \left(e^{eV/kT} - 1 \right) \quad (IV.76)$$

кўрининиңда бўлса, унинг дифференциал қаршилиги түрги йұналиштада

$$R_{d,stat} = (dI^+ / dI_{max}) = kT / [eI_s \exp(eV/kT)], \quad (IV.77)$$

тескари йұналиштада

$$R_{d,mec} = (dI^+_{mec} / dI_{mec}) = kT / [eI_s \exp(-e|I^+_{mec}|/kT)], \quad (IV.78)$$

бўлади. Бу ҳолда түргилаш көфициенти

$$K_r = \exp[(e/kT)(I^+ + |I^+_{mec}|)]. \quad (IV.79)$$

Ярим ўтказгичли диод уч шарт байкарилғандагина түргилатич вазифасини ўттай олади:

- 1) тескари кучланишнинг тикланиш вақти t_{tik} ўзгарувчан ток давридан анча кичик бўлиши керак;
- 2) диодга тунишдиган кучланиш тешислини кучланишидан кичик бўлиши керак;
- 3) кучланишнинг мусебат ярим давридаги түрги ток бирор катталиктан ошмаслиги керак.

Айтилганларга кўра, түргилатын диодларнинг асосий нараметрлари сифатидан қуйидати катталиклар таилаб олинган:

- 1) түгри ток $I_{t\ddot{y}}$, нинг рухсатланган энг катта қиймати $I_{t\ddot{y}, \text{макс}}$;
- 2) рухсатланадиган энг катта $V_{t\ddot{e}c}$, макс тескари кучланиш;
- 3) рухсатланган $I_{t\ddot{y}, \text{макс}}$ түгри ток ўтиб турғандаги (давр бўйича ўртача) $V_{t\ddot{y}} \text{ түгри кучланиши}$;
- 4) $V_{t\ddot{e}c, \text{макс}}$ га мос келган $I_{t\ddot{e}c}$;
- 5) атроф мұхиттің температуралари ишчи оралиги;
- 6) түгриланган токни белгиланган қийматда пасайтирумайдиган тақорийликлар ΔV оралиги.

Бундан ташқари, диоднинг муайяи тескари кучланишдаги сирими ҳам кўрсатиб берилади.

Кўпчилик түгрилагич диодлар оддий электрик тармоқнинг 50 Гц ли ўзгирувчн токини түгрилаш учун қўлланади. Аммо, транзисторларда, радиоэлектрон қурилмаларда түгрилагич диодларнинг ишчи тақорийликлари бир неча ўнлаб килогерцлар тартибида бўлади.

Түгриланган ток катталигига қараб түгрилагич диодлар учгурухга ажратилади: кичик қувватли диодлар (түгри $I_{t\ddot{y}}$ ток 0,3 А гача), ўрта қувватли диодлар ($0,3 < I_{t\ddot{y}} < 10$ А), ва катта қувватли диодлар ($I_{t\ddot{y}} > 10$ А). Бу кўрсатилган диодларда р-п ўтиш юзи фарқ қиласди. Энг катта қувватли түгрилагич диодларни совутиб туриш чоралари қўлланади. Түгрилагич диодларнинг тешиниш (ишдан чиқиш) кучланиши 50 дан 2500 В оралигидан бўлади.

Кўпчилик түгрилагич диодларни германий ва кремний асосида тайёрланади. Бу диодларда тескари ток кичик ($10^{-6} - 10^{-4}$ А тартибида) ва манфий ярим даврда энергия истрофиини назарга олмаса бўлади.

Кремний диодларга тегишли айрим маълумотни келтирамиз. Улар -60 дан $+125^{\circ}\text{C}$ гача ишлай олади, түгри кучланиши 1,5 В гача бўлади, рухсатланган түгри ток $0,1 \div 1600$ А тартибида.

Р-п ўтишли түгрилагич диодларнинг тақорийликка боғлик хоссалари базада ноасосий заряд ташувчиларнинг жамғарилтиши ва сўрилиши жараёни билан аникланади. Бу хоссаларни яхшилаш мақсадида кремний кристалига олтин диффузияланади. Бу эса рекомбинацион энергетик сатҳлар ҳосил қилиб, ноасосий заряд ташувчилар яшаш вақтини камайтиради.

Баъзи кремний диодлар учун хона температураси тешиниш $V_{t\ddot{e}c}$ кучланиши 1500-2000 В ни ташкил қиласди. Энг катта рухсатланган тескари кучланиши $I_{t\ddot{e}c, \text{макс}} = (0.5 \div 0.8) I_{t\ddot{e}c, \text{теш}}$ чамасида танланади.

Саноат түргилагич устунлар ҳам ишлаб чиқаради. У кетма кет уланган бир неча диоддан иборат бўлиб, иккита электродли ягона қурилмани ташкил қиласди. Бундай кремний түргилагич устунларида энг катта рухсатланган тескари кучланиш бир неча киловолт чамасида бўлади.

Түргилагич диодлардан қулай фойдаланиш учун турли схемалар бўйича йигилган диодлардан ташкилланган түргилагич ярим ўтказгич блоклар тайёрланади.

IV.5. Импулсда ишлайдиган диодлар

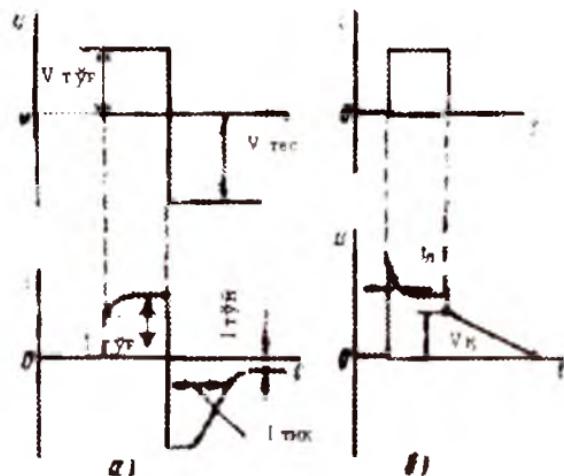
Бу диодларда ўтма жараёнлар вакти қисқа, импульсли иш маромида ишлашга мўлжалланган. Импулс диодларининг асосий хизмати – ЭҲМ ларда коммутацияловчи (оловчи) элементлар сифатидан ишлаш бўлиб, улар яна радиоэлектроникада юқори тақориийликли сигналларни ошкор қилиш (детектирулеш) ва бошқа мақсадларда қўлланади. Импулс диодларининг хоссалари ва параметрларини ўтма жараёнлар аниқлайди.

Диодни тўғри йўналишдан тескари йўналишга қайта улаганда дастлабки пайтда днод орқали катта тескари ток ўтади, уни асосан база қаршилиги (мукаммал кучланиш генератори ҳолида) чеклайди. Вакт ўтиши билан базада жамғарилган ноасосий заряд ташувчилар рекомбинацияланади ёки базадан рп ўтиш орқали кетади, шундан кейин тескари ток ўзининг стационар (I_s) қийматигача камаяди (IV.10,а-расм) – диоднинг тескари қаршилиги тикланади. Шунинг учун импулс диодининг асосий параметрларидан бири тескари қаршиликнинг $t_{тик}$ тикланиш вактилир. Бу параметр бўйича барча импулс диодлари олти гурухга ажратилади:

$$t_{тик} = 500 \text{ нс}, 150+500, 30+150, 5+30, 1+5 \text{ ва } 1 \text{ дан кам нс.}$$

Тўғри йўналишда ток импулси ўтказилганда диоддаги кучланишнинг дастлаб кўтарилиши кузатилади (IV.10,б-расм), бунда ҳали базада ноасосий заряд ташувчилар жамғарилмаган бўлади. Сўнгра, базанинг тўғри йўналишидаги қаршилиги барқарорлашиади. t_b вакт давомида ярим ўтказгич диоднинг тўғри қаршилиги ўзининг ўзгармас қийматигача барқарорлашишини диоднинг тўғри қаршилиги барқарорданиши дейилади. Бу $t_{тик}$ ва t_b параметрларнинг қийматлари диоднинг базасида ноасосий заряд ташувчилар яшаш вактига, ва шунингдек ўлчашлар шароитига боғлиқ.

Импулс нуқтавий диоди ҳам мавжуд. У кристални тутиб турувчига пайвандланган германий кристали, ингичка сим кўринишидаги контакт электрод ва шиниа идишдан (баллондан)

IV.10 рәсм. а) диод күчлөнүш генератори схемасыда,
б) диод ток генератори схемасыда иштейди

иборат. Мұңда r_p үтиш ярим сфера шаклида, радиуси 20 мкм чамасыда, нөясөсий заряд ташуучиларниң базадаги яшаш вақты кичик, бинобарин, нүктөвий диодларниң t_{tik} вақти ясси диодларниңдан анық кичик, шунинг учун нүктөвий диодлар үз түргилаш хоссалариниң үйларча мегагерціча сақтайди. Аммо, нүктөвий диодларниң бир қатор мұхим камчиликлари бор, шу сабабдан уларни импульс ясси диодлари амалда тұла сиқиб чиқарған.

Агар импульс диоди тайёрланадиган кремнийга олтЫн кирилес, у ҳолда тескари қаршилик тиктаниши вақти t_{tik} камайды, янын үтма жараёнлар тезлашади.

Ясси (планар) технология, бир кристалда күп диодлар түзимини осон шактаптириш имконини беради. Импульс диодлари түпнами ҳосил қилинган кристал ҳисобланы техникасыда күйләнүү учун қулайдыр.

IV.6. Шөтки диодлари

Шөтки диодлари метал вә ярим үтказғич орасидати түргиловчи контакт асосида тайёрланады, рәни үтишти диодларда ишчи тақорийлікларни чеклаб қўювчи асосий физик жараён диод базасыда нөясөсий заряд ташуучиларниң жамағаритиші вә сўрилиши эди. Рәни үтиш сиғимининиң қайта зарядданышы ўна диодларда иккинчи дарежали ахамиятта эга бўлиб, фақат муайян

шароитда төкөройткік хоссаларига тәсір килер зди. Аттар диоднинг ишләши жараёнида ионасий заряд ташувчиларнинг базага киришини (инжекциясими) бартараф кистисе, уларнинг жамғарилшини ва секин сүртиши жараёни ҳам бұлмас, диоднинг тезкордиги аңча оның бұларды.

Шотки диодларидә бу мақсадта эріншіш мүмкін, чунки уларда түрі үйнәлиштә түрі ток ирим үтказгычдаты асосий заряд ташувчиларнинг метал томонға ҳаракаты түфайты вужуда келади. Контактта ионасий ташувчилар учун потенциал түсік юқори бұлапталғыдан улар металдан ярим үтказгычға үтів олмайды. Шундай килеб. Шотки диоднинг төкөройткік хоссаларига контакттнен түсіғінде сиғимнинг қайты зарядланиш вақты асосий тәсір күрсетиши керак. Бу вақтій доимий базанинг қаршилігінде болған ($\tau = r_d C_k$). Шунинг учун Шотки түрілөвчи контакт и тур үтказувчандыкты ярим үтказгыч кристалда вужуда кеттириленин мәткүл, чунки электролтар ҳаракатшалығы көвакларникідан ортық. Яна ярим үтказгычда донорлар зичлиги ҳам катта бўлиши керак.

Аммо, иккинчи томондан, Шотки потенциал түсіғи кепкілігі етарила катта бўлиши керак, бу ҳолдатина потенциал түсік орқали заряд ташувчиларнинг туннелланиб үтиши өхтимоли бартараф бўлади. Етарила катта тешилли кучланиши қийматтага эріншілади. Контакттнен сиғими кичик бўлади. Бу талабларнинг қаноатлантириленин учун ярим үтказгычда киришмалар зичлиги кичик бўлиши керак. Юқорида айттыган ва ушбу бир бирита зид шартларни бажариш мақсадида иккى қатламни базали Шотки диоди яратылған (Н.8 рәсм).

Кристалнинг асосий кисми тагликда ($d \sim 0,2$ мм) киришмалар зичлиги катта, солишигирма қаршилігі кичик. Үни ярим үтказгычининг юнқа монокристал қатлами шу тагликда эпитеттесе усулида үстирилади, унда донорлар зичлиги кам.

Шотки диодлари юқори төкөройткілти күчли токларин түріләнеште р и үтишти диодлар олдида аңча үстүнлікларға энгізілгенде (кичикроқ түрі кучланиши, түрі токининг каттароқ рухсатланған зичлиги). Шотки контакттнин каттароқ иссиктік үтказувчандыкты бу сабаблардан Шотки диодларининг аңча катта токлар билан ишлай олини ва ҳ.к.). Шотки диодларининг ВАХи түрі тармогы идеал ҳолга яқин күринишица. Бу диодлардан тезкор логарифмик элементлар сифатыда фойдаланни мүмкін.

Шотки диодларини импулем режимда құллан мүмкін. Галлий арсениди асосида тайёрланған импуле диодлари нико-ва-

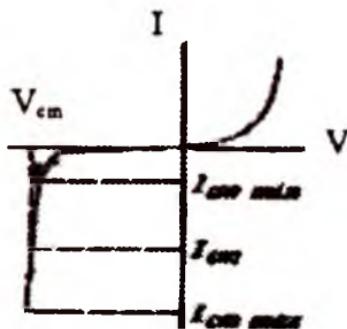
наносекунд диапазондаги импульси схемаларда фойдаланишта мүлжалланган.

IV.7. Стабилитронлар. Стабисторлар

Ярим ўтказгичли стабилитрон күчланишини барқарорлаштирувчи (стабиллаштирувчи) ярим ўтказгич диод бўлиб, тескари күчланишда электрик тешниш содир бўлган соҳада мазкур диоддаги күчланиш токка суст боғланган бўлади.

Стабилитронларда ё кўчкисимои, ёки туннел тешниш содир бўлиши керак, чунки шу ҳолларда күчланишини стабиллаш учун зарур бўлган ВАХ олинади. Стабилитроннинг асосий материали – кремний.

Стабилитронларнинг асосий параметри стабилланиш күчланиши V_{cm} . Стабилланиш күчланиши тешниш күчланиши рои ўтиш қалинлигига ёки диод базаси солиштирма қаршилигига боғлиқ. Турли стабилитронлар Здан 400 В гача оралиқда турли стабилланиш күчланишларига эгадир.

IV.11-расм. Стабилитрон ВАХ и

Стабилитроннинг муҳим параметри стабилланиш күчланишининг температура коэффициенти α_{cm} бўлади:

$$\alpha_{cm} = \frac{1}{V_{cm}} \left. \frac{dV_{cm}}{dT} \right|_{I_{cm} = const} .$$

Бу параметрларнинг қийматлари турли стабилитронлар учун турли бўлиб, юқори волтли стабилитронлар учун мусбат, паст волтлилари учун манфий бўлиши мумкин. $\bar{\alpha}_{cm}$ ишораси ўзгариши $V_{cm} \approx 6B$ га мос келади.

Наст волтли стабилитронлар, кучли легирланган кремний ассоцида тайёрланади. Уларда $V_{cm} < 6V$ түннел тешілиш юз беради, бу ҳолда температура ошғанда тешілиш күчланиши камайиб боради ($\bar{\alpha}_{cm} < 0$).

Юқори волтли стабилитронларда р н үтиш көнглиги катта бўлиши керак. Шунинг учун уларни кучсиз легирланган кремний ассоцида тайёрланади. Уларда кўчкисимон тешілиш содир бўлади, температура ошган сайин тешілиш күчланиши орта боради ($\bar{\alpha}_{cm} > 0$). $\bar{\alpha}_{cm}$ ни камайтириш чоралари ҳам кўрилади.

Стабилитроннинг $r_{cm} = \Delta V_{cm} / \Delta I_{cm}$ дифференциал қаршилиги стабилитроннинг сифатини аниқлайди.

Стабилитрон күчланиши стабиллаш (муқимлаш) вазифасини бажара оладиган токлар оролигини қўйидагича аниқланади. Стабиллаш энг кичик рухсатланган токи $I_{st,min}$ цуннади, кичик токлар ҳолида дифференциал қаршилиги V_{res} катта, кўчкисимон тешілишти асбобларда дастлаб зарбий ионланишининг бекарор бўлганилиги туфайли шовқунлар вужудга келади. Ток ортиши билан зарбий ионланиш барқарорланади ва шовқунлар йўқолади. Энг катта рухсатланган стабиллаш токи $I_{st,max}$ мавжур асбоб учун рухсатлайди. Ёки оғизиши қуввати ва асбобнинг ишончли ишини таъминлаш зарурати билан аниқланади, яъни у р н үтиш юзи ва асбобнинг тузилишия боелиқдир.

Ярим ўтказгич стабисторлар деб аталган асбоблар ҳам мавжуд. Стабистор ярим ўтказгич диод бўлиб, ундан күчланиш берилган диапазондаги тўғри токка кучсиз боелиқ, бу соҳада у күчланишини стабиллайди (муқимлайди).

Стабисторларда диоддаги тўғри күчланиши аниқлайдиган стабилитронни күчланиши 0,7 В чамасида. Икки ёки уч стабисторни кетма кет улани стабилитронни күчланишини икки ёки уч марта оширади.

Стабисторлар стабилитаниш күчланишининг манфий температуравий α_{st} коэффициентта эга. Бу – р н үтиш потенциал тўсиги насыйини ва заряд ташувчиликнинг энергиялари бўйича қайтар тақсимланиши билан боелиқ.

Стабисторлардан $\alpha_{st} > 0$ ли стабилитронын температуравий мувозанатлани учун фойдаланилади.

Стабисторлар кремний диодлари ассоцида тайёрланади, уларда р н үтишлар наст Ом ли кремнийдан шаклланган, бу стабисторнинг дифференциал қаршилиги кичик бўлиши учун керак.

IV.8. Күчкили - учма диодлар

Бундай диод – р-п ўтишга (Шотки контактига) тескари кучланиш берилгандын заряд ташувчиларнинг күчкисимон күнайиши шароиттада иштейдиган ярим ўтказгич диоддир. У ўтая юқори тақрорийликли электромагниттик тебранишлар пайдо қилишга мүлжалланған.

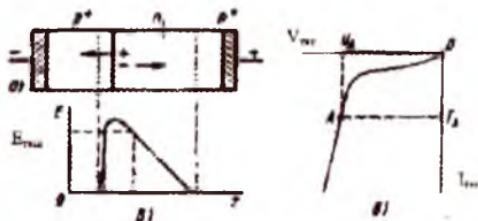
Мисол сифатиды р' и и' тузилмада ўзгаруваш ташкилловчилари бор тескари кучланиш қўйилгандын унда юз берадиган жараёшларни қарайлик.

Йигинди кучланиш тешилиш кучланишидан ошганда зарбий ионлаш-күчкисимон тешилиш бошланади (III.7 га қ.).

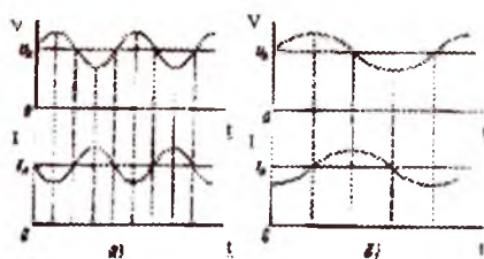
р' и ўтишининг металлургия чегараси яқинидаги тор кисмидаги пайдо қилинёттандын электрон ковак жуфтларини р'-п- ўтиш электрик майдони ажратади (IV.12-расм).

Заряд ташувчиларнинг р-п- ўтиш орқали ўгиши вақтида диоддаги кучланиш камайиб улгuriши мумкин. Ташувчи ларнинг учиб ўтиш вақти чекли бўлганлиги ва кўчки шаклла-ниши жараёни инерционлиги туфайли ток билан юқори тақрорийликли кучланиш ора сида фаза фарқи ҳосил бўлади.

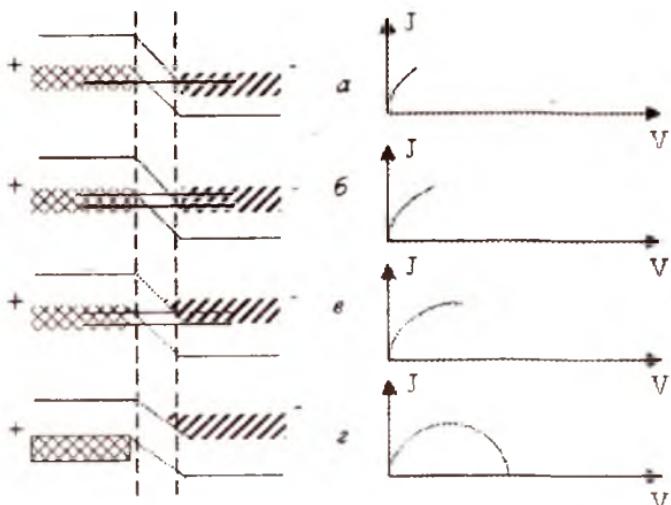
Фараз килайлик, учини вақти билан зарбий ионлаш инерционлиги вақти бирга ўзгаруваш кучланишининг бирор тақрорийлиги тебранишлари даврининг ярмисига тенг бўлсин (IV.13,а-расм).

IV.12-расм. а) кўчкили учма диод тузилиши; б) электрик майдон тақсимоти; в) ишчи нуқта вазияти

IV.13 расм. Кўчкили – учма диодда кучланишлар ва токлар орасидаги боғланниш: а – фазалар фарқи 180°, б-фазалар фарқи 90°

IV.14-расм. Туннел р-п. ўтишининг энергетик диаграммаси: а. $V=0$;
б. в ҳар хил катталаудаги түгри кучланиш

Бу ҳолда диод орқали ўзгарувчан ток уни пайдо қылган ўзгарувчан кучланишдан ярим даврга кеч қолади. Кучланиш ортгаңда ток камайди, кучланиш камайгаңда ток ортади. Ўзгарувчан кучланишнинг мазкур тақрорийлиги бутун тебраниш даврида дифференциал қаршилик манфий бўлади.

Ўзгарувчан кучланиш тақрорийлиги камайиб, ток ва кучланиш орасидаги фаза фарқи чорак даврга тенг бўлса, дифференциал қаршилик факат ярим даврда мусбат бўлади.

Демак, кўчкили учма диодлар ўта юқори тақрорийликли (ЎЮТ) тебранишлар учунгина манфий дифференциал қаршиликка (МДК га) эга.

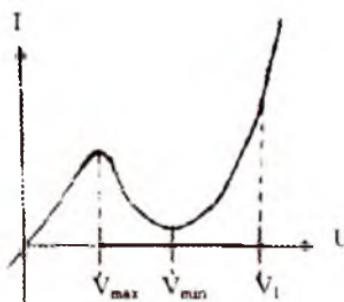
Манфий дифференциал қаршиликка эга бўлган ҳар қандай асбоб электромагнитик қаршиликдарни пайдо килиш ва кучайтириш учун қўлланиши мумкин. Кўчкили учма диодлардан катта қувватли ЎЮТ-табранишларни пайдо қилиш учун фойдаланилади.

IV.9. Туннел диодлар

Туннел диод р-п ўтишга эга, р-ва п соҳалари кучли легирланган, айнигина бўлади.

Диодга ташқи кучланиш берилмаганда ($V=0$) элекtronлар п-соҳадан р-соҳада ва р-соҳадан п-соҳага туннелланади, аммо

карама киши электронлар оқимлари тенг, дюоддан ток үтмайды (IV.14 а расм), Ферми сатқи ҳамма жойда бир хил.

IV.15 расм. Туннел диодының ВАХы

Р-п. үтишга түгри йүналишца V күчланиш берилсаңда р соҳадаги деярли бүш энергетик сатқлар оралиғи ($E_V - E_{F_p}$ энергия оралиғи) п-соҳадаги деярли электронлар билан баңдланған сатқлар оралиғи ($E_{F_n} - E_c$ энергия оралиғи) қисман рұбару келиб қолади. Бу ҳолда р-п. орқали үндіндан чапта туннелланиб үтәёттан электронлар миқдори онда боради, чапдан үнгі түтәёттандырылар миқдори камайиб боради, оқибатда дмоддан натижавий туннел ток I үтә боштайди. Таşқи күчланиш орттириб борылса, ($E_V - E_{F_p}$) ва ($E_{F_n} - E_c$) энергетик оралиқлар күпроқ рұбарулашади, туннел ток ортади. Мазкур оралиқлар тұла мос келгенде туннел ток зән катта қийматта әрішади (IV.14,б расм), п- соҳадаги $E_{F_n} - E_c$ ва р соҳадаги $E_V - E_{F_p}$ оралиқлар күчланиш яна орта борғанды тик бүйіча бир биридан узоклаша боради, туннел ток камаға боради (IV.14,в расм) ва

$$eV_{min} = (E_{F_n} - E_c) + (E_V - E_{F_p}) \quad (IV.80)$$

бұлғанда туннелланиш тұхтайди, туннел ток нол бўлади (IV.14,г расм).

Аммо, $V \geq V_{min}$ бўлғанда ҳам тұла ток нолға тенг эмас, чунки туннел токдан бошқа яна р-п. үтишдан инжекцион ток үтади. Демак, $I = I_r + I_{inj}$. Туннел диод ВАХи бошланғич қисміда ($0 \leq V < V_{min}$) туннел ташкыл этувчиси инжекцион ташкыл этувчидан катта, $V > V_{min}$ дан бошлаб ток инжекцион ташкыл

отувчидан иборат бўлиб қолади. Шундай кисиб, туннел диодинида ВАХи IV.15 расмдаги кўришида бўлади. Ҳидай кўришинида туннел диодининг статик ВАХи тўғри тармоғида манифидифференциал ўтказувчаник (МДҮ) қисми кузатилади. Ёсемни туннел диоддан ўзгарувчан токни кучтайтириш ва генерацияни учун фойдаланиш мумкин.

$V < V_{min}$ соҳада туннел токка ишбатан инжекция токини назарга олмаслик мумкин, ро и ўтишдан туннелланниш вакти $10^{-13} - 10^{-14}$ с чамасида кичик, шунинг учун туннел диодлар юқори тезкорликка эга. ЎЮГ соҳасида қўлланиши мумкин.

Ҳозирги замон туннел диодларида милиметрли тўғрилар ($v > 30$ Гц) соҳасида фойдаланиш мумкин.

Улар ишлай оладиган максимал критик тақрорийлик

$$V_{kp,max} = \left(4\pi C_{p-n} R_s \right)^{1/2} \quad (IV.81)$$

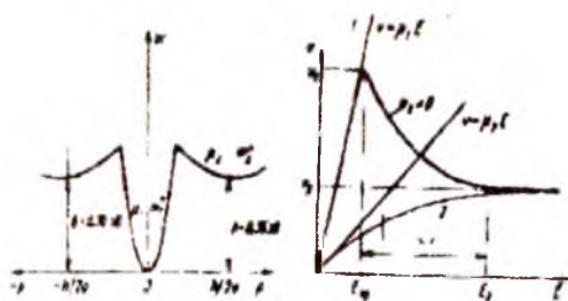
Туннел диодни батафсул тавсифлаш учун I_{max} , I_{min} , V_{min} , C_{p-n} , L ва R (ро и ўтишниң манифидифференциал қаршилиги) катталикларни билиш зарур, уларниң қўймати яром ўтказгич материалига, и ва р соҳалар легирланишинга, диоднига тузилиш хусусиятгина боелиқ. Туннел диодлар турли яром ўтказгичлардан (Ge, Si, GaAs, GaP, InAs, GaSb, $Ge_0.7Al_{0.3}As$ ва ҳ.к.) тайёрланиши мумкин.

IV.10. Гаш диоди (Гаш генератори)

Яром ўтказгичларниң энергия зоналари мураккаб тузилишига эга бўлиши мумкин. Масалан, GaAs кристалининг ўтказувчаник зонасида иккита минимум бўлиб, улар орасидаги энергетик оралиқ $\Delta E = 0,35$ эВ ни ташкил қиласди (IV.16 расм). Пастки минимумда электронлар ҳаракатчалиги μ_1 юқориги электронлар μ_2 ҳаракатчалигидан анча катта (пастки минимумда электронлар эффектив массаси юқоридагидан кичик, уларни «енгиз» электронлар ҳам дейилади, юқоридаги минимумдаги электронларни «өғир» электронлар дейилади).

Пастки минимумдаги электронлар зичлигини B_1 , ҳаракатчалигини μ_1 , юқориги минимумдагиларни n_2 , μ_2 леб белгиласак, умумий ҳолда, кристалдан ўтаётган ток зичлиги

$$j = e(n_1\mu_1 + n_2\mu_2)E = en_0v_0 \quad (IV.82)$$

IV.16 рәсем. GaAs нинең ўтказувчанлык лопасы

нүрениншік сабак оларда, $n_0 = n_1 + n_2 = \text{const}$ – ўтказувчанлык электронлардың тұрағының мөлдөмдігі, n_0 – уларниң ўтқаға дрейф тезлігі.

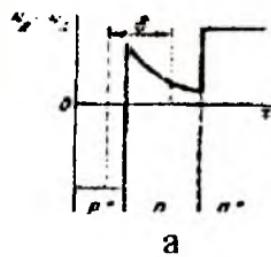
Мисалда көйткің бұлмияни күчләнешілер берилғанда, янын кристалда уичи катта бұлматаң электрик майдонхосил бүлшінде деңгелі барча электронлар шастки минимумда ($n_1 = n_0$, $n_2 = 0$) бўлиб, улар токни ўтказады:

$$j = e n_0 \mu_1 E = e n_0 V_{\alpha}, \quad (\text{IV.82})$$

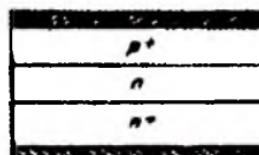
Аммо, күчләнеш каттайды, кристалдағы электрик майдон күчләнешік ўзининг қандайцир $E_{\text{бү}} -$ қийматидан орттасыда ($E > E_{\text{бү}}$) уича электронларниң бир қисемі естарлы энергия жамғырын шастки минимумдан юкориги минимумда ўтиди, улар μ_2 ҳаракатчанлык билан токда қатнаша олни мүмкін.

Тұрғыламайдыган контакттар (катод) яқинда хвр хил иүксөнділік мәжүдділігі туфайли электрик майдон күчләнешінде E ўзининг бұсағаннан $E_{\text{бү}}$ қийматидан ошиб кетады, биобарин, бу жойлардың шастки минимумдан юкориги минимумда электронлар ўтиди, бу «өгір» электронлар анодға (+ электродға) томон ишебаттан секин ҳаракатланып манфий (-) заряд хосил қылады, чунки күчли майдондан тиңқаридаты «енгіз» электронлар анодға томон тезроқ ҳаракатлаңады, оқибатда бу томонда электронлар етишмаслігі содир бўлади, шу қандайцир мусбат заряд хосил бўлинни демекдир (IV.18 рәсем).

Шундай қилиб, иккى қатламдан – катод томондан ортиқча «өгір» электронлар қатлами (манфий заряд) ва анод томондан етишмаган «енгіз» электронлар ўриндагы мусбат заряд қатламидан иборат домен вужуда келади. Домен ўзининг электрик майдони $E_{\text{дом}}$ га ега бўлиб, у ташки күчләнеш ҳосил қилган томонға йұналған.

а

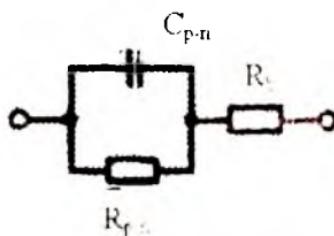
б

IV.20 рәсм. а компенсираимаган киричмалар тәсімнөти;
б варикап түзүлини

2. Сигум бүйінча устма уст түшінің коеффициенті K_C тескары күчланишининг иккі тайинли қийматындағы сигумлар нисбати. У бир неча бирлік тартыбыда.

3. Вариканинг асзаты Q_B ўзгаруучан сигнал (кучланиш) нинт тайинли тақрорийтігінде, вариканинг реактив қаршилігінинг тескары күчланишининг тайинли қиймати йүқтотищлар қаршилігінде нисбати. Асзатик диэлектрик йүқтотищлар бурчаги таңтесніга тескары күттәлік. Мүннег қиймати бир неча ўзлардан то бир неча юзгаша.

Потенциал түсік сигумининг ўзарынан ρ п-үтишіге қоданған соңалардати заряд ташувчилар сияжини билан болык. Бұ жарабаининг вақтый доимийесі (Максвелл релаксациясы вақты) $t = \epsilon \epsilon_0 \rho$ бўлади. $\rho = 10^{-1} \Omega \cdot \text{см}$, $\epsilon = 16$ деб олинса, $t = 1,4 \cdot 10^{-13} \text{s}$.

IV.21 рәсм. Вариканинг эквиваленттік схемасы

Демак, ρ п-үтиш сигуми факат локори тақрорийліктерда сезінітади. Аммо, варикапда базанинг ұажмий қаршилігі R_f ва ρ п-үтишінинші актив R_{p-n} қаршилігі ҳам бор, үлар асзатик камайтиришин мүмкін.

IV.22 рәсем. Вариантилғаннан сигнал тақрориілгеннеге бойыншы

Паст тақрориілтікларда R_b ни назарта олмасык мүмкін, у ҳолда

$$\operatorname{tg} \delta = \frac{1}{\omega R_{p-n} C_{p-n}} \quad (\text{IV.86})$$

асыллық

$$Q_{\text{ut}} = \omega R_{p-n} C_{p-n} = 2\pi \nu R_{p-n} C_{p-n}. \quad (\text{IV.87})$$

Демек, паст тақрориілтікларда

$$Q_{\text{ut}} \sim \nu.$$

Бу ҳолда асыллық Q_{ut} катта бўлиши учун $R_{p-n} C_{p-n}$ кўнайтма катта бўлиши керак. Шу сабабдан, паст тақрориілтиклида иштайдиган варианалар тақиқланган зонаси көнглиги катта бўлгин яром ўтказгичлардан тайёрланади (кремний, галлий арсениди ва б.).

Юқори тақрориілтікларда $p-n$ ўтиш актив қарнистити R_{p-n} ни эътиборга олмасык мүмкін, у ҳолда вариантил эквивалент схемаси кетма кет уланган $p-n$ ўтиш сиғими ва база қарниститидин иборат бўлади. Энди

$$\operatorname{tg} \delta = \omega R_b C_{p-n}, \quad (\text{V.88})$$

асыллық

$$Q_{\text{utm}} = \frac{1}{\omega R_b C_{p-n}} = \frac{1}{2\pi \nu R_b C_{p-n}}. \quad (\text{V.89})$$

Демек, юқори тақрориілтікларда тақрориілтік ўсташ сари вариантилғаннан аспалыг камайиб боради.

Варисторлар асосан юкори ва ўта юкори тақрорийліктердә құлланылады. Үнинг $Q_{\text{ж}}$ аспалыгини опирине үчүн базасын дифференциал қарашылғы R_b кичик қийматлы бўлиши керак, бу мөмкандық заряд ташувчилик жадда характеристикалики яром ўтказгичлар (GaAs,Ge ва д.к.) ишләтилади.

IV бобга хотима

Хозирги замонда яром ўтказгичли диодтарнинг жуда күп хиллари мавжуд, улар фан ва техниканинг жамият хайтини түрли соҳаларда көнг қўлланылмоқда. Ўкув қўлланылышда уларнинг барчасини бирма бир тасвиғдан имкони йўқ, тўрисини айттана, бунга хожат ҳам йўқ. Яром ўтказгичли асбоблар физикаси билан танишыёттани тарабаларга яром ўтказгичли диодлар ишланишини асосий қонуниятлари ва уларнинг энг күп қўлланылдиган хиллари билан танишиш кифоя бўлар деб уйлаймиз. Шу мулоҳазаларга биноан, унибу фан соҳасинини бир неча маҳсус бўлимларини баён қўлмадик. Бу варисторлар, яморф яром ўтказгичли асбоблар, термоэлектрик қурилмалар, гравиомагнитик асбоблар ва бошقا батызи бўлимлардир.

Р и ўтишлар ва яром ўтказгичли асбоблар физикасини баён қилинча одатда бир неча тақриблар қўлланылади.

Уларнинг биринчиси — р и ўтиш чегараларидағи заряд ташувчилик зичликлари орасидаги муносабатининг Болцман тақсимоти [(III.18) ва (III.19) ифодалар] орқали ифодаланишидир. Бу ифодалар термодинамик мувозанат шароитида адолатлидир. Аммо, уларни кучланиш қўйилган (ток ўтасиган) ишмувозанатий шароитда қўллаш [(III.20) ва (III.21) ифодалар] тақрибийдир. У токни эътиборга олмайди. Муайян токлар соҳасида бу ифодалар старли аниқликда бажарилади. Аммо, етарлича жадда токлар соҳасида р и ўтиши чегараларидағи заряд ташувчилик зичликлари муносабатини (чегаравий шартни) аниқланади р и ўтишдан (диоддан) ўтасиган ток ҳисобга олинини зарур.

Иккинчи муҳим тақриб — диод базасида квазинейтрализмлик бажарилади деб ҳисоблашдир. Масалан, диоднинг п базасида электрик майдон ўзгаринини (чириккй ҳолда)

$$\frac{dE}{dx} = \frac{e}{\varepsilon\varepsilon_0} (p + N_d - n) \quad (IV.90)$$

тентлама ифодалайди. Диоднинг ВАХини ҳисоблашда кўн холларда базадаги ҳаракмий заряд эътиборга олинмайди:

$$\rho = e(p + N_d - n) = 0 \quad (IV.91)$$

Буни базанинг квазинейтраллик шарти дейилади ва у тегишли масалаларни сенини осонлангигиради.

Учинчи тақриб кичик сигнал тақриби бўлиб, у диодга берилдиган ўзгарувчан кучланиш амплитудаси $|V_1| \ll kT/e$ кичик бўлиштигини фароз қилиди. Бу тақрибда диоднинг динамик характеристикасини тавсифлановчи тенгламалар V_1 та ишсабтан чиликкй тенгламаларга айланади, уларни сениш учун қийин бўлмайди. Аммо амалда ўзгарувчан кучланиш амплитудаси катта, яни $|V_1| \gg kT/e$ бўлиштиги ҳам мумкин. Бу ҳолда диоднинг динамик характеристикаси мураккаб ифодага эга, биз тегишли жойда ўзгарувчан ток бир қаница ташкилловчилардан иборат бўлингигини кўрсатдик.

Кўп масалаларни баён қилишда заряд ташувчилар ҳаракатчалигиги ўзинг температура, электрик майдон ва бошка омилларга боғлиқтаги ҳисобга олинмади, бу тақриб тор температура оралиқларида, электрик майдон учун кучли бўлмаганида қаноатланурли натижга беради.

Диодларни электрик занжирга уловчи kontaktларнинг омик (тўғриламайдиган) бўлиштиги масаласи муҳимлиги шубҳасиз. Гарчи биз шундай контактлар олиш назарияси ва батъи амалий ишларни қисқача баён қилган бўлсақда, бу масала ярим ўтказгичли асбоблар технологияси қўлланмаларида батафсил баён қилинган [5].

Умумий назарий физик мулоҳазалар мукаммал тузилмалар хақидаги фарозларга таянганлиги ва улар асосидаги натижалар тажрибалардан олинган маълумотлардан фарқ қилиши мумкинлигини таъкидлаймиз.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ярим ўтказгичли диод қандай тузилган бўлади?
2. Ярим ўтказгичли диоднинг статик волт ампер характеристикасини тавсифланг: а) кичик кучланишлар (токлар) соҳасида; б) катта кучланишлар (токлар) соҳасида унинг кўриниши қандай?
3. Ярим ўтказгичли диоднинг кичик ўзгарувчан кучланиш (кичик сигнал) берилгандаги динамик волт ампер характеристикаси қандай ҳисобланади?
4. Заряд ташувчилар ўзгарувчан зичлиги нималарга боғлиқ?

5. Динамик ВАХ қандай тонилади? Унинг қисмлари?
6. Диоднинг диффузион сигими қандай тушунтирилади?
7. Диодга катта ўзгарувчан кучланиш (катта сигнал) берилганда кичик сигнал ҳолидагидан қандай фарқ қиласидиган ҳодисалар юз беради?
8. Диоднинг Q асилиги нимани тавсифлайди?
9. Ярим ўтказгичли диодларда юз бериши мумкин ўтма жараёшларнинг қандайлари бўлади?
10. Ўтма жараёшларни ўрганиш нима учун керак?
11. Ўтма жараёшлиарни ҳисоблашда қандай математик усул қўлланади?
12. Ўтма жараёни вақти?
13. Тўғрилагич диодлар ва уларнинг тўғрилаш коэффициентига қўйиладиган асосий талаб нимадан иборат?
14. Импульса ишловчи диодларнинг иш соҳаси қандай?
15. Тўғриловчи Шотки диодлари ва уларнинг қўлланиш соҳасини тавсифланг.
16. Қандай диодни стабилитрон дейилади? У қанақа талабларни қаноатлантириши керак?
17. Кўчкисимон жараён асосида тайёрланадиган диодларнинг тузилиши ва вазифаси қандай?
18. Туннел диодлар қандай тузилган, уларнинг ВАХи қандай кўринишига эга, қайси соҳада қўлланилади?
19. Гани диоди қандай ҳодисагя асосланган ва унинг хизмати қанақа?
20. Қандай диодларни варикаплар дейилади? Тузилиши ва қўлланиш соҳасини тавсифланг
21. Ярим ўтказгичли диодлар назариясида қўлланилган тақрибларнинг қўлланиш чегаралари қандай?
22. Ярим ўтказгичли диодларнинг шу бобда баён қилинганидан бошқа хилларини биласизми?

ЯРИМ ЎТКАЗГИЧЛИ ФОТОЭЛЕКТРИК ВА ОПТОЭЛЕКТРОН АСБОБЛАР

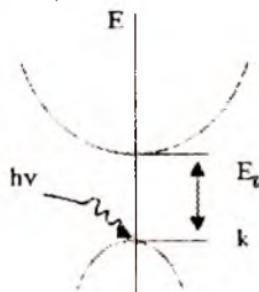
Электромагнитик нурланиши чиқарадиган ёки уни бошқа энергия турига айлантирадиган, оптик спектрнинг кўринадиган, инфақизил ва ультрабинафша соҳаларида нурга сезгир бўлган ёки мазкур нурланишдан элементларининг ички ўзаро таъсири учун фойдаланадиган яrimутказгичли асбобларни фотоэлектрик ёки оптоэлектрон яrimутказгичли асбоблар дейилади. Фотоэлектрик асбобларда ёруғлик нури электрик энергияга айлантирилса, оптоэлектрон асбобларда унга қўшимча равища ёки мустақил электрик энергия оптик нурланишга айлантирилади. Бундай асбоблар ишлайдиган тўлқин узунликлар оралиги 1 мм дан 1 нм гача бўлади. Яrimутказгичли оптоэлектрон асбобларни бир неча катта гурухларга ажратиш мумкин: яrimутказгич нурлантргичлар, нурланиш қабуллагичлари, оптожуфтлар, оптоэлектрон интеграл микросхемалар, ва ҳ.к..

Кўп яrimутказгичли нурлантргичлар факат нокогерент электромагнитик тебранишларни нурлантради (ёруғлик чиқарувчи диодлар, яrimутказгичли индиқаторлар, шкалалар ва экранлар). Яrimутказгич лазерлар когерент ёруғлик нурлантради, улар тайинли бўлган фамилитудали, такрорийликли, фазали, йўналиши ва кутбланиши электромагнитик тўлқинларни нурлантира олади.

Яrimутказгичли нурланиш қабуллагичи оптик спектрнинг кенг оралигига электромагнитик нурланиш энергиясини электрик энергияга бевоситга айлантирадиган асбобдир. Бундай асбоблар қаторига фоторезисторлар, фотодиодлар, фотоэлементлар, фототранзисторлар, фототиристорлар, зарядий алоқали асбоблар, радиацион нурланиш қабуллагичлари ва бошқалар киради.

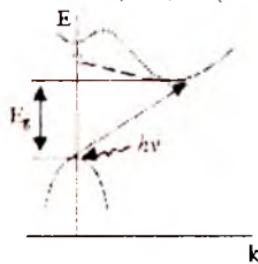
Мазкур қўлланманинг 1 боби 8-параграфида яrimутказгич модда сиртига тушаётган (кенг маънодаги) ёруғликнинг бир қисми қайтиши, бир қисми ўтиб кетиши ва, ниҳоят, бир қисми модда ҳажмида ютилиши мумкинлиги ҳақида айтилган эди. Шу жойда ёруғликнинг бир неча муҳим ютилиши ҳоллари тавсифланиб, Бугер-Ламберт ютилиш қонуни ифодаси келтирилган эди. Уида айтилганига қўшимча қилиб шуни айтиш зарурки, ёруғликнинг зоналараро хусусий ютилишида икки ҳол бўлиши мумкин. Агар валент ва ўтказувчаник зоналари экстремумлари (максимум ва минимуми)

тұлқын вектор \mathbf{k} нинг бир қийматыга тұғри келса, у ҳолда валент зонадаги электрон $\hbar\omega E_g$ энергиялы фотонни күттәр вертикаль рационалда ұтказувчанлик зонасига ұтади. Бундай үтишларни тұғри үтишлар дейилгеди (V. I расм).

V.1 расм. Түгрік ұғашлар тасвири

Агар валент зона максимуми (k_v) үтказувчанлик зонаси мутлақ минимуми (k_c) га мес түшмаса, у ҳолда бу зоналараро үткінде электроннинг квазиймпүлсі сақланиши қонуни бунда фонопининг катиашинини талаб қылади (V.2 рәсем).

V.2 расм. Нотұтра үтішлар тасвирі

Шуни айтиш керакки, ютилган фотоннинг импульси фононнинг импульсидан назарга олмаслик қиёсида кичикдир. V.2 расмда тасвирланған нотұғри үтиңде валент электрон иккі йүз билан үтказувчалық зонасининг мутлақ минимумига үттанида у квазимулеи $\vec{q} = \vec{k}_C - \vec{k}_V$ га тенг фононни ютады.

I бобда яна заряд ташувчилар генерацияси ва рекомбинацияси, унинг механизмлари ҳакида ҳам энг керакли маълумот берилтади.

Эди нурланишнинг ярим ўтказгич кибулмагичлари тивсифига ўтамиз.

V.1. Яримұтқазгичлар фотоұтқазувчанлиги. Фоторезисторлар

Фоторезистор - бу ярим ұтқазгич қаршилігінинг ёруелик таъсирида үзгариши эффектига асосланған яримұтқазгичли асбобидир.

Фоторезисторға фотонлар (ёруелик) оқими түшганды уннан бир қисеми яримұтқазгичнинг фотосезигір қатламыда ютилиб, құшимча заряд ташувчилар вужудға келади. Агар фоторезисторға күчланиш берілген бўлса, ундан шу құшимча заряд ташувчилар ҳосил қиласидиган құшимча ток фототок үтади. Агар фотонлар (ёруелик) ҳосил қиласкан құшимча заряд ташувчилар зичлигини Δn ва Δp орқали белгиласак, умумий зичликлар

$$n = n_0 + \Delta n, \quad p = p_0 + \Delta p,$$

(V.1)

фоторезисторниң тұла ұтқазувчанлиги

$$\sigma = \sigma_0 + \Delta \sigma = e \mu_n (n_0 + \Delta n) + e \mu_p (p_0 + \Delta p)$$

(V.2)

бўлиб,

$$\Delta \sigma = \sigma_{\phi} = e (\mu_n \Delta n + \mu_p \Delta p)$$

(V.3)

құшимча ҳадни фотоұтқазувчанлик дейилади.

Ёруелик ютилиши оқибатида құшимча заряд ташувчилар пайдо бўлишини миқдоран баҳолаш учун генерация тезлиги тушунчаси киритилган:

$$G_n = \eta_n q_1,$$

$$G_p = \eta_p q_1,$$

(I.81)

бундаги η_n ва η_p кўпайтувчилар квант чиқишилар дейилиб, улар ютилган 1 фотон ҳосил қиласкан эркин электрон ва коваклар сонини билдиради, q_1 - бирлик ҳажмда 1 с да ютилган фотонлар сони. Бинобарин, G_n ва G_p , мос равишда, бирлик ҳажмда 1 с да пайдо қилинаёттан құшимча электронлар ва коваклар (фотоэлектронлар ва фотоковаклар) сонини ифодалайди.

I бобининг 8 параграфида кўрсатылғанидек, генерация жараёнинг қараша қарии йўналған жараён - рекомбинация жараёни ҳам мавжуд бўлади. Матъумки, рекомбинация ұтқазувчанлик зонасидаги электроннинг валент зонадаги ковак билан яна қўшилишидир, яъни ұтқазувчанлик электроннинг (эркин электроннинг) валент зонадаги бўш ўринига үтиб олишидир. Бу ўтиш оқибатида битта ұтқазувчанлик электрони ва битта ковак йўқ бўлади.

Күшімчада заряд ташувчиларнинг пайдо қилиниши (трансіриция) ва йүқ бұлиши (рекомбинация) жараёнларда электрон шашылар 1.8-1.9 расмларда тасвирланған.

Бирлік ҳажмда 1 с да рекомбинацияданаёттан электронлар коваклар сони рекомбинация тезлігінің (суръатини) ифодалайды:

$$R_n = \frac{n - n_0}{\tau_n} = \frac{\Delta n}{\tau_n}, \quad R_p = \frac{p - p_0}{\tau_p} = \frac{\Delta p}{\tau_p}$$

(1.82)

Стационар ҳолатда генерация ва рекомбинация тезліктері бір бирига тенг бўлиб қолади:

$$G_n = R_n, \quad G_p = R_p$$

(1.83)

Бу ҳолатда

$$\Delta n_{cm} = \eta_n \alpha I \tau_n, \quad \Delta p_{cm} = \eta_p \alpha I \tau_p,$$

(V.4)

бұндаги $\alpha I = q_1$, α ютиш(ютилиш) коэффициенті, I - фотонлар қосыбіда мазкур жойда ёруғлик оқими (интенсивлігі).

Демек,

$$\sigma_{\phi}^{cm} = e(\eta_n \tau_n \mu_n + \eta_p \tau_p \mu_p) \alpha \quad (V.5)$$

ва S кесимли фоторезистордан үтәёттан стационар фототок

$$J_{\phi}^{cm} = \sigma_{\phi}^{cm} E \cdot S$$

(V.6)

Ташқи занжирдан үтәёттан электронлар сонининг фотосезигр қатламда ҳосил бўлаёттан электронлар сонига иисбатини фоторезисторнинг кучайтириш K_{ϕ} коэффициенті дейилади:

$$K_{\phi} = \frac{\tau_n \mu_n E}{I} = \frac{\tau_n}{t_{yc}},$$

(V.7)

бунда E майдон күчланғанлығы, I -фоторезистор узуғлігі, $t_{yc} = I / \mu_n E = I / v_d$ фоторезистордан электроннинг учиб үтиш вақты.

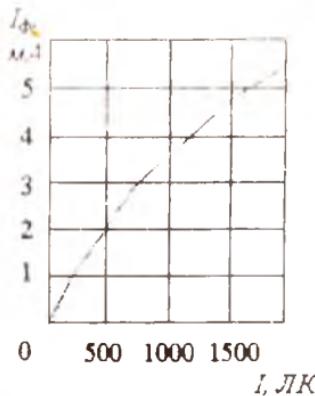
Агар фотосезигр қатламда ноасосий заряд ташувчиларни ушлаб қоладиган киришмавий тузоклар бўлса, асосий заряд ташувчиларнинг эффективтів яшаш вақти бир неча тартиб чамасида ортиб кетиб t_{yc} дан анча катта бўлиб олиши мумкин. Бу ҳолда кучайтириш коэффициенті I дан анча катта бўлади, яъни I фотоннинг ютилиши фоторезистордан кўп электрон үтишига сабаб бўлади.

Агар фоторезистор поликристал ярим үтказгич асосида тайёрланған болса, ярим үтказгичнинг сиртидати потенциал түсіндірдам фототокин күчайтириши сабаби болады.

Фоторезисторнинг асosий характеристикаларының параметрлари қойылады: Фоторезисторнинг ВАХи үзілімінен ёритгілтандыра (І_ф токиншін ва ёритгіштің бұлматындағы (коронулик) І_ф токиншін күчләнешінде болғылғанын тавсифлайды (V.3 расм). Ишчи күчләнеш оралығыда фоторезистор ВАХи амалда чизиқтің болады янын $J_{\phi} \sim V$. Аммо, наредасымои ва поликристал қатламында фоторезисторларда ВАХнинг чизиқтілігі бүзіледі.

V.3 расм. Фоторезистор ВАХ и: 1 ёритгілтандыра, 2 ёритгілтандыра.

4 расм. Фоторезисторнинг люкс ампер характеристикасы.

Көптөң күчләнешлар соңасыда, фотосезигр қатлам қизиши оқибатыда, ВАХ чизиқтідан юқори бўлиб қолиши мумкин.

Фоторезисторнинг люкс ампер характеристикаси $J_{\phi}=J_{\phi}(I_{\text{ф}})$ фототокиншінде I тушаёттан ёргулак оқимига бояланишинин тавсифлайды (V.4 расм). Үмумий ҳолда

$$(V.8) \quad J_{\phi} = A I^{\gamma}$$

бунда γ күрсаткыч, турли холларда:

$$\gamma < 1, \gamma = 1, \gamma > 1.$$

Фоторезисторнинг спектрал характеристикаси фототокнинг унга тушаёттани ёруеликнинг ўлкин узунлигига бояланшишидир (V.5 рисем).

Вакт донмийиси фоторезистор фототокининг ёритишдан кейин биркарор қийматига нисбатан $e(\approx 2.718\dots)$ марта ўзгириши учун кетадиган вактдир.

Коропудик каршилиги фоторезисторнинг ёритилмаётган даги қаршилиги.

Солишинириш интеграл сезигирлик фоторезисторнинг ёруелик оқими ва кучланишига нисбатидир:

$$K_0 = J_\phi / (I \cdot V)$$

(V.9)

V.5 рисем. Фоторезисторнинг спектрал характеристикаси

V.2. Ҳажмий фотоволтаик эфектлар

Ёруелик тяъсирида яримўтказгичларда бир катор ҳажмий эфектлар кузатилиди. Улардан ҳакиқий шароитда учрайтигинларини кўриб чиқамиз.

V.2.1. Дембер эфекти

Кучли ютиладиган ёруелик яримўтказгич сирти якинида катта миқдордаги номувозилини электрон ва ковалкларни ҳосил қиласи. Бундай заряд ташувчилар ҳажмий зичлик градиенти ҳисобига ёритилган сиртдан ичкари йўналишида ҳаракатланадилар. Одатда электроилар ковалкларга нисбатан катта ҳаракатчанликка эга, бунини ҳисобига электроилар ковалкларга нисбатан ёритилмаган сиртта газрок стиб боряди. Диффузион оқимлариниң бултай фарки ёритилмаёттан сиртниң мусбат зарядланишини ёритилмаёттан сиртниң манғий зарядланишига олиб кетади. Натижади электрик майдон вужудига келади ва бу майдон ҳаракатчанлиги юкори бўлган электроиларни секинлатади ва ҳаракатчанлиги кам бўлган

ковакларин тезлатади. Ёритилган ва ёритилмаган сиртлар орасыда потенциаллар фарқи ҳосил бўлади. Дембер э.ю.к. деб юритиладиган бу потенциаллар фарқи кўйидаги ифода билан аниқланади:

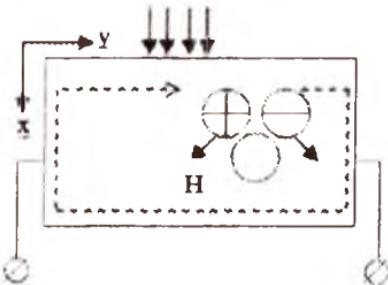
$$U = \frac{kT}{q} \frac{b-1}{b+1} \ln \left[1 + \frac{(b+1)\Delta n}{bn+p} \right].$$

Бу ерда b -электрон ва коваклар ҳаракатчанликларини нисбатидир.

Одатда Дембер э.ю.к.нинг қиймати бир неча kT/q ин ташкил қиласди. Дембер э.ю.к. ёруғликнинг интенсивлигига ва спектрал таркибига, котилиши коэффициентига, ҳамда электронлар ва коваклар ҳаракатчанликларига, қолаверса, яримутказгич намунасини шаклига боелик бўлади. Кучли ёруғлик оқими остида Дембер э.ю.к. тўйинишга интилади. Ҳақиқий шароитда у кучли намоён бўладиган вентилли фото э.ю.к. га нисбатан сезилмай қолади.

V.2.2. Фотомагнитик эффект

Фотомагнитик ёки Кикоин-Носков эффекти магнитик майдонда жойлашган яримутказгич намуна ёритилганда фото э.ю.к. нинг ҳосил бўлишидан иборатdir. Фотомагнитик э.ю.к. ёруғлик нури ва магнитик майдон йўналашларига тик йўналган бўлади. Бундай эффект асосида инфрақизил нурларни яримутказгичли қабуллагичлар (масилаи InSb) тайёрланган. V.6 расмiga мурожаат қиласлик,

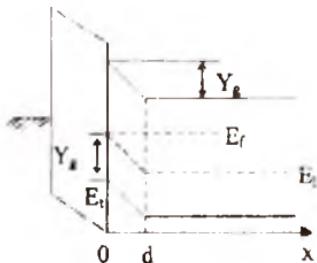
V . 6 расм. Магнитик майдонда жойлашган ва бир томонидан ёритилган яримутказгичнинг схематик кўринишси

ёруғлик намунасиниг х ўқига нисбатан тик (перпендикуляр) сиртига тушаётган бўлсин. Магнитик майдон қўйилмагандан ёритилган ва ёритилмаган сиртлар орасида Дембер э.ю.к. ҳосил бўлади. Заряд ташувчилик оқимига тик йўналган магнитик майдон электрон ва ковакларин қарама-карши томонларга оғдиради. У ўқи бўйлаб йўналган электронлар ва коваклар оқимлари натижавий ток ҳосил

қилади. Бу ток зичлиги ёритилган сиртдан узоқлашган сары номувозанатли заряд ташувчиларниң рекомбинацияланиши ҳисобига камайиб боради. Қисқа туташув шароитида намунанинг ҳар бир нүктасидаги ток бир хил йўналган бўлади ва токнинг асосий қисми ёритилган сирт яқинида оқади. Агар занжир узилган бўлса, унинг икки учидаги зарядлар тўшланади ва у ўқи йўналишида электрик майдон, бинобарин, фотомагнитик э.ю.к. ҳосил бўлади. Ёритилган сирт яқинида Дембер токи фотомагнитик токдан кичик бўлади, ёритилмаган сирт яқинида эса, аксинча у катта бўлади. Натижада, расмда кўрсатилганидек, намуна бўйлаб айланма ток ҳосил бўлади. Одатда фотомагнитик қибуллагичларни заряд ташувчилари юқори ҳаракатчанликка ва кичик яшаш вақтига эга бўлган яrimутказгичлар асосида тайёрлаш самаралироқ бўлади.

V.3. Метал диэлектрик яrimутказгич (МДЯ) тузилмаларда фотоэлектрик ҳодисалар

МДЯ тузилмаларниң энергетик зоналар диаграммасига мурожаат қиласиз (V.7 расм).

V.7 расм. МДЯ тузилманинг энергетик зоналар диаграммаси

Агар метал электродга мусбат доимий потенциал берилса, яrimутказгич диэлектрик чегарасида электронлар тўшланади. Электронларниң сирт зичлиги ортиши ҳисобига яrimутказгичининг сирт ўтказувчанилиги ортади, энергетик зоналар чегаралари юқорига эгилади. Бундай ҳолат "бойиган" ҳолат деб аталади. Агар метал электродга кичик манфий потенциал берилса, яrimутказгич сиртида мусбат заряд тўшланади (электронларниң сиртдан итарилиши ҳисобига). Энергетик зоналар чегаралари қўйига эгилади. Электронлардан бўшатилган қатлам ҳосил бўлади ва бу ҳолат "камбағаллашган" ҳолат деб аталади. Манфий кучланишини (потенциални) янада ошириб борилса, сиртда Ферми сатҳи E_F тақиқланган зона ўртаси E_i дан настроқ бўлган ҳолат кузатилиши

мүмкін. Бу ҳолатда сиртдеги көваклар сони электроплар соңдан күпроқ бұлады, яғни сирттің ұтқазувчанлық түри үзгәраді (о турдан р турға). Бу ҳолат ұтқазувчанлық инверсиясы деб аталады.

Яримұтқазғич сиртида энергетик сатхдары тақиқланған зонада жойлашған электрон ҳолатлари мавжуд бұлады. Уларниң нағдо бұлиши сабаблари, бириңидан кристал паникара даврийлігінің узиліштері (Тамм сатхдары), иккінчидан атроф мұхитдеги турды атомдарнинг сиртте ютилишицир.

Сиртдеги акцептор сатхдар (E_t) Ферми сатхидан күйіда жойлашған. Сирт қатлами камбағаллашып, яғни мусбат ҳажмий заряд нағдо бұлған. Зоналар честераларининг әгілиші миқдори eY_s та теңг (Y_s сирт потенциали). Шундай қылым, күрілтап тузылмада яримұтқазғич сиртида ташқи күчләнеш берилмеган холда ҳам зоналар әгілиші мавжуд эканлыгини күрдік.

Сирт ҳолатларда жойлашған заряд ташувчилар ұтқазувчанлықда иштирок етмайдылар. Ташқи күчләнеші ишорасы ва миқдорыга боелик равицда сирт ұтқазувчанлығы ортиши, камайиши ёки заряд ташувчилар турини алманғырыши мүмкін. Бұндай ҳодисе "майдон эффекті" дейілді ғана үндеп күштік фотоқабуллагычларда фойдаланылады.

Яримұтқазғичда иомувозанатий заряд ташувчилар нағдо бұлғанда сирт потенциали Y_s үзгәради. Агар иомувозанатты заряд ташувчилар ёруелікнинг фотоактив ютилиші ҳисобига нағдо бұлса, ҳосил бұлған ә.ю.к. "сирттік фото ә.ю.к." деб аталады.

Яримұтқазғич ёритилганды Y_s ның үзгіришинининг иккі сабабини күрсатамыз. Бириңидан, бу үзгариш сиртқи ҳажмий заряд қатламыда иомувозанатий ортиқча заряднинг мавжудлігідан өзінде келади. Иккінчидан, ортиқча заряднинг мавжудлігі оқиғатыда иомувозанатий заряд ташувчиларнинг сирттік ҳолаттарда түтилиши сирт заряды миқдори Q_s ның үзгаришінде олив келади.

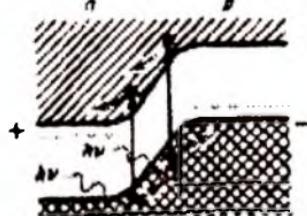
Одатда яримұтқазғич ұтқазувчанлығыда сирттік рекомбинацияның эффективтік тәсілі s орқалы ҳисобыға одиғиади. Ләкин, бу фотоұтқазувчанлық ҳосил бұлишининг барча сирттік механизмларини күріші учун етарлы әзмас. Яримұтқазғичтің турғын фотоұтқазувчанлығына квазинейтрал ҳажм фотоұтқазувчанлығыдан ташқары ҳажмий заряд соңаси фотоұтқазувчанлығы ҳам ҳисса құшады. Сұнғы фотоұтқазувчанлық құш күтбілі ёки бир күтбілі бұлиши мүмкін. Потенциалнинг айрим қийматларыда ҳажмий заряд соңасынан құш күтбілі фотоұтқазувчанлығы квазинейтрал ҳажм фотоұтқазувчанлығыдан устун бұлиши мүмкін. Ҳажмий заряд соңаси фотоұтқазувчанлығынан бир күтбілі ташқыл этувчиси ҳам квазинейтрал ҳажм құш күтбілі фотоұтқазувчанлығыдан устун

бұлған мүмкін. Лекитиң уннан умумий фотоұтқазувчандықдагы қиссаны фотоқұзғатында даражасыннан ортани билан камайиб боради.

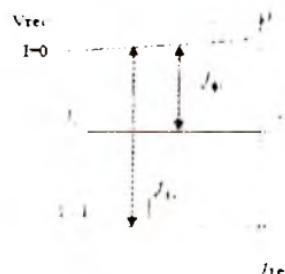
МДЯ тузилмалар асосында тайёрланған фотоқабуллатичтар ұзиннан тезкордиги (10^6 Гц), ток иновқыштарига эта әмаслігінде жоғори чиқаш қаршилигінде орталық каби бир қатар ағзаттыларға шаға. Үлар түрлі атмосфера шароитында (айникесе наамликта) түркүн ишлайды жаңа жоғори фотосөзгірлікка ($<10^{-11}$ Вт/см²) жаңа радиацион қидам-тизикка шаға.

V.1. РНР үтишілі тузилмаларда фотоэлектрик қосысалар. Фотодиодлар

Тескари токи ёритилишга боязық бұлған диодни **Фотодиод** дейилдеді. Оданда фотодиодлар сифатында тескари йұналишын күчләннеш құйыстап РНР үтишілі диоддар күләннәді. РНР үтишінде жаңа ғана ғылыми ярим үткәзгіч соқаларында ёруктик квантлары (фотонлар) жүзілгендегінде яғни заряд ташувчилар (электрон көвак жуфтілар) ҳосыл бўлади. РНР үтишінде заряд ташувчилар РНР үтишінде күчләннеш құйыстап кичик бұлған соқаларда вужудаға келген тонасой заряд ташувчилар РНР үтишінде томон диффузияланады жаңа үндагы электрик майдон тяъсирида үзлари тонасой бұлған соқаты үтиб кетади, буни РНР үтишінде ҳосыл бұлған жуфтіларни **жекратиб көборали** дейишади. (V.8 расм). Шу сабабдан фотодиод орқали тескари ток ортади (V.9 расм). Бу ток орттирилмасынни **фототок** дейилдади.

V.8 расм. Фотовлар ҳосыл қылған заряд ташувчиларнанын
тескари күчләннешінде РНР үтишінде үтиші.

V.9 расм. Фотодиод ВАХ үннан түрлі ёруклик оқымыда тескари гармониги

Тескари күчлаништарнинг ишловчи оралигиде тескари токлар (фототоклар) амалда күчланинга боғлиқ бўлмайди.

Фотодиодларнинг асосий характеристикалари қўйнагатилар.

Фотодиоднинг люкс ампер характеристкаси фототокнинг ёритилишга боғланиши бўлиб, фототок одатдаги ҳолларда ёритилишига пропорционал (мутаносиб), яъни $J_{\phi} \sim I$. Бундан фотодиоднинг интеграл сезгирилгигининг берилган тескари күчланишга боғлиқ бўлмаслиги келиб чиқади:

$$K = J_{\phi} / I.$$

Фотодиодлар фоторезисторларга нисбатан кичик инерционликка эга. яъни тезкорроқ. Айрим фотодиодларда базанинг кенглиги 20-30 мкм ва база орқали заряд ташувчининг ўтиш вақти $\tau_b \approx 50$ нс.

Аммо, р-п ўтиш орқали учиб ўтиш вақти

$$\tau_{p-n} \approx \delta / v_{max},$$

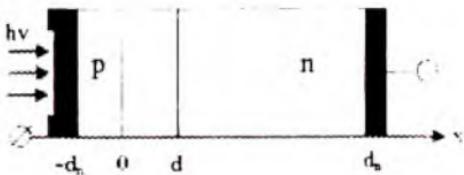
бунда δ - р-п ўтиш кенглиги, v_{max} - заряд ташувчиларнинг энг катта дрейф тезлиги, $\tau_{p-n} \approx 0.1$ нс чамасида.

Фотодиоднинг вақтий доимийси $\tau_{p-n} = rC_{p-n}$ сигум орқали күчланишга ва фотодиод базаси г қаршилигига боғлиқ, у не тартибида.

Фотодиодлар спектрал характеристикасини катта тўлқин узувиликлар томондан яримўтказгичнинг тақиқланган зонаси кенглиги, кичик тўлқин узувиликлар томонидан катта ютилиш коэффициенти ва сиртий рекомбинациянинг ортиб кетилиши аниқлайди. Спектрал характеристикада максимум вазияти мазкур яримўтказгичда ютиш коэффициентининг ўсиш даражасига кучли боғлиқ. Масалан, германий фотодиодида тақиқланган зона кенглиги ($\lambda_{max} = 1.55$ мкм) максимум вазиятини аниқлайди ва база қалинлигига боғлиқмас. Аммо, кремний фотодиодларида база қалинлигини ва сиртий рекомбинация тезлигини ўзgartариб, спектрал характеристика максимумини 0.6 дан 1 мкм гача оралиқда салжитиш мумкин.

V.4.1. Фотодиод фототокини ҳисоблаш

V.10 расмда тасвирланган фотодиодни қарайлик. Расмдан кўринишича, ёргулек оқими р-соҳа томонидан р-п ўтиш бўйлаб йўналган. р-п ўтишга тескари күчланиш берилган бўлсин. Мана шу ҳол учун фототокни ҳисоб қиласлик.

V.10 рasm. Фотодиод түзүлиші

Фотодиод орқали ўтаёттан тескари токнинг зичлиги

$$j = j_n + j_r + j_p = j_k + j_\phi$$

(V.10)

Бұліб, унда j_n – электронларнинг p соҳадаги токи; j_r – p -үтиш соҳисида термик ва фотогенерация ҳосил қылған ток; j_p – ковалкарнинг n и токи. Иккінчи томондан, тескари токнинг тұла зичлигини $-d_p$ лик токи зичлиги j_k ва фототок зичлиги j_ϕ ғанаңдиси сифатида тасаввур қилиш мүмкін.

p ва n соҳаларнинг солишиштірма каршилиғи кичик, унда электрик майдон күчланғанлығы нолға якин, бинобарин, дрейф токини назарта олмаса ҳам бұлади.

Агар p ярим ўтказғич ичига $x=0$ текисликда кираёттан ёруғлік оқимини $I(0)$ десек, Бугер Ламберт қонунига асосан, x масофа ичкаридаги ёруғлік оқими

$$I(x) = I(0) \exp(-\alpha x)$$

(V.80)

Бұлади, α ёруғлік ютилиш коэффициенті. Бирлік ҳажмда ютилған ёруғлік

$$dI(x)/dx = \alpha I(x)$$

Бұліб, шу ҳажмда ютилған фотонлар сони орқали ифодаланса,

$$\alpha I(x) = \hbar \omega \cdot q_1$$

(V.11)

(V.11)ни (1.81) та қўйилса,

$$\begin{aligned} G_n &= \eta_n q_1 = \eta_n \alpha I(x)/\hbar \omega = \eta_n [\alpha I(x)/\hbar \omega] \exp(-\alpha x) = G_{n0} \exp(-\alpha x); \\ G_p &= \eta_p q_1 = \eta_p \alpha I(x)/\hbar \omega = \eta_p [\alpha I(x)/\hbar \omega] \exp(-\alpha x) = G_{p0} \exp(-\alpha x); \\ G_{n0} &= \eta_n \alpha I(0)/\hbar \omega, \quad G_{p0} = \eta_p \alpha I(0)/\hbar \omega. \end{aligned} \quad (V.12)$$

p соҳага $x=d_p$ текисликда кираёттан ёруғлік оқимига иисбатан

$$G_n = G_{n0} \exp[-\alpha(x + d_p)]$$

деб ёзилтіши керак.

$$\partial^{\alpha \beta} \phi_{\lambda} \in \lambda^{\frac{1}{d}} \left[\left(\frac{d}{d} I + x \right)^D - \right] \exp \int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I \right) d\sigma = \frac{d}{d} I$$

записанных

имеет вид $\phi_{\lambda} = \lambda^{\frac{1}{d}} \left[\left(\frac{d}{d} I + x \right)^D - \right] \exp \int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I \right) d\sigma$

тогда для вычисления интеграла вида $\int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I \right)^D d\sigma$ будем использовать формулу (1), т.е.

если $\phi_{\lambda} = \lambda^{\frac{1}{d}} \left[\left(\frac{d}{d} I + x \right)^D - \right] \exp \int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I \right) d\sigma$, то

$$(1) \quad \partial^{\alpha \beta} \phi_{\lambda} = \phi_{\lambda}^{\alpha \beta}$$

тогда $\int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I \right)^D d\sigma = \int_{\Gamma}^{\lambda} \phi_{\lambda}^{\alpha \beta} \partial^{\alpha \beta} \phi_{\lambda} d\sigma$

$$(2) \quad \int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I \right)^D d\sigma = \int_{\Gamma}^{\lambda} \left[\frac{\frac{d}{d} I^D - 1}{\frac{d}{d} I^D s^{\frac{d}{d} I^D} - 1} - 1 \right] \frac{\frac{d}{d} I^D p^{\frac{d}{d} I^D} + 1}{\frac{d}{d} I^D p^{\frac{d}{d} I^D} d\sigma} = \phi_{\lambda}^{\alpha \beta} \partial^{\alpha \beta} \phi_{\lambda}$$

все остальные члены в формуле (1) равны нулю

тогда для вычисления интеграла вида $\int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I \right)^D d\sigma$ будем использовать формулу (2).

$$\int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I \right)^D d\sigma = \int_{\Gamma}^{\lambda} \left[\frac{\frac{d}{d} I^D p^{\frac{d}{d} I^D} + 1}{\frac{d}{d} I^D p^{\frac{d}{d} I^D} d\sigma} - \frac{\frac{d}{d} I^D p^{\frac{d}{d} I^D} + 1}{\frac{d}{d} I^D p^{\frac{d}{d} I^D} d\sigma} \right] \frac{1 - \frac{d}{d} I^D s^{\frac{d}{d} I^D}}{\frac{d}{d} I^D} d\sigma =$$

таким образом получаем формулу для вычисления интеграла вида $\int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I \right)^D d\sigma$.

$$(3) \quad \int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I \right)^D d\sigma = \int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I \right)^D d\sigma$$

(1) (2)

$$\int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I \right)^D d\sigma = \int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I \right)^D d\sigma$$

таким образом получаем формулу для вычисления интеграла вида

$$(4) \quad \int_{\Gamma}^{\lambda} \left(\frac{d}{d} I^D - 1 \right) \exp \left[\frac{\frac{d}{d} I^D - 1}{\frac{d}{d} I^D s^{\frac{d}{d} I^D} - 1} \right] \frac{\frac{d}{d} I^D p^{\frac{d}{d} I^D} + 1}{\frac{d}{d} I^D p^{\frac{d}{d} I^D} d\sigma} d\sigma$$

таким образом получаем формулу для вычисления интеграла вида

(1)

$$\exp[-\alpha l_p] \left[1 - \exp(-\alpha d) \right] \quad (V.18)$$

Бу ифодадан д. кинча кичик бўлса, д (р) ўтиш соҳанини кинча катта бўлса j_{ph} ток шунча катта бўлингани аник кўриниб туриби.

3. Фотодиод ордали j_{ph} коваклар токи учун унбу

$$\frac{d^2 P}{dx} = \frac{\Delta p}{L_T^2} + \left(G_{po} / D_p \right) \exp[-\alpha(x + d_p)] = 0 \quad (V.19)$$

уалуқензик тенгзамасини

$$\Delta p(d) = p_0, \quad \Delta p|_{x=0} = 0 \quad (V.20)$$

чегаравий шартлардан фойдаланиб, очсан:

$$j_p = [eG_{po}L_p / (1 + \alpha L_p)] \exp[-\alpha(d + d_p)] = eD_p p_0 / L_p \quad (V.21)$$

бунда биринчи хад фототокнинг коваклар ташкиловчиси

$$j_{ph} = [eG_{po}L_p / (1 + \alpha L_p)] \exp[-\alpha(d + d_p)], \quad (V.22)$$

иккинчи хад фотодиод ордали коронулик тескари токини коваклар ташкиловчиси:

$$j_{ps} = eD_p P_0 / L_p, \quad (V.23)$$

Одада фотодиодлар тайёрланганда р соҳанини d_p кинчиги жуда кичик килинади, унда дарсли ёруклик ютилмайди, зарни ташувчилар генерацияланмайди. Шунинг учун j_{ph} ташкиловчи кичик ва

$$j_{ph} = j_{ph} + j_{ps} \approx eG_{po}\alpha^{-1} [1 \exp(-\alpha d) / (1 + \alpha L_p)], \quad (V.24)$$

Фотодиодга тўғри кучланини берилганда коронулик токи j_{ph} ва j_{ps} ларини $\exp(eV/kT)$ та кўнайтириши керак, j_{ph} фототок бу ҳолда р в ўтиш соҳаси торанини ва $\exp(-\alpha d)$ нин ортини оқибатида камая боради. Демак, катта тўғри кучланини берилганда фотодиодининг тўла токи коронуликдаги тўғри токка амада тенг бўлиб колади, бинобарин, бу ҳолда диод фотосенсор асебоб бўлмайди.

V.4.2. Фотодиодининг квантлик эффициентиги ва тезкорлиги

Ёруклик найдо килган электрон ковак жуфтлар сонининг (j_{ph}/e ининг) бирлик юзига тушаётган ($I_o/\hbar\omega$) фотонлар сонига ишбатини фотодиодининг квантлик эффициентиги (самараорлиги) дейилади:

$$\eta_g = (j_{ph}/e) / (I_o/\hbar\omega) = (1/R)\eta_t [1 \exp(-\alpha d) / (1 + \alpha L_p)] \quad (V.25)$$

Бу асосий параметрлардан бирн бўлиб, фотодиоднин сифатини аниқлаиди. кўпинча фотодиоднинг сезирлиги деган параметрдан фойдаланилади, у фототокнинг ёруғлик интенсивлигига (окимига) нисбатидир:

$$\beta_g = j_{\phi} / I_o = e \eta_g / \hbar \omega = \lambda \eta_g / 1.24. \quad (V.26)$$

Бунда λ мкм ларда ифодаланган, β_g жа А/Вт ларда.

Сезиларли фототок олиш мумкин бўлган энг кичик тақориийлик ёки энг катта тўлқин узунлик энергия квантининг ярим ўтказгич тақиқланган зонаси кенглигига тенглигидан аниқланади.

$$\hbar \omega_{\min} = Eg \quad \text{дан} \quad \omega_{\min} = Eg / \hbar \quad \text{ёки} \quad v_{\min} = Eg / h$$

ёнини

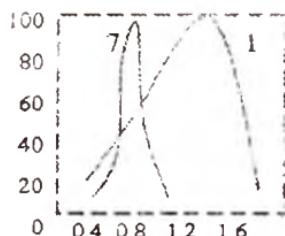
$$\lambda_{\max} = hc / Eg \quad (V.27)$$

$\lambda > \lambda_{\max}$ ҳолида α ва G_0 жуда кичик, сезиларли фототок йўқ, демак, ёруғлик электрон ковак жуфтлари ҳосил қилимай фотодиоддан ўтиб кетади.

Аксинча, қисқа тўлқинлар ($\lambda < \lambda_{\max}$) соҳасида нурланинг ярим ўтказгичнинг сезир қатламида тўла ютилади. Аммо,

$$\alpha d_p \gg 1, \exp(-\alpha d_p) \ll 1$$

бўлиб қолганлигидан фототокнинг асосий ташкилловчилари j_{ϕ} жа j_{ϕ} жуда кичик бўлади. Оралиқ соҳада максимум (энг ёнгичи) кузатилиши керак (V.11 расм).

V.11 расм. Германий (1) ва кремний (2) фотодиодларнинг спектрал характеристикалари

Дарҳақиқат, кремний фотодиоди учун η_g нинг максимал қиймати $\lambda \approx 0,8-0,9$ мкм га, германий фотодиоди учун $\lambda \approx 1-1,6$ мкм га тўғри келади.

Фотодиоднинг тезкорлиги заряд ташувчиларнинг ҳажмий заряд соҳасидан учиб ўтиш вақти $t_{\text{up}} = d / V_{dm}$ (бунда V_{dm} - тескари кучланишили р-п-ўтиши кучли электрик майдонида заряд ташувчиларнинг максимал дрейф тезлиги) ва р-п ўтиши сиғимининг қайта зарядланиши вақти

$I_c = C_p n^* g$ орқали аниқланади (t_{up} - юклама қаршиялиги).

Ge, Si, GaAs үчүн $V_{dm}(300K) \sim 10^7$ см/с. Демек, р-п-ўтиш кенглиги ва юзини камайтириб, фотодиод тезкорлыгини ошириш мүмкін. Фотодиод тезкорлыги яна р-п-ўтиш ҳажемий заряд соңасынан орқали заряд ташувчилар диффузиясын вақтiga ($\tau_g = d_p^2 / D_n$) боелік бўлади, бу ҳолда р-соңа кенглиги d_p ни камайтириб, тезкорликни кўтариши мүмкін.

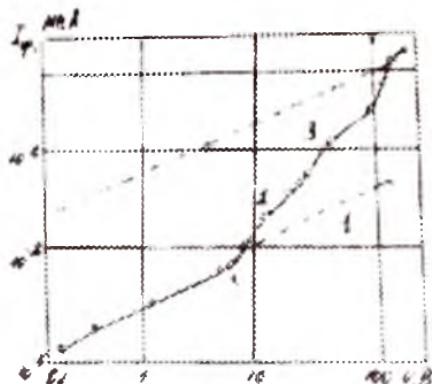
Фотодиодларнинг фотожавоби вақти $10^{-8} - 10^{-11}$ с оралигига ётади ($T=300K$). Фотодиодлар шу ораликкача даврли ўзгарувчан ёргулік оқимларини (оптик сигналларни) кучайтириши ва кейин уларни ўзgartириши мүмкін.

Фотодиодларнинг бир неча хили мавжуд:

- р-п ва р-і-п фотодиодлар,
- шотки түсиқли фотодиодлар,
- гетероўтишли фотодиодлар,
- кўчқили фотодиодлар,
- инжекцион фотодиодлар.

V.5. Поликристал яримутказгичларда фотоэлектрик ҳодисалар

Фотоқабуллагичлар конструкцияларини яратишда поликристал материаллар кенг қўлланилади. Бундай тузилмаларнинг электрик ва фотоўтказувчалиги монокристаллардан фарқ қиласди. Айниқса юнқа қатламлардаги сирт эфектлари катта аҳамиятга эга. Чуникум уларда сирт юзасининг ҳажмга нисбати анча юқори бўлади. Сиртда хемосорбцияланган кислород чукур сатҳли электрон қонқон ролини бажаради. Микрокристал кукусимон яримутказгичнинг фотоўтказувчалиги унга қўйилган кучланишининг ортиши билан ортиб боради. V.12 расмда CdS:Cd қатлами орқали ўтувчи токнинг кучланишга боеланиши кўрсатилган. Графикда тўртта қисм ажralиб туради:

V.12 расм. Поликристал CdS:Cd қатлами ВАХ и

Томик: 2 даражади (даражада күрсөткічи 2 та якин); 3 даражади (даражада күрсөткічи 3-5); 4 томик қысем. Бұндай материалдарда монокристалданғандағы фотосезигерлікка әрішиниң учун норошокда 10^4 В/см тартибіда электрик майдон ҳосил қылыш көрінеді.

Поликристал материал ҳоссаларининг яна бир фарқын томонни шундан иборатки, күчланиши үзгариши билан фотоүтказувлыштың үзгаришинин қесінің күзатылады.

Поликристал қатламлар фотоүтказувлыштың механизмлариниң шарттарын қарастырып 3 категорияға бүлдін мүмкін: азичлик модуляциясынан назариясі; бітісік модуляциясынан назариясі; в умумланған назария. Бұндай қатламлар фотоүтказувлыштың энгізілгенде түшүнгірілік шундан иборатки, ертеңік юстиции билан заряд ташувчилар зичтегі ортиб борады. Түсіктер назариясінде асосан фотондар құнимчы заряд ташувчиларни ҳосил қылыш фотоүтказувлыштың оширасада асосий ролни кристаллиттер орасында потенциал түсіктер баландлігінинг насыйиниң үйнайды. Қатламниң тәнікіл қылувчи ҳар бир микрокристалда атрофіда и тур қысмии үраб турувчи р түрли қысем бұлады. Шундай қылыш, умумий қатлам кетма кет үлшемде күйілаб р и үтишлардан тәнікіл тонган бұлады.

Умумланған назарияға асосан поликристал қатламнин фотоүтказувлыштың күн микдордаги микрокристаллалар ҳоссаларининг үртачаланғанлығынан келиб чиқады. Қатламнин қарнилігі түсіктер ва микрокристаллалар қарниліктерінен түсіктерден иборат бұлады. Еритілген қолатда үтказувлыштың үзгариши әркін заряд ташувчилар ҳосил бұлиши, хамда түсіктер баландлігінен үзгариши, заряд ташувчилар әффектив харақатчалығы үзгариши ҳисобига бұлады.

Сүнгі вақттарда поликристал қатламлар ҳоссалариниң түшүнгірілік учун инжекцион ҳодисаларини, янын микрокристаллаларда фототокининг транзисторлы күчтігіріліктерін ҳисобға олуғачи назария тәклиф қылғанды. Бұл назарияға асосан микрокристаллалар үзіншесінде ток қысманы ҳосил бүлгап қатламлар билан ажратылған. Натижада микрокристаллалар орасында томо р и үтиштің екі гетероүтістар мавжуд. Тәнікі күчланиши қүйілғанда ток қысманы ҳосил бүлгап түсіктер ҳисобига микрокристаллаларниң өзгертілген оралиқ қатламлар орқали үтады. Лекин оралиқ қатламлар жуда үзіншесінде ток қысманы ҳосил бүлгап түсіктер ҳисобига микрокристаллаларниң өзгертілген оралиқ қатламлар орқали үтады. Бұндай ток учун түсік микрокристаллаларнан 10⁴ А/см² ток берілгенде оның үзгариши 10% болады. Микрокристаллаларнин үлчамлары заряд ташувчилар диффузиянан

ююрини йўлидан кичик бўлганилиги учун бундай тузилма транзистордек ишланиди: иоасосий заряд ташувчилар токининг кескин кучайини кузатилиши мумкин.

Айрим яrimutkazgichlarda "яномал юкори фотокучланиш эффицити" кузатилиди. Фото э.ю.к. киймати яrimutkazgich тикиклантан зонаси қийматидан кўн марта юкори бўлади. Бундай эффицит PbS, CdSe, Si, Ge, GaAs қатламларида, ZnS монокристаллда ва бошقا материалларда кузатилиган. Бундай қатламларният қаринилити олатда жуда юкори бўлади (10^{10} Ом⁻¹ см), шунини учун улар диэлектрик юклама уланган ҳолда самарали. Температуранинг пасайини билан фото э.ю.к. ортиди. Мазкур эффицит алоҳидиа микрофотодементларда вужудга кетган элементар фото э.ю.к. ларният қўнишиб юкори кучланиш ҳосил килишига асосланган.

Нокристал (аморф ва бир жинелимас) яrimutkazgichlардаги фотодиэлектрик ҳодисаларга асосланаб бир қатор фотокабуллагичлар ясалши мумкин. Аморф яrimutkazgichдаги фототок асосан тирқалган ҳолатлардаги заряд ташувчилар билан аниқланади. Агар кўнилаб яrimutkazmichlarda fotoуткаузувчаник хусусий ютилиш чегарасида максимумга эга бўлса, аморф яrimutkazgichlарда fotoуткаузувчаник анича силлиқ спектрал кўринишга эга. Отиг ютилиш чегарасида уларният fotoуткаузувчаниги ортиб боради ва янада юкори энергия соҳасида етарли дараражада юкори бўлиб қолади. Спектранинг киска тўлкинили қисмида сезигрликнинг камаймаслиги яrimutkazlich ҳажмидати рекомбинация сирт рекомбинациясидан устун очандигидан далолат беради. Деярли барча аморф яrimutkazgichlar етарли дараражада кенг фундаментал ютилиш чегарасига эга. Улар фоторезисторлар, хотира элементлари, фотокатитлар ва х.к. сифатидаги иншатилиши мумкин.

V.6. Фототранзисторлар. Фототиристорлар

Еруетик окимидан таъсирланадиган ва бир вақтда фототокни кучайтира оладиган транзисторни **фототранзистор** дейилади.

Кўнш кутбли фототранзисторни карайтик. Фототранзисторларният тузилиши схемалари хар хил бўлади. Фототранзистор турли ёқлардан ёритилиши мумкин, уни турли схемалар бўйича улан мумкин. Шулардан бирини кўрамиз. Агар база ва коллектор орасида кучланиши берилса, коллектор ўтини тескари йўналинича уланса, эмиттер чиқини схемага узимаси ҳолда кўнш кутбий транзисторният схемаси фотодиодникига ухшаш бўлади.

База ва коллектор соҳаларида фотонлар ютилган ҳолда заряд ташувчиларнинг номувозанатий жуфтлари ҳосил бўлади.

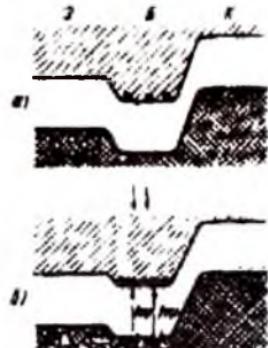
Ноасосий заряд ташувчилар (п базада коваклар, р коллекторда электронлар) коллектор томон диффузияланади, электрик майдон уларни коллектор ўтиши ичига тортиди ва ундан ўтиб I_{ϕ} фототок пайдо қиласи.

Бироқ, қўш қутбли фототранзисторни одатда умумий эмиттерли схемада кўлланилади. Шунинг учун шу схемада уланган қўш қутбли фототранзистор ишланини қарайлик.

Дастлаб база электроди схемага уланмаган ($I_b=0$) деб фараз қиласиз. Бу ҳолда ноасосий заряд ташувчилар коллектор р п ўтишидан ўтиб, I_{ϕ} фототок ҳосил қиласи. п базада ёруелик пайдо қиласи ва коллектордан келгани электронлар потенциал чуқурда жойлашади (V.13 расм), уларнинг жамгарилаб бориши оқибатида эмиттер ва коллектор ўтишлар потенциал тўсиқлари пасаиди. Эмиттердан базага коваклар инженцияси кўпаяди (V.13,б расм). Мисравинча коллектор токи ҳам ортади. Шундай қилиб, қўш қутбли фототранзистор базасида жамгарилган номувозанатий асосий заряд ташувчилар фототокни кучайтиради, яъни ёритилгандага коллектор токи $I_{\phi}=h_{21}I_{\phi}$ бўлиб қолади, бундаги коэффициент $h_{21}>1$.

База электроди ташки занжирига уланса, ёритиш таъсирида база токи ўзгариши мумкин. Бу ўзгариш даражаси база занжири қаршилигига боғлиқ, у номувозанатий электронларнинг ташки база занжирига чиқиши оқибатида юз беради. Бу эса базада жамгарилган электронларни камайтиради, фототок кучайиши ҳам камайди.

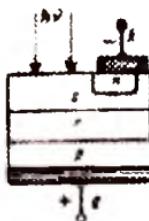
Демак, қўш қутбий фототранзистор умумий эмиттерли схемада, база узук бўлганда, база соҳасининг ёритилганинг энг сезир бўлади. Бизанинг уланиши эса фототранзисторни оғтик жиҳатдангина эмас, балки электрик жиҳатдан ҳам бошқариши, чет таники таъсиirlарни мувозанатлаш имконини беради.

V.13 расм. Фототранзистор: а - ёрткимагавида, б - ёритилгандаги

Еритилгандык ортиши билан уланиш күчләнешін көмектең тиристорни фототиристор дейилдә.

Фототиристоринин база соҳаларидан бирни ёритилады (V.11 рәсем).

V.11 рәсем. Фототиристор түзүлиші

Фототиристорининг ёник қолатыдан очик ҳолатта кайта уланиши, оддий тиристорданың тиристор түзүлмасыннан ток бүйінша узатыш йүзіндегі коэффициенттінин Гача көттәлешінде содир бўлади. Бу параметрнинг фототранзисторда көттәйинин унинг база соҳаларида ёруелкинин юғилини ва заряд ташувчиларинин вужудга келишин оқибытида ўзи берини мумкин. Шундай қисиб, фототиристор бошқарилувчи тиристор аналоги бўлиб, унинг ёник қолатыдан очик ҳолатта ўзини ёруелик импульси орқали бошқарилади.

V.7. Фотоварикааплар ва координата сезигер фотоасбоблар

V.7.1. Фотоварикааплар

Сигим сифатида ишлатынга мүлжаллаб ясалған маҳсус диод (р н ўтишлы ёки МДЯ түзилиши)лар варикааплар дейилдә. Р н ўтишлы варикаап сигиминин қуйидатича ифодалаш мумкин:

$$C = AS(U_k + U)^k,$$

Циктикасында күчләнешін қўйилмагатча контакт потенциаллар фарқи: А доимий; кескин р н ўтиш учун дарожа кўрсаткичи k=1/2.

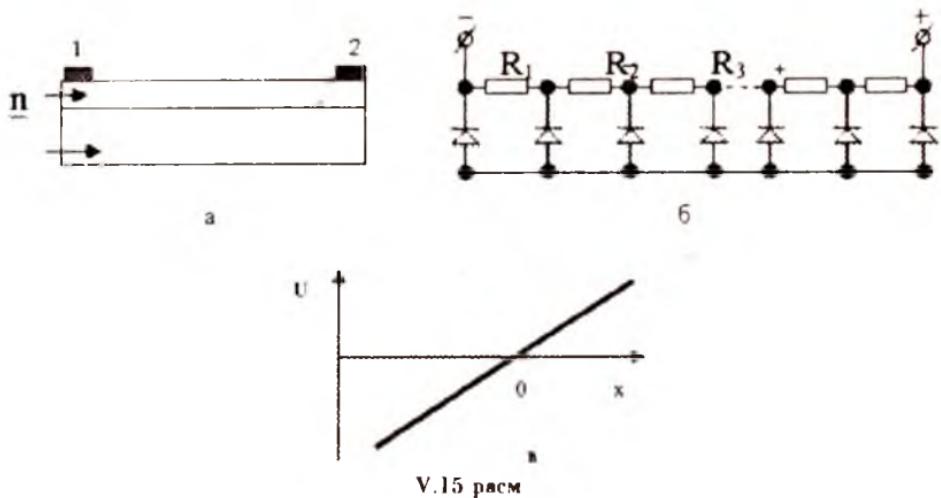
Фотоварикааплар шундай асбобларки, уларда ёруелик энергиясинин электрик сигналга айланғирилади ва уни параметрик күчайтирилади. Унинг ишлап принципи тўсик сигиминин ёруеликка боғлиқтагига асослашты. Фотоэ.ю.к. сигимта худди ташки қўйилган күчләнешдең тасир қилади. Ташки күчләнешін қўйилмагандага бирлик юзага тўғри келадиган сигим миқдори Si учун 0,03 мкФ/см², GaAs учун эса 0,40 мкФ/см² ни ташкил этади.

Фотоварикапнинг фотосезгирик коэффициенти сиртта тушаёттан бирлик ёргулук оқими ҳисобига сиғимнинг нисбий ўзгаришини ифодалайди. Унинг миқдори Si тузилмалар учун $5,7 \text{ мВт}^{-1}$, GaAs учун эса 240 мВт^{-1} ни ташкил қиласди. Фотоволтник иш режимида фотосезгирик фотодиодли режимга нисбатан юқори бўлади. Сиғимнинг темнературавий коэффициенти Si учун $1,5 \cdot 10^{-3} \text{ }^{\circ}\text{C}^{-1}$, GaAs учун эса $0,8 \cdot 10^{-3} \text{ }^{\circ}\text{C}^{-1}$ ни ташкил қиласди. Шотки диодлари ёки МДЯ тузилмалар асосига, курилган фотоварикаллар истиқболли ҳисобланадилар, чунки уларнинг сиғими кучланишига кескин боғланган.

V.7.2 Координата сезгирик фотоасбоблар

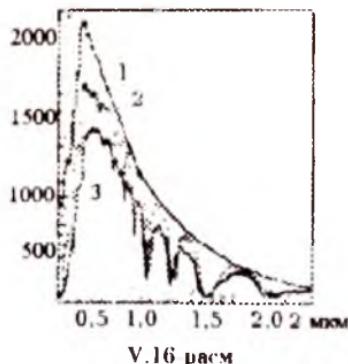
Чиқиши сигнали ёритилган қисмнинг қаерда жойлашганига боғлиқ фотоқабуллагичлар координата сезгирик фотоасбоблар дейилади. Улар фазода нурланувчи объекслар жойлашган координаталарни аниқловчи ёки деформацияни ўлчовчи асбоблар сифатида ишлатилади.

Бўйлама фотоэффектта асосланган координата сезгирик фотоқабуллагич V.15 расмда ифодаланган ва у кам қаршиликли роқатлам, ҳамда катта қаршиликли роқатламлардан ташкил топган роқатлишига эга. Фотокучланиши роқатламдаги 1 ва 2 электродлардан олинади. Бундай фотоқабуллагичнинг иш принципини V.15 расмда кўрсатилган эквивалент занжир орқали тушунтириш мумкин. роқатламларнинг қаршиликлари ρ_n , ρ_p ва қалинликлари w_n , w_p куйидагичча мундасабатда: $\rho_n \gg \rho_p$, $w_n \ll w_p$. Бундай ҳолатда роқатламни иш қатламга нисбатан эквипотенциал сирт деб қарашиб мумкин. роқатлишига базани узунылик бўйича тақсимланган диодлар ва резисторлар деб қарашиб мумкин. Фотодиоднинг ёритилган қисмидаги вентилили фото э.ю.к. ҳосил бўлади. Э.ю.к. таъсири остида диод ва резистордан иборат ҳар бир элементар контурда ток оқади ва ҳар бир резисторда кучланиш тушуви юз беради. 1 ва 2 электродлардаги U_{12} кучланиш алоҳида резисторлардаги кучланишлар йигинидисидан иборат. Расмдан кўринадики, $U_{12} = i_1 R_2 + i_3 (R_2 + R_3) + \dots + i_m (R_2 + \dots + R_m)$ $i_1 R_1$. Нур R₂ ва R₃ резисторлар орасига кучланганда i₂R₂ ҳад манфий бўлади ва U₁₂ кучланиш камаяди. Нур намунанинг ўртасига келганда ($x=0$) мусбат ва манфий ҳадлар миқдори тенглашиб $U_{12}=0$ бўлади. Нурни янада узокроққа (2 электрод томонига) кўчирганда U₁₂ нинг ишораси қарама-қаршига ўзгаради (V.15, в расм). Бундай асбобларнинг сезгириллиги 1-1,5 мВ/мВт·мм даражада бўлади.

V.8. Қуёш элементлари ва батареялари

Қарийб беш миллиард йиллардан бўён қуёш ичидаги термоядро реакциялари водород ядросининг гелий ядросига айланниши туфайли катта миқдордаги энергия ажралиб келмоқда. Қуёш ичидаги температура 15-20 миллион даражада деб баҳоланаади. Ҳар секундда 600 миллион тонна водород гелийга айлансада, $2 \cdot 10^{27}$ тонналик қуёш массаси миллиардлаб йиллар давомида атиги бир фоизнинг улушилари миқдорида камайган. Қуёш массаси Ерга нисбатан 330 минг марта катта, унинг диаметри эса $1.39 \cdot 10^9$ метрдан иборат. Қуёшдан Ер сиртиининг ҳар квадрат метрига тахминан 1000 Вт қувватли ёруғлик нури доимий тушиб туради. Қуёш нури спектрида энергия жуда хотекис тақсимланган бўлиб, атмосфера ташкарисидаги ва Ер сиртидаги спектр V.16-расмда көлтирилган.

Хозирги заманда инсон заңиежи учун құсін энергиясыдан фойдаланынаның түрли десулары жиылаб чықылған. Құсін шури бердамда үй биноларни ва сувии иетиши мева ва бояқа маңаудолдарни күрттін макеадаға фойдаланып билан бир категория примұтқазичи фотодементтер жратылған. Улар бердамда құсін энергиясы ички фотояффект ҳисобінде яримұтқазғич кристалларда бевосита электрик энергияга айлантириледі. Ер сирттінинг ҳар квадрат метридан фотодементтер өрдамида 100-200 Вт минқорида электрик энергия олин мүмкін. Үнбу параграфда яримұтқазичи фотодементтер ва улар бердамда әртурик энергиясини электрик энергияга айлантирушини жараёнини күриб чықамиз.

Құсін энергиясінин электрик энергияга айлантирадын яримұтқазичи диодни құш элементи ёки фотодемент дейилады. Үнапкии күчләнешіз иштайды.

Р и үчишли фотодементде әртурик тиысрида вужуда келдиган құнимча заряд ташуучиларни р и үтишининг электрик майдони ажратып юборади ва занжир узук ҳолда р соҳада ковактар, и соҳада электронлар йигилады. Атар ташы занжир уланса, юклама қаршилик орқали р соҳадан и соҳага йұналған ток үтіп болшайды. Бинобарин, р и үтиш орқали тұла ток R_{ϕ} юкламада вужуда келген V түрі күчләнеш билан бөлең құтры ток ғана тескари йұналынғаты J_{ϕ} фототок айирмасидан иборат бўлади:

$$J = J_s [\exp(eV/kT) - 1] J_{\phi}, \quad (V.28)$$

Буцади:

$$I^+ = \frac{kT}{e} \ln \left(1 + \frac{J_{\phi} + J}{J_s} \right), \quad (V.29)$$

Занжир узук бўлган ҳолда ($I=0$, $R_{\phi}=\infty$) V күчләнешін р и үтишдаты фотоэлемент иштейт:

$$V_{ceo} = V_{фок} = (kT/e) \ln(1 + J_{\phi}/J_s) \approx (kT/e) \ln(J_{\phi}/J_s) \quad (V.30)$$

(сю салт юрини).

Кандайдир R_{ϕ} қаршилик уланган, $J_R = V_R / R$, бўлган ҳолда:

$$I^+_R = (kT/e) \ln \left(1 + \frac{J_{\phi} - J_R}{J_s} \right) \quad (V.31)$$

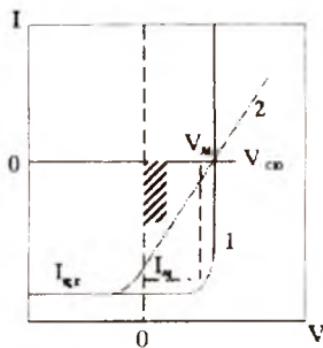
Киска туташув ҳолида ($R_{\phi}=0$, $V=0$ ва $-I=I_{ext}=I_{\phi}$) – р и үтишининг бу режимини вентил фотоэлемент режими дейилади.

Идеал фотоэлементде түнгін нурланишыннан ҳаммаси тұла ютылады ва рекомбинация йүк деб ҳисбланади. Ү ҳолда

$$J_{\phi} = eS \int_{hv=E_g}^{\infty} \frac{dn_{\phi}}{d(hv)} d(hv) \quad (V.32)$$

бунда $dn_{\phi}/d(hv)$ cm^{-2} га 1 с да тушаёттан ва бирлик энергетик оралыкка түғри келгап фотонлар сони. Қоюшдан келдіктан фотонлар оқимининг спектрал тақсисомоти мәндерге және (V.32) интеграл ҳисоблашыны мүмкін.

V.17 расмде идеал ва ҳақиқий фотоэлементларның ВАХ и тасвирланған.

V.17 расм. Идеал (1) ва ҳақиқий (2) фотоэлементлар ВАХ н

Фотоэлементнинг асосий параметри уннинг фойдалы иш коэффициенти (ф.и.к.) бўлиб, у юкламада ажралган максимал қувватнинг тушаёттан иурланиш қувватига нисбатини ифодалайди:

$$\text{ф.и.к.} = P_{\max} / I_o \cdot S. \quad (V.33)$$

(V.28) ифодага асосан юкламада ажраладиган қувват $P=J \cdot V = J_s [(\exp(eV/kT) - 1)] J_{\phi} V$. $(V.34)$

$V=V_m$ бўлгандаги қувват максимал қийматга эга бўлади: $P_{\max} = I_m V_m$. Қувватнинг максимал қийматга эга бўлишини шартидан, яъни $(dP/dV)|_{V=V_m} = 0$ дан:

$$|J_m| = J_s (eV_m/kT) \exp(eV_m/kT). \quad (V.35)$$

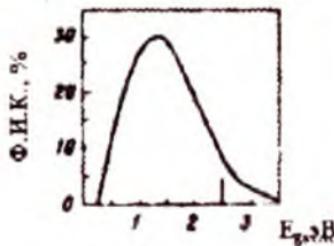
Ўша шарт билан баъзи амаллар бажарсан,

$$V_m = V_{clo} (kT/e) \ln(1 + eV_m/kT). \quad (V.36)$$

(35) ва (36) ифодалар асосида

$$P_{\max} = J_{\phi} [V_{clo} (kT/e) \ln(1 + eV_m/kT) (kT/e)]. \quad (V.37)$$

Ярим ўтказгичнинг тақиқләнгандык зонаси кенглиги E_g орттан сайин J_s камаяди, V_{clo} ортади, аммо J_{ϕ} камаяди. Демак, P_{\max} қиймат E_g га боғлиқ. (V.17 расм).

V.18 расм. Ф.И.К.нинг E_g га бояланиши.

V.18-расмдан кўринишича, $E_g=1.2$ эВ бўлган ярим ўтказгичлардан фотоэлемент тайёрлаш мумкин.

V.8.1. Ҳақиқий фотоэлементнинг вольт ампер характеристикаси

Биз юқорида идеал фотоэлемент тўғрисида маълумот бердик. Ҳақиқий фотоэлементларда р-, п-соҳалар ва контактларда кучланиш тушишини (J_{R_s} ни) ҳисобга олинса, (V.28) ифодани қўйидагича ўзгартириб ёзилади:

$$J = J_s \left\{ \exp \left[e(V - JR_s) / kT \right] - 1 \right\} - J_\phi.$$

(V.38)

Қувват ифодаси

$$P = \left\{ \frac{kT}{e} \ln \left(\frac{J + J_\phi}{J_s} + 1 \right) + JR_s \right\} J$$

(V.39)

бўлади. Бу ифодалар асосида қўйидаги мулоҳазаларни айтиш мумкин:

1) Идеал фотоэлементта нисбатан ҳақиқий фотоэлементда V ортсанда J ток секунироқ ортади;

2) $V=0$ бўлганда $J_\phi \neq J_{k.t.}$;

3) Ҳақиқий фотоэлементда максимал қувват P_{\max} (уни V.16 расмда чизиқданган тўртбурчак тасвирлайди, идеал ФЭ учун у V_m, I_m тўртбурчак юзига тенг) анча кам бўлади;

4) Агар р-п- ўтишдаги рекомбинация ҳисобга олинса, ВАХнинг (28) ифодасидаги экспонента кўрсаткичи икки марта кам бўлади, бу ҳам токнинг ўсиш тезлигини пасайтиради: яна бунда I_s ни

$I_i = eN_i d/2\tau$ га алмаштириш керак; $J_i > J_s$ бўлганилиги сабабли бу алмаштириш ҳам V_{cjo} ва P_{max} ларни камайтиради.

Фотоэлементта 0.2 дан 0.3 мкм гача тўлқин узунлик оралигидаги электромагнитик нурланиш (қўёш энергияси асосан шу оралиқда йигилган) таъсири қиласди. Бу ҳолда ёргуллик тушаётган роҳда (ёки и соҳа) нинг қалинлиги ҳар қандай бўлгаида ҳам фототокнинг j_{nf} ташкилловчини менсимаслик керак эмас.

$$[j_{nf}(\lambda)/eN_{\phi}(\lambda)[1-R_k(\lambda)]]=\eta_c(\lambda) \quad (V.40)$$

нисбатни фотоэлементнинг ички спектрал жавоби дейилади.

Агар $\eta_c(\lambda)$ матълум бўлса, қўёш ёритаётган ҳақиқий фотоэлементнинг тўла фототоки зичлиги

$$J_{\phi} = \int j_{\phi}(\lambda) d\lambda = e \int_0^{\lambda_{max}} N_{\phi}(\lambda) [1 - R_k(\lambda)] \eta_c(\lambda) d\lambda \quad (V.41)$$

бўлади, бунда λ_{max} -ютилишнинг қизил чегараси, $N_{\phi}=I_0/\hbar\nu$ бирлик спектрал оралиқдаги фотонлар оқими зичлиги, $R_k(\lambda)$ қайтариш коэффициенти.

(V.41) ифодадаи кўринишча, максимал фототок олиш учун $R_k(\lambda)$ ни камайтириш, $\eta_c(\lambda)$ ни бутун оралиқда кўпайтириш зарур.

Идеал фотоэлементнинг Ф.И.К. температура ошган сари камаяди, бунинг сабаби температура ошганида J_s ёки J_0 нинг кескин ортиб кетишидир, бу эса J_{ϕ} ни камайтиради, қоронгиликда ток ҳам e/kT ёки $e/2kT$ экспоненциал кўрсаткичлар туфайли ўз ўсиш суръатини камайтиради.

Фотоэлементнинг ёритиладиган юзи ва рп ўтиш юзи қанча катта бўлса, юкламада ажralадиган қувват шунча катта бўлади. Фотодиодлардан фарқли равища, фотоэлементларга тезкорлик талаби қўйилмайди.

V.8.2. Фотоэлементларнинг турлари

Монокристал кремний асосидаги фотоэлементлар энг кўп кўлланади. Улар қўёш энергиясини бевосита электрик энергияга айлантириб беради. Аммо, улар қимматбахо бўлгани учун Ер шароитида улардан фойдаланиш иқтисодий жиҳатдан ҳозирча фойдали эмас, балки арzon поликристал кремний, аморф кремний асосидаги фотоэлементлар кенг қўлланишига эга булар, кремний фотоэлементлари Ф.И.К. 12% дан ошмас эди.

Шотки тусиқли фотоэлементлар ҳам ишлаб чиқилган. Ҳисоблар кўрсатишича, тусиқнинг баландлиги $\phi_k=E_k$ бўлган чегиравий ҳолда Ф.И.К. 25% чамасида.

CdS, CdTe, Si, GaAs ноликристаллари асосида фотоэлементлар тайёрлаш қызықарли. Уларнинг асосий фазилати нисбатан арzonлигидир. Аммо, уларнинг Ф.И.К. паст ва характеристкалари аста аста ёмонлашиб боради.

Водород билан тўйинтирилган арzon аморф кремний қатламлари 13 мкм қалинликда шинша тагликларда ўстирилади. а Si нинг характеристкалари $E_g=1.6\text{eV}$ бўлган тўри зонали яrimутказгичнига ўхшиайди. Аммо, а Si асосида тайёрланган асбобларнинг Ф.И.К 6% дан ошмайди.

Гетероўтиши асосида тайёрланадиган фотоэлементларда кент зонали яrimутказгич кисқа тўлқинли нурланиш учун оптик дераза вазифасини ўтайди. Шу оралиқларда бу фотоэлементларнинг спектрал сезигирлиги гомоўтишли фотоэлементларнидан катта бўлади. Яна бошқа чоралар гетероўтишли фотоэлементлар имкониятини, самарадорлигини ошириши мумкин.

Катта микдордаги фотоэлектрик энергия олиш учун одатда одий фотоэлементлардан қуёш батареялари йигилади. Қуёш батареяларида фотоэлементларни кетма кет улаш орқали зарурӣ катта кучланиш олиш мумкин бўлса, уларни параллел улаш орқали катта зичликдаги фототоклар олиш мумкин.

Кимматбаҳо яrimутказгични камроқ ишлатиб кўпроқ фотогенергия олиш йўлларидан бири “қуёш модуллари” тайёрланадир. Қуёш модуллари катта майдондаги ёруғлик нурини кичик ўлчамдаги (яrimутказгичли) фотоэлементта жамлаб берадиган концентраторли қурилмадир. Бундай қурилмада фотоэлементта катта микдордаги ёруғлик нури тушиши ҳисобига кўпроқ фотоэлектрик энергия олинади. Ҳозирги вақтда турли шакл ва ўлчамларга, ҳамда турли яrimутказгич материаллардан ясалган фотоэлементларга эга бўлган қуёш модуллари яратилган.

V.9. Ёруғлик нурлантурувчи диодлар ва лазерлар

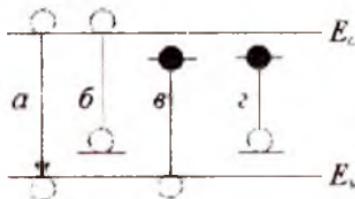
Электрик энергияни ёруғлик энергиясига айлантирувчи р-п ўтишли диодни ёруғлик нурлантурувчи диод дейилади.

Бундай диодни электрик энергияни ёруғлик энергиясига айлантириши муайян шароитда р-п ўтишда ва унга ёндошган соҳаларда вужудга келадиган қўшимча (ортиқча) заряд ташувчиларнинг нурланишли рекомбинацияси эвазига амалга оширилади.

Қўшимча заряд ташувчилар ҳосил қилинининг қулай усулларидан бири р-п ўтиш орқали тўғри ток ўтказишидир. Бу ҳолда

н., р соҳаларга, р пүтиш соҳасига номувозанатий заряд ташувчилар киритилади (инжекцияланади).

Р пүтиш орқали тўғри ток ўтганда пайдо қилинган нурланишили рекомбинацияни инжекцион электролюминесценция дейилади. Нурланишили ўтишларнинг мумкин кўринишлари V.19 расмда тасвиранган.

V.19 расм. Нурланишили рекомбинация: а зоналараро электрон ва ковак рекомбинацияси; б эркин электроннинг акцептор билан рекомбинацияси; в эркин ковакнинг донор билан рекомбинацияси; г боғлиқ донор акцептор жуфтлари орқали рекомбинация

Зоналараро рекомбинация (V.19, а-расм) тезлиги

$$R_n = \gamma_n n p. \quad (V.42)$$

Мувозанатда:

$$R_o = \gamma_n n_0 p_0 = \gamma_n n_i^2. \quad (V.43)$$

Иккотидаи:

$$R_n = R_o n p / n_i^2. \quad (V.44)$$

Акцептор ва донор марказларда нурланишили рекомбинация тезликлари, мос равиша, (V.19, б, в расм):

$$R_a = \gamma_a n N_a, \quad R_d = \gamma_d p N_d. \quad (V.45)$$

Паст Т ларда нурланишга акцептор-донор боғлиқ жуфтлари муҳим ҳисса қўшади. Бу ҳолда дастлаб донор ушлаб олган электрон билан дастлаб акцептор ушлаб олган ковак рекомбинацияланади.

Термодинамик мувозанат шароитида электрон ковак жуфтлар генерацияси тезлиги уларнинг нурланишили рекомбинацияси тезлигига төвт. Унча мураккаб бўлмаган ҳисоб қўйидагича олиб борилади:

$$R_o = \int_{0}^{\infty} r_o(\nu) d\nu = \left(8\pi/c^2\right) \int_{0}^{\infty} \frac{\bar{n}^2 \alpha(\nu) \nu^2 d\nu}{\exp(h\nu/kT) - 1}. \quad (V.46)$$

Бундаги \bar{n} – ёргуликнинг синиш кўрсаткичи, с-тезлиги.

Ёргелик диодларининг асосий параметрларидан бири **Ф.И.К.** бўлиб, у люминесценция чиқниши кувватининг ёргелик диодига берилган кувватта нисбати билан ўлчанади:

$$\text{Ф.И.К.} = N_{\Phi} h\nu / JV,$$

(V.47)

N_{Φ} бирлик вақтда чиқариладиган фотонлар сони.

Аммо, $J=eN_e$, ва N_e бирлик вақтда р-п-ўтишдан ўтган электронлар ёки коваклар сони. Энди

$$\text{Ф.И.К.} = N_{\Phi} h\nu / eN_e V.$$

(V.47')

Яна ёргеликни чиқариш коэффициенти (ёки оптик самарадорлик) тушунчасини киритиш мумкин:

$$\eta_{er} = N_{\Phi} / N_{\Phi_i}, \quad (V.48)$$

N_{Φ_i} ёргелик диоди ичидаги ҳосил бўладиган фотонлар сони.

Ушбу катталик

$$\eta_{er} = N_{\Phi} / N_e, \quad (V.49)$$

ИЧКИ КВАНТИК САМАРАДОРЛИКНИ ИФОДАЛАЙДИ. Ёргелик диодининг ташки квантик самарадорлиги:

$$\eta_t = N_{\Phi} / N_e = \eta_{er} \eta_{er} = (\text{Ф.И.К.}) eV / h\nu. \quad (V.50)$$

η_t нинг қийматлари % нинг улушларидан бир неча % гача.

Ёргелик диодлари тайёрлаш учун ишлатиладиган ярим ўтказгичларининг тақиқланган зонаси кенглиги $E_g \geq 1.8$ эВ (бу кўринадиган ёргеликниң қизил чегараси) бўлиши керак. Шундай ярим ўтказгичлардан бири галлий фосфидидир (GaP). У нотўғри зонали ярим ўтказгич, унда самараали нурланиши рекомбинация бўлиши учун оралиқ киришмавий марказ бўлиши керак. GaP да бу вазифани азот атоми бажариши мумкин, у дастлаб инжекцияланган электронни ушлаб олади, сўнг ковакни ушлаб олади, боғлиқ экситон ҳосил қиласди. Азот киритилган GaP асосидаги ёргелик диодлари яшни нурланиш чиқаради.

Агар GaP да бир вақтда Zn ва O бўлса, улар нейтрал комплекс ҳосил қиласди, бу ҳолда қизил ($h\nu=1.78$ эВ) нурланиш кузатилади. GaP га Zn-O ва N марказлар киритилса, бир вақтда ҳам қизил, ҳам яшни нурланиш олинади.

$GaAs_{1-x}P_x$ уч ташкилловчили қаттиқ эритмалар кўринадиган нурланиш чиқарадиган ёргелик диодлари тайёрлашда кенг қўлланиш тонди. Бу нотўғри зонали бирикмаларга азот киритилса ва GaP таглиқда ўстирилеа дўнгир ($x=0.65$) ва сарик ($x=0.85$) нурланиш олса бўлади.

ZnS ва SiC асосида тайёрланын ёруғлик диодлари хаворанг ёруғлик чиқаради, GaN асосидағы р-п ўтишнинг иурланиши спектрнинг бинафша қисмидә ($\lambda \approx 0.4$ мкм) жойлашған бўлади.

Кўзга кўринадиган ёруғлик чиқарадиган диодлар индикаторлар ва дисплейлар сифатида, оптоэлектрон жуфтларда қўлланилади.

Инфракизил нурланиш чиқарадиган диодлар тайёрлаш учун $E_g < 1.5$ эВ бўлган ярим ўтказгичлар ишлатилади ($\text{GaAs}, \text{Ga}_x\text{In}_{1-x}\text{As}_l$ у P_y , $\text{GaAs-Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As}$). ИК диодлар толали оптик алоқа йўлларида маиба сифатида кенг қўлланила олади.

V.9.1. Ярим ўтказгичлар лазерлар

Ёруғлик диодларининг маиба сифатида камчиликлари нурланиш кувватининг қиёсан кичиклиги (10 мВт чамасида) ва нурланишининг спектрал оралигининг (100-500 А) катталигидир. Бу камчиликлар инжекцион лазерларда йўқ. Лазерларда нурланиш заряд ташувчиларниң ўз ўзича рекомбинацияланиши оқибатида эмас, балки рагбатлантириш ёки мажбурлаш оқибатида юзага келади. Лазер сўзи инглизча *light amplification by stimulated Emission radiation* иомидан келиб чиқдан қисқа атамадир.

Ярим ўтказгичдаги ўтказувчалик электроилари Ферми-Дирак тақсимотига бўйсунади:

$$f(E, T) = \left[\exp\left(\frac{E - E_F}{kT}\right) + 1 \right]^{-1}. \quad (\text{V.51})$$

Ярим ўтказгичга ташқи энергетик таъсир қилинса, электроиларнинг тақсимот функцияси ўзгаради. Аммо, иккита E_j ва E_i сатҳларда ($E_j > E_i$) электроилар бўлиши эҳтимолликлари нисбати

$$\frac{f(E_j)}{f(E_i)} = \frac{\exp(E_i - E_F)/kT + 1}{\exp(E_j - E_F)/kT + 1} \quad (\text{V.52})$$

кўринишда ифодаланиши мумкин.

Энергетик таъсир натижасида юқоридаги E_j сатҳдаги электроилар тақсимоти пастки E_i сатҳдагидан катта бўлиб қолса, яъни $E_j > E_i$ ва $f(E_j) > f(E_i)$ бўлса, у ҳолда

$$\frac{\exp(E_i - E_F)/kT + 1}{\exp(E_j - E_F)/kT + 1} > 1 \quad \text{ёки} \quad \exp\left(-\frac{E_j - E_i}{kT}\right) > 1.$$

Бундай тенгсизлик бажарилиши учун $T < 0$ бўлиши керак. Шу сабабдан мазкур ҳолда ярим ўтказгич манфий мутлақ температуралари холатда турибли дейилади. Манфий мутлақ температура мутлақ нол

температурадан паст эмас, балки ҳар қайси жуфт энергетик сатх үчун мос келган эффектив статистик температурадир. Агар иккى энергетик сатхдан насткисида электронылар бўлиши эҳтимоллиги юкорисидагидан катта бўлса, бу ҳолда температура мусбат ва аксинча бўлади. Ярим ўтказгичларда манфий температура ҳолатини вужудга келтириш учун электронылар системасига ташқи энергетик таъсир кўрсатилиб, зарраларни пастки ҳолатдан юкориги ҳолатта ўтказиш керак.

Бундай ҳолатни ҳар хил усуllibар билан ҳосил қилиш мумкин:

1) айнигандарим ўтказгичларга р-п ўтишдан асосий бўлмаган заряд ташувчиларни инжекциялаш;

2) бир жинс ярим ўтказгичга импулсли кучли электрик майдон таъсирида электроныларни кўзгалган ҳолатта ўтказиш;

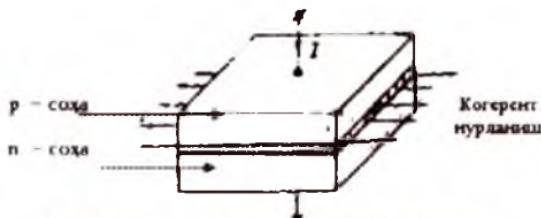
3) электроныларнинг тўғри бўлмаган ўтиши ҳолида уларни юкори сатхларга ўтказиш;

4) ярим ўтказгичга тезлантирилган (энергияси ўн ва юзларга кэВ бўлган) электронылар билан таъсир қилиш;

5) интенсивлиги катта бўлган ёруғлик билан ярим ўтказгични нурлантириш

усуllibарни қўлланилади.

Биз биринчи усульда ишлайдиган лазерни инжекцион лазерни кўрамиз (V.20 расм).

V.20 расм. р-п ўтишни инжекцион лазер

р-п ўтишнинг иккала томони айнигандеб ҳисоблаймиз. Агар бундай р-п ўтишга тўғри кучланиш берилса, р и ўтишнинг потенциал тўсиғи пасаяди, унинг чегараларида ноасосий заряд ташувчилар зичликлари ортиб кетади. Бинобарин, ўтказувчалик зонасидаги электронылар валент зонадаги коваклар билан жадал рекомбинациялаша бошлайди, бу ўтишлар оқибатида ажralадиган энергия фотон сифатида нурланади. Бундай ҳодиса юз бериши учун $V > E_g/e = \hbar \omega/e$ бўлиши зарур.

Бұ холда яримүтказғыч лазер инжекциянан вактда рәп үтишсаты потенциал түсік деярли жүколиб кетади. туннел эффекти же бермайды.

Инжекцион лазеринин афзаллігін ушиннан узлуксиз режимде инжекциянан бұлай. Ф.Н.К. 100% та қадар етиши мүмкін. Негізінен камчилигі шуки рекомбинацияланыш соңасынан жуда тор бұлай күвваты жуда кичикдір. Рекомбинация нағыжасаңда чиқадыған фотонинин тикорийлігінде $\approx E_{\text{g}}/\hbar$ бұлади. рәп үтишнинан иккисінен томони ҳам айнанған ҳолатта бұлса, электроннин валент зонаның үткезувланыштың зонасынан учун $E_{\text{g}}+E_{\text{fr}}(E_{\text{fr}})$ энергия керак. Нурланған фотон энергиясы бүнде етарлық әмас. Шу себабы нурланған фотондар тиңізариги чиқиши мүмкін. Бүнде $E_{\text{g}}+E_{\text{fr}} > \hbar\omega$ бұлғандың үтишпешідан разбатланған нурланған үстүн бұлалы. Фотондар оқими (әректикаш нури) мүайян жүналынан олтаңдатынан лазер эффектиң көзата келади. Бүннинг учун рәп үтишті кристалинин иккита қармақараша өнім томони сыйқалтанды. Шу томонда тик түнгін нуркучайды да тиңізарига юнкаласта ишкеңдік чиқарылады. -

Бүннинг себабы шуки біз қарастынан лазердегі етарлича ташкин күчләнешін токи таъсериалда разбатланғырылған (мажбурий) нурланған қосыл қылтап фотондар фазасын тикорийлігінде жүналынан бир хил бұлади, янын дазер нурланғанын когерент бұлади. Мәткемүкін, фәкада когерент нурланғандар интерференцияланиб бир бириңи күчтірилеш мүмкін.

Яна шуин айтын керакки, рәп үтишта кичик түгри күчләнеш берилсе, лазерда үз үзінше вә когерент нурланғаннан вужуда келді. Фәкада ток үзиннинг қаңдайдыр және кийматтың бриллианды лазеринин фаол соңасы (рәп үтиш НЗС-та ёндөн көлемдер) монодиамитик вә қаттың жүналасын әректикаш нури чиқарады.

Холмір инжекцион лазерлар түгри зоналарынан ярим үткезгіч бирикмалар ($\text{GaAs}-\text{PbTe}$, PbSe және х.к.) да қаттың әртімалар ассоциацияларынанда, улар 0.9 таң 28 мкм тача когерент нурланғаннан орнады да инжекциянанда. Аммо, гомоүтишшар ассоциацияларынан жуда китің кийматтаридегінан инштейн оледи. Мисалдан, GaAs рәп үтишінің ҳолци $j_{\text{th}} = 5 \cdot 10^4 \text{ A/cm}^2$. Диоднинг күчли қызмети лазеринин узлуксиз мағомда инжекциянан имкон бермайды. Улар фәкада наст температураларда шундай мағомда инжекциянан имконини береди туфайлы $j_{\text{th}} =$ ишкамайтынан чоралып таңқылаптанды.

$n\text{Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As}$ рәп GaAs гетеротузилинши инжекцион лазерлер гомоүтишшар ассоциацияларынан да инжекциялардан бир мүнча афзалтқыларға етады. Мисалынан, уларда $j_{\text{th}} \leq 10^3 \text{ A/cm}^2$ қыйматта орнады, бу жаға хона температурасынан узлуксиз мағомда инжекциянан имконини береди.

Айрим хуосалар:

1. Иижекцион лазерлар кетте қувватлы монохроматик (спектрал чизик көнгілігі 0.1 Гц) нурланиш бера олади. Масалан, GaAs ассоциати лазер 10 К да үзүлкесiz маромда (режимда) 10 Вт чиқын қувваты, импульси режимда 78 К да юзларча Вт, 330 К да ўнларча Вт чиқын қувватыга ега. Уларнинг Ф.И.К. хам юқори (~ 80%).

2. Лазер нурланиши тұлғын узунлигини бошқарып имкониятты бор. Масалан, буни гидростатик босым орқали амалта ошириш мүмкін.

3. Иижекцион лазерлар саноатда, хусусан, томалы оптик алоқа системаларида, молекуляр ва атомар спектроскопия соҳасидаги тадкиқотларда, юқори ажратышли газ спектроскопияда, атмосфера ифлюсациини назорат килиніца кенг құлланади.

V.10. Радиацион нурларни қабуллагаччлар

Модда ичига кира оладиган юқори энергиялы нурланиш зарралари ва фотонлари ярим үтказгичдан үтәётіб унинг атомларини ионлаши мүмкін. Энергиясыга қараб ҳар бир зарра ёки ҳар бир фотон ярим үтказгичда күп миқдорда әркін электрон ва коваклар жуфтегілерини ҳосил қыла олади. Бундаи ташкари, үша нурланиш таъсирида кристал панжара атомлари мувозанатий вазиятидан сілжыб түрли нүқсонлар пайдо бўлиши ҳам мүмкін. Масалан, германийни юқори энергиялы электронлар билан нурлантирилса ярим үтказгичнинг тақиқланған зонасида акцептор сатҳлар шаклланади: p Se ни 1 МэВ энергиялы электронлар билан нурлантирилганда унинг үтказувчанлиги камайиши кузатылған. Ҳосил бўлган акцептор нүқсонлар зичлиги асосий заряд ташувчилар (электронылар) зичлигига тенглапшында үтказувчанлик энг кичик бўлади. Нурлаш давом эттирилса, коваклар зичлиги орта боради ва үтказувчанлик ўсади. p Se ни юқори энергиялы электронлар билан нурланғанда унинг үтказувчанлиги ортишини фаҳмлаш қайин эмас.

Ярим үтказгични секин нейтронлар билан нурлаганда дастлабки кристалда ёт элементлар киришмалари пайдо бўлади. Масалан, германийни нейтронлар билан нурлаганда галлий ва арсений киришмалари пайдо бўлади. Галлий атомлари арсенийнидаи З марта тезроқ ҳосил бўлгани учун галлий киришмаси үтказувчанликка асосий ҳисса қўшади, германий ковак үтказувчанликка ега бўлиб қолади.

Ярим ўтказгични тез нейтронлар билан нурлаганда радиоактив аврилишлар билан бир қаторда түрли нүқсонлар ҳам пайдо бўлади. Умуман айтганда, юқорида айтилган нүқсонлардан бошқа яна бир неча тур нүқсонлар вужудга келади, улар бир неча босқичли жараёнлар оқибати бўлиши, турли бирлашмалар ташкил қилини мумкин. Бу масалалар ярим ўтказгичларнинг радиацион физикаси бўлимида батиғесил кўрилади [23].

Кирувчи радиацияни (нурланиши) қабуллагичлари поликристал ярим ўтказгичлар асосида тайёрланади. Масалан, бундай қабуллагич асоси ўтказувчан тагликка (вакуумда буғлантирилиб) ўтказилган CdSe ёки CdS нинг поликристал қатлами бўлади. Таглик бир вақтда қабуллагич электродларидан бири вазифасини бажаради. Иккинчи электрод поликристал ярим ўтказгич қатлам сиртига ўтказилади. У юпқа бўлиб, рентген ва γ нурланишлар учун шаффофф (тиниқ) бўлади. Демак, электродлар қарама қарши сиртларда жойлашган.

Рентген ва γ нурланишига CdS, CdSe дан тайёрланганги фоторезисторлар ҳам сезгир бўлади, аммо уларнинг сезгирлиги нурланиш қабуллагичларнидан икки тартиб кам.

Поликристаллар асосидаги қабуллагичлар вақтий доимийси, бинобарин, уларнинг инерционлиги катта.

Р-п ўтишли монокристаллар асосида тайёрланадиган қабуллагичларни р-п ўтишга тескари кучланиш берилган ҳолда исплатилади. Нурланиш ютилишидан пайдо бўлган заряд ташувчилар тескари токни ошириб юборади, р кремнийга ёки германийга литий атомлари диффузияланади, сўнг литий ионлари дрейфланади. Литий Si ва Se учун донор киришма бўлгани учун у фавқулодда катта диффузия коеффициентига эга, литий ионлари эса катта ҳаракатчаликка эга. Кремний қабуллагичлари тайёрлашда юқори омли ва бор (B) киритилган кремнийнинг қалин (10 мкм дан ортиқ) монокристал пластиналаридан фойдаланилади. Пластинанинг бир томонидан литий қиёсан пастроқ температурада ($300\text{--}600^{\circ}\text{C}$) ва бир неча минутда киритилади. Ҳосил бўлган р-п ўтишга тескари кучланиши бериш билан бир вақтда кристални 200°C гача қиздирилади. Катта ҳаракатчаликли литий ионлари электрик майдонда кўчади, р-п ўтишдаги бор (B) ионлари зарядини ёки дастлабки ўтказувчаникни компенсациялайди. Ана шундай усу碌 қалин р-п ўтишли диодлар тайёрланади.

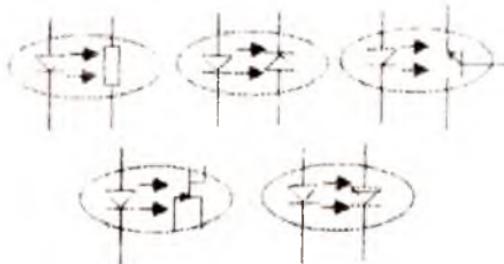
Бундай қабуллагичлар юқори энергияли узокқа учадиган марраларни қайд қилинча ва спектрал характеристикасини олишда қўлланилади.

V.11. Оптојуфтлар ва оптоэлектрон микросхемалар

V.11.1. Оптојуфтлар

Орасида оптик алоқа бүлгөн ва электрик изоляция таъминланган нурланувчи ва фотоқабулловчи элементлардан иборат бўлини оптоэлектрон ярим ўтказтичли ясбобни оптојуфт лейланади.

Оптојуфтининг бир элементи сифатиди инфракизил нурланувучи диод қўлланади иккичи элемент сифатиди фоторезистор, фотодиод, кўн кутбни фототранзиистор, бир ўтишили фототранзиистор ёки фотоприистор инсантилади. Оптојуфт элементлари умумий корнусят жойланади (V.21 рисем).

V.21 рисем. Оптојуфтлар

Оптојуфтларда кирайтган электрик сигнални кучайтириш ёки ўзгартириш қўйидагича юз беради. Кирувчи ток ярим ўтказтич нурланувчи орқали ток ўзгарганида унинг нурланиши қуввати ҳам, фотоқабулловчи элементни тушаёттан фотонлар оқими ҳам ўзаради. Бунда, масалан, фоторезисторнинг каршилиги ўзаради. Бир ўтишили фототранзиистор оптојуфтининг фотоқабулловчи элементи сифатига фоторезистор, фотодиод, фотоэлемент ўринида иштани мумкин. Оптојуфт элементлари орасида яхши оптик алоқа бўлинтили учун уларнинг спектрал характеристикалари анча яқин мос келиши зарур.

V.11.2. Оптоэлектрон микросхемалар

Ҳар қандай оптоэлектрон интеграл микросхеманинг (ОИМ) маъбурий кисми у ёки бу оптојуфт бўлади. Талабларга мувофиқ, оптојуфтининг фотоқабулловчи элементи сифатиди юқорида сиаб ўтишган элементлардан бири қўлланади. Уларнинг ҳар бири ўз афзалликлари ва ўз камчиликларига эга.

Оптоэлектрон интеграл схемаларнинг бир қатор мухим фазиллатлари бор.

1. Кучли функционал (оптик) алоқа сақлангани ҳолда бошқарувчи занжирларнинг ижрочи занжирлардан деярли идеал ривинча гальваник ажратилганилиги.

2. Алоқа оптик каналларининг ҳаляқитлардан ҳимояланганligи, бу хосса фотонаарнинг зарядий нейтралligи оқибатидир. Сигнални узатиш йўлида фотонлар оқими электрик ва магнитик майдонлар пайдо килмайди. Бу хосса асосида кўп каналли мураккаб алоқаларни бажариш мумкин.

3. Алоқа оптик канали бўйича ахборотни узатиш учун йўналишнинг, интенсивликнинг, спектрал таркибининг, қутбланишининг ёки тебранишлар фазасининг ўзгаришидан фойдиланиш мумкин. Бу эса ахборотни параллел ишланиши имкониятини очиб беради.

1. ОИМ воситасида чиқувчи ахборотни, шунингдек, оптоэлектрон қурилманинг вайрим қисмлари ҳолати ҳакидаги ахборотни ёруелик сигналлари ёки кўз кўрадиган тасвир (образ) қўринишда бериш мумкин, бу бевосита, кўз назорати ва саноқлашин яマルга ошириш имконини беради.

Назорат учун саволлар

1. Яримўтказгичлар фотоўтказувчалигини тушунтиришт.
2. Фоторезистор нима ва унинг қандай параметрлари бор?
3. Оптик генерация нима?
4. Рекомбинацияни ва унинг турларини тушунтиришт.
5. Фототокнинг кучайиши нимадан иборат?
6. Дембер эффицити нима?
7. Фотомагнитик эффицит нима?
8. МДЯ тузилмаларда фотоэлектрик ҳодисалар қандай кечади?
9. РП ўтишли тузилмаларда фотоэлектрик ҳодисаларни тушунтиришт.
10. Фотодиод нима ва унинг қандай характеристикалари бор?
11. Поликристал яримўтказгичларда қандай фотоэлектрик ҳодисалар учрайди?
12. Фототранзистор ишлаш принципини тушунтиришт.
13. Фототиристор ишлаш принципини тушунтиришт.
14. Фотовариқап нима ва унинг қандай характеристикалари бор?
15. Координата сезгир фотоасбоблар қандай принципда ишлайди?
16. Куёш элементлари нима ва уларнинг ф.и.к. қандай аниқланади?
17. Концентраторли куёш модулларининг аҳамиятини айтиб беринг.

8. ІОкори күчтәнүштөрүнүү фотодиодтердөрдөрдөн кийин соҳаларда қулланылады?
9. Ишкекцион ва күчкүлди фотодиодтар ишлештүрүнүү принциптүүлүгүнүү.
10. Групник нурлантирувчи диодтар, ишкекцион лазертар ишлештүрүнүү принципи ва түрларини айтыб берин.
11. Радиацион түрлөрдөр кибұллатычтар хәсіде нима билесін.
12. Оптоожуфтлар ва оптоолектрон микросхемаларини қулланылыш соҳаларини тәзрифлаб берин.

VI БОБ

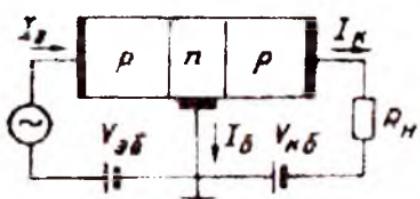
ТРАНЗИСТОРЛАР

Транзисторлар сүзи инглизча «Transfer resistor» сүйлеридан көлиб чыккан, у карнистиккін ұнартырувчи мағыносини аңлатты.

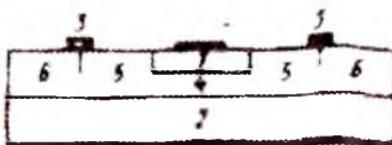
Хозир транзисторларниң бир неча тури индейтілген: құншуктобиі транзистор, метал оксид ярим үтказіліч (МОУ) транзистор, фототранзистор ж.б.

VI.1 Күш құтбіли транзисторлар

VI.1 расмде р-п-р түріндегі транзисторнинг умумий база схемасы да үлганин тәсвирланған.

VI.1 - расм р-п-р құш қутбий транзистор умумий база схемасы да үлгана

VI.2 - расм Ҳақиқит транзистор
түзилишидан бири 1 - эмиттер
2 - коллектор 3 - база электроды
4 - актив кисм 5 - пассив кисм
6 - чекке кисм

Мында күренишича, транзистор уч каталамлы бұлды, унда бир ярим үтказіліч кристалда иккі р-п үтінін жойлашының үздерінде орасынан заряд ташуучиларнин диффузияның узунлығыдан анча камбұлады. Минни учта (ёки оптик) чиқиши электроддары бор Транзисторнинг қүш қутбий дең атапшының үздерінде жараптандарда хар иккі хил заряд ташуучилар (электрондар ва коваленттар)нинг интироқ қылышынан көлиб чыккан.

Иккі р-п үтінін орасында жойлашынан соҳани (VI.1 расмде н соҳа) база дейилдеди. Транзисторнинг асосий вазифасы базада орасынан заряд ташуучиларни киригтиш (инжекциялаш) бўлган соҳасини (VI.1 расмде чандаги н соҳа) эмиттер (киригувчи) дейилдеди, тегинші р-п үтінин эмиттер үтиш дейилдеди.

Транзисторнинг асосий вазифасы базадан заряд ташуучиларни олиб кетишін (экстракция қылыш) бўлган соҳасини (VI.1 расмде

ўингдаги р соҳа) коллектор (йигувчи) дейилади, тегиши р и ўтишини коллектор ўтиш дейилади.

Одатда эмиттерда заряд ташувчилар зичлиги базадагига нисбатан катта, коллекторда эса нисбатан кичик.

Агар эмиттер ўтишда тӯгри кучланиш, коллектор ўтишда тескари кучланиш бўлса, транзисторнинг бу уланишини нормал уланиш дейилади ва аксинча бўлса, инверс уланиш бўлади.

Нормал уланиш шароитида ишлаёттанды транзистор актив (фаол) режимда (маромда) йишлайтирип дейилади. Иккала р и ўтиш тескари йўналишда уланган бўлса, бу ишлашни кесиши режими, агар иккаласи ҳам тӯгри йўналишда уланган бўлса, бу ҳолатни тўйинини режими дейилади.

Транзисторнинг актив ишлаш режимида базанинг заряд ташувчилар ўтадиган эмиттер ва коллектор орасидаги қисмини актив қисм, эмиттер ва база электроди орасини пассив қисм, база электродидан четки соҳани текка қисм дейилади.

Транзисторнинг учта уланиш схемаси фарқланади: умумий эмиттерли, умумий базали, умумий коллекторли уланишлар. Кучланишлар унга нисбатан уланадиган ва бериладиган электродни умумий дейилади. Агар умумий базали схемада кириш занжири сифатида эмиттер занжири олинса, чиқиш занжири сифатида коллектор занжири олинади, транзисторнинг кучайтириш хоссалари намоён бўлади. Умумий эмиттерли схемада база занжири кириш коллектор занжири чиқиш бўлади. Умумий коллекторли схемада база занжири кириш, эмиттер занжири чиқиш бўлади.

Транзисторнинг асосий хоссаларини унинг турили занжирларидағи токлар ва кучланишлар орасидаги муносабат, уларнинг ўзаро таъсири аниқлайди. Транзистор доимий токда, кичик ва катта ўзгарувчан сигналларда ва импулсли сигналларда ишлаши мумкин.

VI.1.1. р и р транзисторда стационар ўзгармас токлар

Юқорида айтгилганидай, эмиттер соҳаси кучли даражада легирланган (унда коваклар зичлиги катта), база нисбатан кучсиз легирланган (унда электронлар зичлиги кичик), коллектор соҳасида коваклар зичлиги п-базадаги электронлар зичлигидан кам. База соҳасида киришма текис тақсимланган ($n_b = \text{const}$).

Базанинг кенглиги d коваклар диффузион узунлигидан анча кам бўлсин.

Транзисторга фақат ўзгармас кучланишлар берилган. Эмиттер ва база орасида тӯгри йўналишда V_a кучланиш, коллектор ва база орасида тескари йўналишда V_k кучланиш мавжуд бўлсин (актив

режим). Кичик күчланишлар соҳасида V_3 эмиттер ўтишига, V_k коллектор ўтишига тушади. Бу ўтишларнинг база билан чегараларида (VI.1расмга қаранг) коваклар зичлиги ўзгаради, яъни эмиттер ўтиш чегараси $x=0$ да:

$$p(0)=p_n \exp\left(\frac{eV_3}{kT}\right), \quad (VI.1)$$

коллектор ўтиш чегараси $x=d$ да;

$$p(d)=p_n \exp\left(-\frac{eV_k}{kT}\right). \quad (VI.2)$$

p_n ҳамма вақтдагидай базадаги коваклар мувозанатий зичлиги. Кичик токлар ҳолида базадаги дрейф ток диффузон токдан анча кам бўлганилиги туфайли базада коваклар тақсимотини қўйидаги диффузон тенгламадан аниқланади (III.28 ифода):

$$\frac{d^2 p}{dx^2} - \frac{\Delta p}{L_p^2} = 0 \quad . \quad (VI.3)$$

Бу тенгламанинг (VI.1) ва (VI.2) чегаравий шартларга мифик ечими

$$\Delta p = [D_p] sh(d/L_p) \left[\left(\exp \frac{eV_3}{kT} - 1 \right) sh \frac{d-x}{L_p} - \left(1 - \exp \left(-\frac{eV_k}{kT} \right) \right) sh \frac{x}{L_p} \right]. \quad (VI.4)$$

Энди эмиттер ва коллекторнинг коваклар токини аниқлайди:

$$I_{PK} = D_p \frac{dp}{dx} \Big|_{x=0} = \frac{eD_p P_n}{L_p} \left[\left(\exp \frac{eV_3}{kT} - 1 \right) cth \frac{d}{L_p} + \left(1 - \exp \left(-\frac{eV_k}{kT} \right) \right) \csc h \frac{d}{L_p} \right] \quad (VI.5)$$

$$I_{PK} = D_p \frac{dp}{dx} \Big|_{x=d} = \\ \frac{eD_p P_n}{L_p} \left[\left(\exp \frac{eV_3}{kT} - 1 \right) \csc h \frac{d}{L_p} + \left(1 - \exp \left(-\frac{eV_k}{kT} \right) \right) \coth \frac{d}{L_p} \right] \quad (VI.6)$$

Бар базада рекомбинация мавжуд бўлса, рекомбинацион ток $J_r = J_{pa} - J_{pk}$. $(VI.7)$

Ишчи режимида $V_k \gg kT/e$, бинобарин, $\exp(-eV_k/kT) \approx 0$.

Рекомбинацияни камайтириш мақсадида база юпқа қилинади, яъни $d/L_p \ll 1$ бўлади. Гиперболик функцияларни d/L_p бўйича қаторга ёйиб, $\exp(eV_3/kT) \gg 1$ эканлигини эътиборга олиб, $(VI.5) - (VI.7)$ ифодаларни соддалаштирамиз:

$$I_{p\beta} = \frac{eD_p p_n}{L_p} \left\{ \left[1 + \frac{1}{3} \left(\frac{d}{L} \right)^2 \right] \exp \left(\frac{eV}{kT} \right) \right\} \quad (VI.5')$$

$$I_{pn} = \frac{eD_p p_n}{L_p} \left\{ \left[1 - \frac{1}{6} \left(\frac{d}{L} \right)^2 \right] \exp \left(\frac{eV}{kT} \right) \right\} \quad (VI.6')$$

$$I_s = \frac{eP_n d}{2L_p} \left[\exp \left(\frac{eV}{kT} \right) - 2 \right]. \quad (VI.7')$$

Транзистор асасын параметрлары қуйидатыча анықтанаади.

Транзисторнин эфективитиги (самарадорлыгы) – β транзисторнин ковалдар токининг эмиттернинг ковалдар токига бөлдү билин тәсвірланаади:

$$\beta = \frac{J_{p\beta}}{J_{pn}} = sch \frac{d}{L_p} \approx 1 - \frac{1}{2} \left(\frac{d}{L_p} \right)^2. \quad (VI.8)$$

Бу шартынан – узатып коэффициенти ҳам дейилди. Егер индикатор рекомбинацион нүкотиниларни ифодалайтын

$$1/\beta \approx \frac{1}{2} \left(\frac{d}{L_p} \right)^2 \quad (VI.9)$$

2. Эмиттернин эфективитиги. Эмиттернин тұла токи таркибита базадан көтөттеги электронлар токи ҳам киради. Эмиттер р соңасы касиеттеги I_n диффузиян үзүнликдан калға бүлсек, өзакур ток

$$J_{pn} = \frac{eD_n n_s}{L_n} \left[\exp \left(\frac{eV}{kT} \right) - 1 \right]. \quad (VI.10)$$

Тұла эмиттер токи $J_3 = J_{p\beta} + J_{pn}$.

Эмиттер ковалдар токининг тұла эмиттер токига ишбасынан транзисторнин үз эфективитигине (самарадорлыгын) аныктайды:

$$\gamma = J_{p\beta}/J_3 = J_{p\beta} / (J_{p\beta} + J_{pn}). \quad (VI.10')$$

Юкоридаты ифодаларға асасан,

$$\gamma \approx 1 / \left[1 + \frac{\mu_n n_s d}{\mu_p p_s L_n} \right] \approx 1 - \frac{\mu_n n_s d}{\mu_p p_s L_n}. \quad (VI.10'')$$

Коллектор токи таркибига ҳам коллектордан базада кирувчи J_{pk} электронлар токи ҳам киради, аммо у химма хоспарта ковалдар токидан күчік, янын

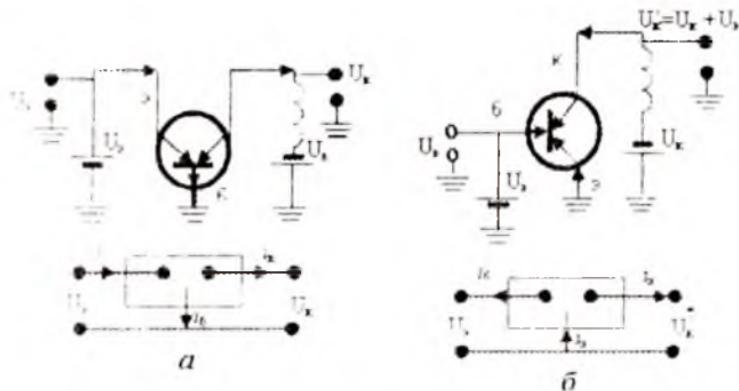
$$J_k = J_{pk} = \beta J_{p\beta} = \beta \gamma J_n. \quad (VI.11)$$

Базанинг тұла токи

$$J_5 = J_{n5} + J_r - J_{nk} = (1 - \beta\gamma)J_5 - J_{nk} \quad (VI.12)$$

VII.1.2. Наст тәкрөйлікда транзистор параметрлары

(VI.16') ифодада исесин, коллектордаты токин база ва эмиттер оңасидаты U_b , күчтәнниш анықтайты. Уни ўзгартириб эмиттердан база орқали коллекторға бораёттан көвеклар оқимини ўзгартирип мүмкін.

VI.14 рәсем. Транзисторнин умумий бланды (а), умумий эмиттерде (б) схемаларда ишаланы

Масадан, умумий базады схемада иштегендә (VI.3 за расем) эмиттер база заншырыға ўзгарма U_{be} күчтәнниш белгін бирға $I_b = V_{be}e^{\omega t}$ ўзаруучай күчтәнниш берилған болады. Бұ хәдде коллектор база заншырылатын күрнештікке U_k сигнал досыл болады. Егер $V_{be} < 0$ түрінде сигнал ҳолиде коллектордаты ўзаруучай күчтәнниш амплитудасы $A_{k1} < A_{k2}$ болса, бұ хәдде транзисторнинг параметрлары ўзаруучай күчтәнништа болық бўлмайды. Эмиттернинг ўзаруучай токи $\epsilon J_{3d}e^{\omega t}$, коллекторникин $\dot{I}_k = J_{k1}e^{\omega t}$ ва базанин токи

$I_o = I_b - I_k$ ўзаруучай күчтәнништар U_k ва I_k нинг чизигүү функциялары болады:

$$\begin{aligned} I_o &= y_{11}U_{1s} + y_{12}U_{2s}, \\ I_k &= y_{21}U_{1s} + y_{22}U_{2s}, \\ I_o &= (y_{11} - y_{12})U_{1s} + (y_{21} - y_{22})U_{2s}. \end{aligned} \quad (VII.1)$$

Бұ ифодадаги y_{11} , y_{22} , y_{12} , y_{21} кириши чизигүү же улардың түкзүүчанниклари дейиллады.

(VI.5') ва (VI.10) ифодалары мувоғати эмиттернин киришин түкзүүчанында:

$$y_{11} = \left(\frac{\partial J_3}{\partial U_3} \right)_{V_k} = \left(J_{ne} + J_{pe} \right) \frac{e}{kT} = J_3 \frac{e}{kT} \quad (VI.14)$$

бу ерда J_{kjS} тұла токлар.

Үтиш ұтказувчанлығи учун ҳам ифода олинади:

$$y_{21} = \left(\frac{\partial J_k}{\partial V_k} \right)_{V_3} = \beta \gamma J_3 \frac{e}{kT}$$

Бошқа ұтказувчанлықтар:

$$y_{22} = \left(\frac{\partial J_k}{\partial V_k} \right)_{V_3}, y_{12} = \left(\frac{\partial J_3}{\partial V_k} \right)_{V_3}$$

Ифодасини чиқаришда транзистор базаси ёки коллектор соңасы әзизиге коллектор р п үтишнинг L_k көнглигининг үзгариши ҳисобға олинади.

Оқибат натижада $d \cdot I_p$ бүлін ҳол учун:

$$y_{22} = \frac{\gamma J_3 \frac{d}{V_k}}{2d} \left(1 - \frac{1}{3}(1 - \beta) \right), \quad (VI.16)$$

$$y_{12} = \frac{\gamma J_3 \frac{d}{V_k}}{2d} \left(1 - \frac{4}{3}(1 - \beta) \right). \quad (VI.17)$$

Транзисторларнинг параметрларини билған ҳолда ток ва күчланиш бүйіча әнг катта күчайтириш коэффициентларини ҳисоблаш мүмкін.

Умумий базали схемада ток бүйіча әнг катта күчайтириш коэффиценті α коллектор занъири қисқа уланган ҳолда (үзгаруучан күчланиш бүйіча) коллектор токининг эмиттер токига нисбеттігі тенг, яғни

$$\alpha = \left(\frac{i_K}{i_3} \right)_{U_K=0} = \frac{y_{21}}{y_{11}} = \beta \gamma = \frac{\operatorname{sch}(d/L_p)}{1 + (D_n n_3 L_p / D_p p_n L_n) \operatorname{th}(d/L_p)}. \quad (VI.18)$$

Бу схемада α ҳамма вақт 1 дан кичік, аммо унга яқын бўлиши мүмкін. Аммо, катта тескари күчланишлар берилганданда коллектор р п үтишда зарбий ионланиш ва бошқа кучли майдон ҳодисалари оқибатидан электрон-ковак жуфтлари ҳосил бўлиши мүмкін. Бу ҳолда коллектор токи эмиттер токидан ортиб кетиши ва ток бүйіча күчайтириш коэффиценті α бирдан катта бўлиб олиши мүмкін.

Транзисторни күчайтиригін сифатыда күпинча умумий эмиттерли схемада күлланади (VI.3, б-расм). Бу ҳолда ток бүйінша зәңг катта күчайтириш коэффициенті α 'база токининг эмиттер токига нисбатынан тәнг, яғни

$$\alpha' = \left(\frac{i_b}{i_s} \right)_{U_k=0} = \frac{\alpha}{1-\alpha}. \quad (\text{VI.19})$$

Бу схемада α' бир неча ўндарга тәнг бўла олади.

Умумий базали схемада кучланиш бўйича зәңг катта күчайтириш коэффициенти

$$\mu = \left(\frac{U_K}{U_\beta} \right)_{i_k=0} = -\frac{y_{21}}{y_{22}} = -\frac{eV_K}{kT} \frac{2d}{\kappa} \left(1 - \frac{1}{3} \left(\frac{d}{L_p} \right)^2 \right) \quad (\text{VI.20})$$

Умумий эмиттерли схемада чиқиш кучланиши

$$U_k' = U_k + U_\beta,$$

лекин ҳамма ҳолда $|U_k| > |U_\beta|$ бўлганлиги туфайли кучланиш бўйича күчайтириш коэффициенти амалда иккала ҳолда ҳам бирдай. Яна шуни таъкидлаш керакки, базада тупладиган кучланиш транзистор параметрларига таъсири кўрсатади.

Инжекция даражасининг ошиши ҳам транзисторнинг асосий параметрларига таъсири кўрсатади. $p(0) > n_n$ бўлганда кириш ўтказувчанини 2 марта камайди:

$$y_{11} = y_{22} = \left(\frac{\partial J_\beta}{\partial V_\beta} \right)_{V_K} = \frac{eJ_\beta}{2kT} = \frac{y_{11}^0}{2}, \quad (\text{VI.21})$$

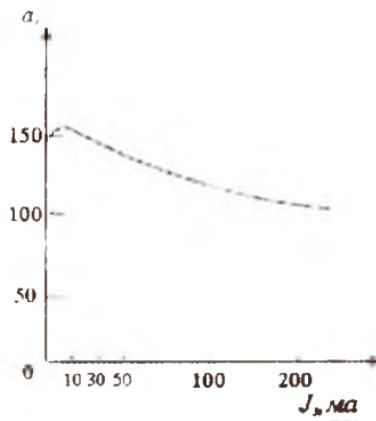
Бу ҳолда эмиттерниң эффективилиги мухим даражада камайди, чунки электронлар токи тез ўсиб боради. Бу эса, умумий эмиттерли схемада ток бўйича күчайтириш коэффициентининг камайишига олиб келади.

Инжекция даражаси катта бўлганда базада кучланиш тушини каттаяди, бу ҳодисани ҳам эътиборга олиш зарур бўлади.

VI.1.3. Транзистор параметрларининг тақрорийликка боғланиши.

Юқори тақрорийликлари (IOT) транзисторлар

Транзисторниң юқори тақрорийлиядаги токлариниң ҳисоблани учун вақтгай диффузион тенгламаларни ечиш керак. Эмиттерниң эффективилиги $\gamma \geq 1$ бўлганлиги ҳолда уни тақрорийликка боғлиқ эмас, деб ҳисобласа бўлади. Дастлаб диффузион тенгламани ечиб, база коваклар зичлиги тақсимоти топилиб сўнгра унинг асосида эмиттер ва коллектордаги ўзгарувчан i_b ва i_c токлар аниқланади.

VI.4 рasm. α' ишеги инжекция даражасыга болганиши

Уларнинг ифодаларидан фойдаланиб, транзисторнинг тақрорийликка боқлиқ параметрлари топилади.

Умумий базали схемада ток бўйича кучайтириш коэффициенти

$$\alpha = \frac{i_2}{i_1} \Big|_{U_R=0} = \frac{y_{21}}{y_{11}} = \alpha_0 \frac{ch\Omega \cos \Omega - ish\Omega \sin \Omega}{sh^2 \Omega + \cos^2 \Omega} = \alpha(\omega) \quad (\text{VI.22})$$

ифодага эга бўлади, бунда α_0 - паст тақрорийликдаги кучайтириш коэффициенти, $\Omega = (\omega \tau_d)^{1/2}$, аммо τ_d - база орқали ноасосий заряд ташувчиларнинг (дрейф) ўтиш вақти:

$$\tau_d = d^2/D_p = \tau_p d^2/L_p^2 \quad (\text{VI.23})$$

(VI.22) ифодадан кучайтириш коэффициентининг мутлак қиймати

$$|\alpha| = \alpha_0 \sqrt{2} (ch 2\Omega + \cos 2\Omega)^{-1/2} \quad (\text{VI.24})$$

келиб чиқади. й_к ва i₁ орасидаги Φ фазалар фарқи α нинг мавҳум ва ҳақиқий қисмлари нисбатидан аниқланади:

$$\operatorname{tg} \Phi = \frac{\operatorname{Im} \alpha}{\operatorname{Re} \alpha} = -i h \Omega g \Omega \quad (\text{VI.25})$$

Транзисторнинг ω_α чегаравий тақрорийлиги $|\alpha|$ нинг α_0 га нисбатан $\sqrt{2}$ марта камайиши шартидан аниқланади. Бу шартни (VI.24) ифодага кўйилса, ω_α ни топиш учун

$$ch 2\Omega_\alpha + \cos 2\Omega_\alpha = 4 \quad (\text{VI.26})$$

тenglama ҳосил бўлади. Бу tenglamani график ечими $\Omega_\alpha = 1,103$, бинобарин,

$$\omega_a = \frac{2\Omega^2}{\tau_d} = 2,434 \left(\frac{d^2}{D_p} \right)^{-1} = \frac{2,434}{\tau_d} \quad (\text{VI.27})$$

Демак, $\omega\tau_d \approx 2,4$ бўлганда $|\alpha|$ кучайтириш коэффициенти $\sqrt{2}$ марта камаяди. α нийг камайишининг сабаби юқори тақрорийликда базага киритилган ковакларниң анча қисми коллекторга бориб ултурмай, ўзгарувчан кучланиш йўналиши ўзгариб, орқага қайтади.

Умумий эмиттерли схемада ток бўйича кучайтириш коэффициенти

$$\alpha' = \left. \frac{i_6}{i_k} \right|_{U_K=0} = \frac{\alpha}{1-\alpha} = \alpha'(\omega) \quad (\text{VI.28})$$

ифодага эга. $\Omega < 1$ шартига мос тақрорийликларда

$$\alpha' = \frac{\alpha'_0}{1+i\omega\tau_p}, \quad (\text{VI.29})$$

яъни

$$|\alpha'| = \alpha'_0 / \left(1 + (\omega\tau_p)^2 \right)^{1/2} \quad (\text{VI.30})$$

Бундаги α'_0 - паст тақрорийликдаги кучайтириш коэффициенти. (VI.30)дан чегаравий (критик) тақрорийликни аниқлаш мумкин:

$$\omega_a = 1/\tau_p \quad (\text{VI.31})$$

Бу тақрорийлик умумий базали схемадаги чегаравий тақрорийликдан анча кичик ($\tau_p \gg \tau_d$). Шунинг учун юқори тақрорийликлар соҳасидаги кучайтиргичларда умумий базали схемадан фойдаланилади.

Кучланиш бўйича кучайтириш коэффициенти

$$\mu = -\frac{y_{21}}{y_{22}} = \mu_0 \frac{ch\Omega\cos\Omega - ish\Omega\sin\Omega}{sh^2\Omega + \cos^2\Omega} \quad (\text{VI.32})$$

(VI.22) ифодага ўхшаш кўринишида бўлади, бинобарин, $\alpha(\omega)$ боғланишга ўхшашидир.

(VI.27) ифодадан кўринишича, ω_a чегаравий (критик) тақрорийликни кўтарниш учун ё диффузия коэффициенти D_p ни ошириш, ёки база кенглигинин камайтириш керак.

Такомиллангирилган р-п-р транзисторларда улар ишлай оладиган энг катта ω_a тақрорийлик бир неча юз МГц та етказилган.

Транзисторлар гармоник сигналарни ток ва кучланиш бўйича кучайтиргичлар сифатида қўлланишдан ташқари, яна бошқа мақсадларда ишлатилиши мумкин.

Масалан, транзисторлардан кўпинча импульсли қурилмаларда ва транзистор қалит сифатида фойдаланилади. Транзистор импульсли қурилмада ишлаганда унинг чиқишида кучайтирилган импульснинг ниакли бузилмаган бўлиши талаб қилинади. Ток импульсини бир қатор гармоник ташкілловчилар йигинидиси кўринишида ифодалаш мумкин. Транзисторнинг такрорийлик билан bogлиқ хоссаларини билган ҳолда кучайтириш жараёнида импульс шакли бузилишларини баҳолаш мумкин.

Транзистор қалит сифатида ишлаганда транзисторнинг чиқишидаги, яъни юклама занжиридаги қаршилиги кирувчи бошқарувчи импульс таъсирида кескин ўзгариши зарур. Бунинг учун кирувчи импульслар амплитудаси транзисторни кесиш (отсёчка) режимидан актив режимга ва кейин тўйинниш режимига ўтказишга етарли бўлиши керак.

Транзисторнинг бошқа яримутказгич асбоблар каби, хусусий шовқуни бор, у киришда сигнал бўлмагани ҳолда чиқишида ток ва кучланишининг тартибсиз тебранишларидан изборат. Транзистордаги шовқунларни иссиқлик, нитравий ва ортиқчалик шовқунлари турларига ажратилади.

Иссиқлик шовқунлари заряд ташувчиларнинг тартибсиз иссиқлик ҳаракати туғайли яримутказгичларда зарядларнинг тартибсиз кўчишидан келиб чиқади.

Нитравий шовқунлар заряд ташувчилар заряднинг дискретлиги ва уларнинг электрик ўтишлар (масалан: р-п ўтиш) орқали кўчинининг тасодифий авторлити билан bogлиқ.

Ортиқчалик шовқунлари эркин заряд ташувчиларнинг иотекис пайдо ва йўқ бўлиши жараёнлари ҳамда тузоқ ҳолатларда заряд ташувчиларнинг тутилиши ва озод бўлиши жараёнлардан келиб чиқади.

Албатта, бу айтилган ҳодисалар маҳсус таҳдилни талаб қиласди. биз бу ерда уларнинг туб можиятини эслаб ўтдик, холос.

Ниҳоят қўшкутбий транзисторлар саноатда германий ва кремнийдан тайёрланиншини айтиб ўтамиз. Уларнинг бир неча тури мавжуд:

1) Паст такрорийликка мўлжалланган кам кувватли транзисторлар. Уларнинг ишчи такрорийлиги 3 МГц дан паст, коллекторида сочиладиган энг катта куввати 0,3 Вт

2) Юнори такрорийликлари (ЮТ) кам кувватли транзисторлар. Ишчи такрорийлиги бир неча 10 МГц.

3) Ўта юқори тақрорийлики (ЎЮТ) транзисторлар. Ишчи тақрорийлиги 10^3 МГц дан юқори.

4) Қайта улагич транзисторлар. ЎЮТ транзисторлар тақрорийликларида ишлайди.

5) Күвватдор транзисторлар. 1,5 Вт дан катта күвватни сочади.

Тайёрлаш технологияси усуллари бўйича қотишмали, диффузион, меза транзисторлар, ясси (планар), ёки интегралланган транзисторлар турлари бор.

Кўш кутбили транзисторнинг бир тури дрейфли транзисторлар. Унда маҳсус технология ёрдамида (киришманинг диффузияси) киришманинг тақсимоти нотекис бўлған жуда юпқа база (-10^{-4} см) ҳосил қилинади ва шунинг эвазига транзисторнинг тақрорийлик бўйича қўлланиш чегараси анча кечайтирилади.

Масалан, р-п-р транзисторда п-базада донорлар зичлиги $N(x)$ эмиттер яқинидаги N_s , қийматдан коллектор яқинидаги N_k қийматигача камайиб баради. Бу градиент туфайли базада эмиттердан коллекторга томон электрик майдон ҳосил бўлади, у электронларни тормозлайди, коллектор томонга диффузия ҳамда дрейф ҳисобига ҳаракатланиб боради, оқибатда уларнинг дрейф транзисторда ҳаракат тезлиги ортади, база орқали учиш вақти камаяди, бу эса транзистор ишлай оладиган тақрорийлик чегарасини кўтаради.

Ҳисоблашларнинг кўрсатишича, дрейф транзисторнинг чегаравий тақрорийлиги

$$\omega_{\alpha E} = \omega_x \frac{m^2}{2(m-1)}$$

бўлади, бунда ω_x - дрейфсиз транзисторнинг чегаравий тақрорийлиги [(VI .27)ифодага қ.],

$$m = \ln \frac{N_s}{N_k}.$$

Умумий эмиттерли схемада ток бўйича кучайтириши коэффициенти дрейф транзисторда каттароқ:

$$\alpha_E = \alpha_0 (2,3 + 4),$$

буида α_0 - дрейфсиз транзисторга тегишли кучайтириш коэффициенти.

Дрейфли ва дрейфсиз транзисторларнинг бошқа ҳоссалари [7] китобда анча батафсил тавсифланган.

Құш қутбий транзисторларнинг ток бүйіча кучайтириш коэффицентлари α ва α' түрлесіде анча батыфсыз тұтхадык. Күчланиш бүйіча кучайтириш коэффиценти μ нинг тиьриғи ҳам [(VI .20) ифода] берилди. Уннинг қаралған ҳам иккі схемада ҳам бирдей булиши күрсатылды.

Әнді күвват бүйіча кучайтириш коэффиценті K_p ифодасини көлтирамиз. У ток бүйіча кучайтириш коэффиценті α билан күчланиш бүйіча кучайтириш коэффиценті күпайтмасига теңг бўлади:

$$K_p = \alpha \cdot \mu = \frac{J_K}{J_s} \cdot \frac{U_k}{U_s} .$$

Умумий базали схемада $\alpha \sim 1$, агар $U_s \sim (10^{-1} \text{ j } 10^{-2})$ ва $U_k \sim 10\text{V}$ бўлса, $K_p \sim 10^2 \text{ j } 10^3$ бўлади. Шунин таъкидлаш зарурки, эмиттер токи билан коллектор токига деярли теиг бўлгани ҳолда, коллекторнинг қаршилиги R_k эмиттер қаршилигидан R_s анча катта бўлганилигидан ($R_k \gg R_s$) тегишли күчланишлар нисбати ҳам (U_k / U_s) катта. бинобарин, эмиттерга берилған күвватдан коллекторда ажralадиган күвват анча катта бўлади.

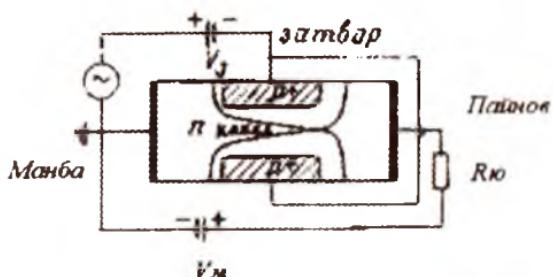
VI. 2. Майдоний транзисторлар

1952 йилда В. Шокли бир қутбли транзисторнинг құш қутбли транзистордан фарқи шундаки, уннинг ишләши ток үтказувчи каналнинг күндалынг кесимини үзгартырыш усули билан ярим үтказгичда асосий заряд ташувчилар токини бошқаришига асосланган. Бунга р-п үтиш қатламини кенгайтириш ёки торайтириш йўли билан эришилади. Бундай асбобни затвор (бодшаруичи) сифатидаги р-п үтишли майдоний транзистор деб атайды. 1960 йилда бундай асбобнинг бошқа тури таклиф қилинди, унда р-п үтиш ўрнида затвор вазифасини түғриловчи метал-ярим үтказгич контакти бажаради. Уни МЯ транзистор ёки Шотки түсикли майдоний транзистор дейилади.

1960 йилда бутунлай янги асосдаги майдоний транзистор яратылди, унда метал-оксид яримүтказгич тузилмасида метал электрод иккита тескари йўналишга уланган р-п үтишлилар орасидаги ярим үтказгичнинг сиртта ёндашған қатлами үтказувчантигини бошқаради. Бу асбобни МДЯ (метал-диэлектрик-ярим үтказгич) ёки МОЯ (метал-оксид ярим үтказгич) транзистор, ёки яккаланған (изоляцияланған) затворлы транзистор деб аталади.

VI.2.1. Затвор сифаттадаги р-п-ўтишпили майдоний транзистор. Униг статик характеристикалари

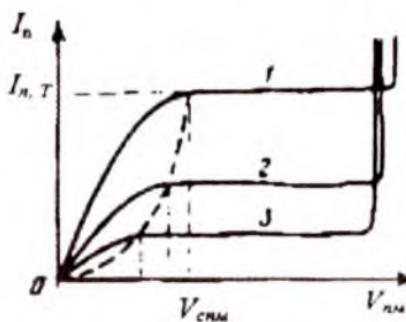
Бұндай транзистор түзилиши VI.5 расмда тасвирланған (Умумий манбали схема). Майдоний транзисторнинг иккита омик контакти бор, улардан бирини манба, иккінчисини пайнов дейилади. Манба орқали ярим үтказгичта асосий заряд ташувчилар (расмдагы ҳолда электронлар) киради, р-п үтишлар орасидаги каналдан үтиб пайнов орқали чиқиб кетади.

VI.5 расм. р-п-ўтиш затворлы майдоний транзистор

Берилған тескари күчланиш қыймати үзгарғанда р-п-ўтишлар көнглиги үзгаради, бинобарин, улар орасидаги ток үтказувчи каналнинг күндаланг кесими ва қаршилиги үзгаради. Шундай қылаб, майдоний транзистор затвор деб аталувчи р'-п-п-ўтиштаги күчланиш орқали бошқариладиган резистордир. Транзисторларнинг чиқиши характеристикалари пайнов токи I_n нинг затвордаги күчланиши V_3 нинг муайян қыйматыда, пайнов билан манба орасидаги V_{nM} күчланишга боғланишидан иборат.

Канал дастлабки ҳолатда омик қаршилик бўлиб, пайновига манбага нисбатан унча катта бўлмаган мусбат потенциал берилса, электронлар манбадан канал орқали пайновга томон ҳиракатланиди ва юклама $R_{\text{ю}}$ занжирида $I_n \sim V_{nM}$ ток оқа бошлайди. Аммо, бу ток пайдо бўлиши билан бирга затвор билан канал орасида потенциаллар фарқи (кучланиш) вужудга келади, униг катталиги каналнинг манба томондан пайнов томонга қараб аста-секки ортиб боради. р'-п-ўтишлар тескари йўналишда уланган бўлиб қолади ва уларнинг д-кенглиги ($V_x + V(x)$)ⁿ га пропорционал равишда ($n=1/2$ ёки $n=1/3$) ортиб боради. Натижада каналнинг күндаланг кесими камаяди ва қаршилиги ортади. ВАХ да токнинг күчланишга чизиқий боғланишидан субчиниций боғланишга үтиш кузатилади (VI.6 расм. I-эти чизик).

VI.6 ресм. Майдоний транзисторнинг чиқиши характеристикалари. 1- $V_3=0$, 2- V_{31} , 3- $V_{32}>V_{31}$

Пайновдаги кучланишнинг $V_{pm,kr}$ қийматида р'-п ўтишларнинг чети пайнов яқинида деярли туташади. Бу ҳолда пайнов I_n токи ўсиши тұхтайды.

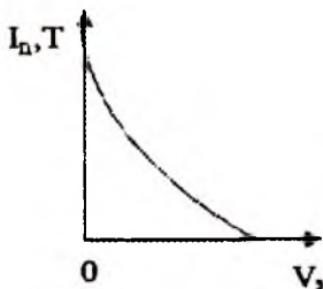
Катта $V_{pm}>V_{pm,kr}$ кучланишлар соңасыда мұайян кучланишгача I_n деярли үзгармайды, аммо, затвор билан каналнинг пайнови яқинида кучланиш р'-п ўтишларда күчкисимон тешиліш пайдо қылышына естарға бұлғанда кучланишнинг яна озгина ортиши токнинг жуда тез ўсипшыга олиб келади.

Затворда тескари кучланиш мавжуд бұлғанда ҳам чиқиши характеристикасы (VI.6-расм, 2,3 әгри чизиқтар) юқоридаги күришиша бұлади.

Майдоний транзистор ишлеш қонунияты жиһатидан вакуумлы электрон лампаларға үхшаш: майба лампағыннан катоди, пайнов-аноди, затвор әсә тұрга үхшаш вазифаны бажаради.

Майдоний транзисторнинг кириш характеристикалари $V_{pm}=0$ бұлғанда р'-п ўтишнинг ВАХи тескари тармогидан иборат, яғни $J_3=J_{nec}=J_s[\exp(|V_3|/kT)-1]$. Агар $|V_3|\geq 2,3KT/e$ бұлса, кириш характеристикасы түйиншігі ($J_3=-J_5$) әришади. Агар пайновда $V_{pm}\neq 0$ кучланиш бұлса, кириш характеристикалари бөшләнеші V_3 нине мусабат қийматлары соңасынан томон салжайды. $V_{pm}=\text{const}$ бұлғанда кириш қарашылғы $R_{nep}=R_3=dV_3/dJ_3$ катта бұлади. $V_{pm}=\text{const}$ бұлған ҳолда түйинші токи $J_{n,r}$ нине затвор кучланишга боғланишиниң узатылған характеристикасы дейнлайды. (VI.7-расм).

Узатылған характеристикасининг $V_{pm}=\text{const}$ бұлғандаги $G_{yz}=dJ_{n,r}/dV_3$ тиқилиги майдоний транзисторнинг кучайтириш хоссаларини ифодалайды. Затворға \tilde{V}_3 үзгаруручан кучланиш берилса, пайнов занжирида $\tilde{J}_n=G_{yz}\tilde{V}_3$ үзгаруручан ток хосил бўлади.

VI.7 рasm. Узаттиш характеристикаси

Майдоний транзистор чикиш характеристикасими VI. 8 расмдагы андоза (модел) асосида ҳисоблашдан пайнов токи учун:

$$J_n = \frac{1}{R_{k0}} \left[V_{nm} - \frac{2 \left[(V_k + V_{nm} + V_{nm})^{3/2} - (V_k + V_3)^{3/2} \right]}{3 V_{om}^{1/2}} \right]. \quad (\text{VI.33})$$

пайнов түйинниш токи учун

$$J_{nT} = \frac{1}{R_{k0}} \left[\frac{V_{0m}}{3} - (V_k + V_3) \left[1 - \frac{2}{3} \left(\frac{V_k + V_3}{V_{0T}} \right)^{3/2} \right] \right]. \quad (\text{VI.34})$$

тиклик учун

$$|G_{y3}| = \frac{1}{R_{k0}} \left[1 - \left(\frac{V_k + V_3}{V_{0m}} \right)^{1/2} \right] \quad (\text{VI.35})$$

ифодалар олинган. Буидаги белгилар:

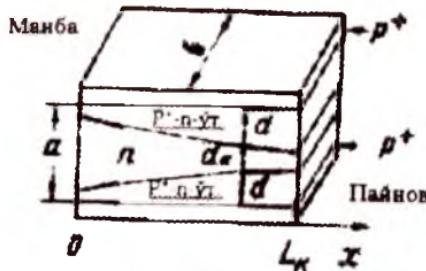
V_k р-п ўтишнинг контакт потенциаллар айрмаси,

V_3 затвор занжиридаги күчланиш,

V_{nm} пайнов ва манба орасидаги күчланиш,

$V_{om} = V_k + V_3 + V_{nm}$ ўтказувчан канал $x=I_A$ ёнилиб қоладигандаги затвор ва канал орасидаги күчланиш отсёчка күчланиши, $R_{k0} = L_k / \sigma$ ва тамомила очиқ каналнинг қаршилиги.

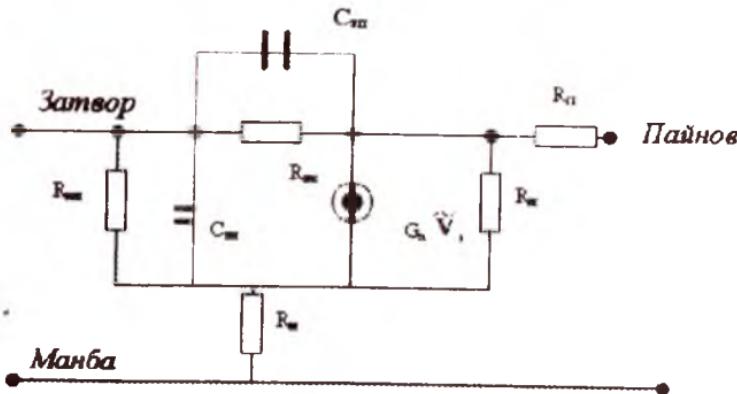
Демак, тикилик G_{y3} нинг катта қийматини олиш, яъни транзисторнинг кучайтиришини кўтариш учун транзисторлар тайёрлашда асосий заряд ташувчилар ҳаракатчанлиги (бинобарин, σ) катта бўлишилти зарур.

VI.8 расм. Майдоний транзисторының пайызының түзүлүші

Бир вактда N_d ни ва a ни катталаштырыш маңқул эмас чунки бунда түйиниши режимига эршишиң қийин бўлади. ваҳоланки, бу режим асосий иш режимидир.

VI.9 расмда майдоний транзисторының эквиваленттеги схемаси келтирилган.

VI.9 расм. р^a үтмили майдоний транзисторының эквиваленттеги схемаси

Майдоний транзистор хоссаларининг тақрорийликка боғланиши иккита омил билан аниқланади: 1) ўзгарувчы сигналынинг манбадан пайновгача етиб бориши (учиш) вакт t_{uy} ; 2) затвор сигумининг зарядланиши вактий доимийси.

Баҳолашларининг кўрсатинишича, $t_{uy} = L_k / V_d$ затвор сигумининг зарядланиши вактидан анча кичик, демак кейинги вакт муҳим. Шу муроҳаза асосида чегаравий тақрорийлик учун

$$V_t = \frac{e N_d \mu_n b a}{2 \pi L_k C_{3m}} \left[1 - \left(\frac{V_k + V_3}{V_{om}} \right)^{\frac{1}{2}} \right] \quad (VI.36)$$

ифода олинади. Бу шфодадан қандай йўллар билан майдоний транзисторының тақрорийлик хоссаларини яхшилаш мумкинлиги кўринишиб турибди.

Айниңса, бунда I_A нинг катталиги ахамиятли. Масалан, кремний ёки GaAs асосида тайёрланган метал ярим үтказгыч транзисторларда $I_A < 0,5 \text{ мкм}$ бўлганда $v_T \geq 30 \text{ ГГц}$, бироқ, $I_A \approx 0,1 \text{ мкм}$ бўлганда $v_T \approx 100 \text{ ГГц}$ бўлади. Транзистор каналидаги киришмалар зичлиги N_d ни ошириш ҳам v_T қийматини оширади. Мазкур майдоний транзисторлар температура ўзгаришига юқори даражада тидамили.

VI.3. Изоляцияланган (яккаланган) затворли МДЯ майдоний транзисторлар

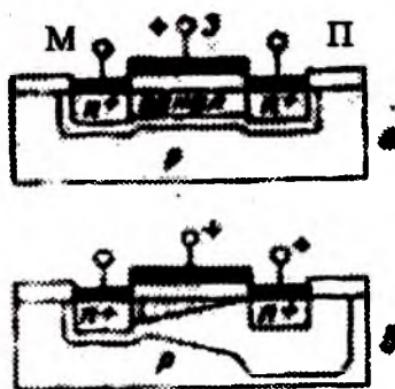
Бундай транзистор МДЯ тузилиши ва иккита n^+ р ёки p үтишлардан иборат, кейингилар метал электроднинг диэлектрикка ишбатан диаметрал қарама-қарши томонларидан жойлашган. Бунда яхлит қораланган қатламлар метал электродларни, тикка чизиқланган қатламлар диэлектрикни, оқ қатламлар ярим үтказгични тасвирлайди.

Агар диэлектрик сифатида ярим үтказгич оксида қўлланса у ҳолда транзисторин МОЯ-транзистори дейилади.

МДЯ транзистор VI.10-расмда тасвирланган.

n^+ -р-үтишлардан бири **M** манба, иккичиси **P** пайнов вазифасини бажаради (VI.10,а-расм).

Метал электроди D диэлектрик қатламини З затвор дейилади. Манба билан пайновни диэлектрик-яримүтказгич чегараси яқинидаги жойлашган ток үтказувчи инверсион қатлам (расмда n канал) тутаптиради. Бу каналнинг (инверсион қатламининг) затвор электродига муайян ишорали ва катталини кучланиши бериш йўли

VI.10-расм. МДЯ транзистор: а- $V_{DD} \leq 0$; б- $V_{DD} > 0$

били досыл қелинади. Биз қараёттан ҳолда (р-тур ярым ўтказгич) затворга, тағлика нисбатан, мусбат потенциал беріш зарур. Бу ярым ўтказгичшінг диэлектрикка ёндаппан сирттің қатламында электронлар оқиб келишиниң ва затвордаги күчланиш мұайян қийматта зәғ бұлғанда мазкур қатламнинг ўтказувчанлығы п-тур бўлиб қолишиниң пайдо қиласди.

Күпинча МДЯ-транзисторлар кремний асосида тайёрланади, бунда затвор диэлектрики сифатыда SiO_2 оксиддан фойдаланылади, шунинг учун бу асбобларни МОЯ-транзисторлар дейилади. Затвор электроди остидаги оксид қатлами одатда 0,15-0,2 мкм чамасида, каналнинг узууллығи 10 мкм дан кам булиши мүмкін.

VI.3.1 МОЯ транзисторининг характеристикалари

a) Чикш характеристикалари

Затворда күчланиш бўлмагандан (канал йўқ) пайнов электродига мусбат потенциал берилса (бунда пайнов п-р ўтиши тескари йўналишда уланган бўлади), пайнов ва манба орасидаги ток кичик. Затворга мұайян қийматли мусбат күчланиш берилганда затвор остида п-тур ўтказувчан канал вужудга келади (VI.10, а расм), каналнинг қаршилиги пайновдаги күчланишга боғлиқ бўлади. Ерга уланган манбага нисбатан пайновга мусбат потенциал берилса, энди электронлар манбадаи пайновга томон ҳаракатлана бошлайди. Канал бўйлаб күчланиш тушиши мавжуд бўлғанилигидан затвордаги майдоннинг нормал (тик) ташкилловчиси ва мос равишда электронлар зичлиги манбадаи пайнов томон йўналишда камайиб боради (VI.10, б-расм). Аксинча, канал ва ярым ўтказгич тағлик орасидаги потенциаллар фарқи (күчланиш) ортиб борганлиги туфайли ҳажмий заряд соҳаси манба-пайнов йўналишда кенгайиб боради.

Пайновда мұайян V_{nm} күчланиш (тўйинини күчланиши) бўлғанда пайнов яғинида канал ёпилади (VI.10, б-расм), дифференциал қаршилик катта бўлиб қолади, асбоб ордали ток тўйининиң интилади. Пайновдаги күчланишни каттагайтириш давом эттирилса, каналнинг ёпилиш нүктаси манба томонга сизжайди, канал қисқаради, $V_{\text{nm}} > V_{\text{nm}}$ бўлғанида каналнинг дифференциал қаршилиги чекланган бўлади ва V_{nm} ортганда J_n секин аста ўсади.

V_{nm} етарлича катта бўлғанда зарбий ионлаш бошланиб, каналда заряд ташувчилар кўчкисимон кўпаяди (юмшоқ тешилиш).

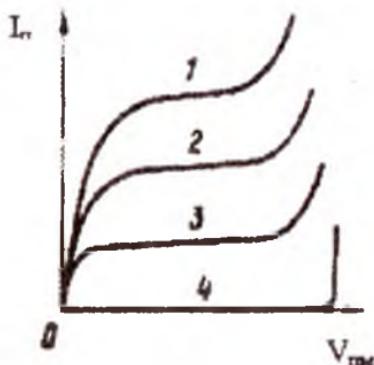
Агар канал ёпиқ ($V_3=0$) бўлса, у ҳолда V_{nm} нинг қиймати катта бўлғанда пайнов - тағлик n^+ -р ўтишида кўчкисимон жараён оқибатида J_n кескин ортиб кетади. Затвордаги мусбат күчланишнинг

ортиши инверсион қатлам (канал) ўтказувчанлиги, бинобарни, пайнов токи ортишига сабабчи бўлади.

Ҳақиқий МОЯ транзисторларда SiO_2 қатлами мусбат хажмий зарядга эга, унинг таъсири затвордаги мусбат кучланиш таъсирига ўхшаш бўлади.

Айтилганларга асосан, МОЯ транзисторнинг чиқиши характеристикалари VI.11-расмда тасвирланган.

Ўтказувчанлик каналини йўқ қилиш учун затворга муддият катталикдаги кучланиш бериш керак, бунда пайнов-таглиш и рўтиши тешиладиган кучланишгача пайнов занжиридаги J_n ток нолга яқин (VI.11-расм, 4-чизиқ).

VI.11 расм. МОЯ транзистор чиқиши характеристикалари:
1- $V_{31}>0$; 2- $V_3=0$; 3- $V_{32}<0$; 4- $V_{33}>|V_{32}|$.

п тур кремний асосидаги МОЯ транзисторларда SiO_2 оксиддаги мусбат заряд таъсирида диэлектрик -и ярим ўтказгич чегарасида электронлар билан бойиган қатлам ҳосил бўлади, яъни $V_3=0$ бўлганда манба ва пайновнинг p -п үтишлари орасида ўтказувчанлик канали бўлмайди. Тўйинган п-қатлам ўрнига p -тур ўтказувчанликли канал ҳосил қилиш учун затворга етарлича катта манфий кучланиш бериш зарур. Бундай транзисторни индукцияланган каналли асбоб дейилади.

б) Кириш характеристикалари.

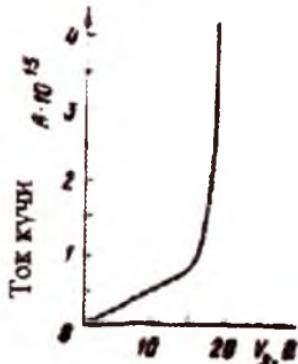
МОЯ транзисторларда кириш характеристикаси оксиднинг аморф қатлами орқали ўтётган токнинг затвордаги кучланишга боғланишидир. Пайновда кучланиш бўлмаганда затворнинг ВАХи VI.12 расмда тасвирланган

V_3 нинг қандайдир қийматигача ВАХ Ом қонунига бўйсунади, кейин сал кучланиш ўзгариши билан ток кескин ўсади. Бу бир қатор кучли электрик майдон эфектлари (Шотки эфекти, Пул Френкел эфекти, туннелланиш эфекти ва ҳоказо) таъсири билан

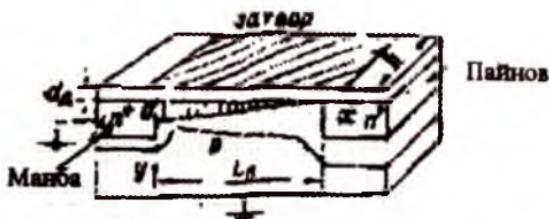
түшүнгүрилди. Шуниси аниқки, туннелланиш эффекти содир бұлғанда зат вор токи температурага сүст болғанған бўлади.

МОЯ транзисторнинг чиқиши статик характеристикаларини ҳисоблашда VI.13 расмдаги транзистор тузилиши чизмасидан фойдаланиллади.

Дизэлектрикдаги мусбат заряднинг сирттй зичлигини Q_{ss} деб ҳисоблаймиз. У ўзига тенг электронлар заряднин ярим ўтказгич чегарасида индукциялади (пайдо қиласы). Инверсион қатламдаги (каналдаги) электронлар токини тоза дрейф ток ва электронлар ҳаракатчанлыги электрик майдон кучланғанлыгига боғланған әмас.

VI.12-расм. МОЯ транзистор BAX 2, $V_m=0$

VI.13-расм. МОЯ транзистор схематик тасвари.

Масалани солданыштырувчи бөлшік фараллар қилиб,

$$j_n(x, y) = -e\mu_n n(x, y)dV(x)/dx \quad (VI.37)$$

электронлар токи зичлиги ифодаси асосида каналдаги ток кучи

$$J_n = -b\mu_n [dV(x)/dx] \int_0^{y_M} en(x, y)dy \quad \text{ни анықлаймиз:}$$

$$J_n = -b\mu_n Q_n(x)dV(x)/dx, \quad (VI.38)$$

бундаги $Q_n(x) = \int_0^{y_M} en(x, y)dy$ - ярим ўтказгич сирттеде индукцияланған заряд. Затвор ва канал орасидаги кучланыш манбадан х масофа нарида $V_3 - V(x)$. Агар дизэлектрикнинг солиштирма сиғимини C_{es}

$=\epsilon_0 C_0/d_g$ эканлигини назарга олсак, $Q_n(x) = -C_{gD} [V_3 - V(x)] - Q_{ss}$.

Аммо, $Q_{ss} = +V_{30} \cdot C_{gD}$.

Демек $Q_n(x) = C_{gD} [V_3 - V_{30} - V(x)]$. Индукцияланган каналды транзистор учун $V_{30} = 0$. $Q_n(x)$ ифодасини (VI.38)га құйсак.

$$J_n = C_{gD} \mu_n b [V_3 - V_{30} - V(x)] dV(x)/dx. \quad (\text{VI.39})$$

Бу ифоданинг чар қисми $x=0$ дан $x=L_k$ гача, ўнг қисмини 0 дан V_{nm} гача интегралдаймиз. У ҳолда

$$J_{nt} = (C_{gD} \mu_n b / L_k) [(V_3 - V_{30}) V_{nm} - V_{nm}^2 / 2]. \quad (\text{VI.40})$$

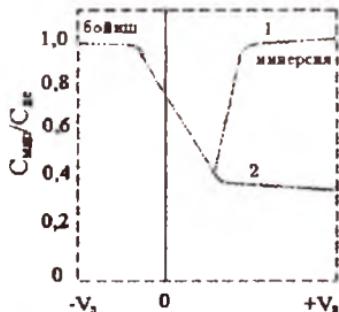
Бундан пайнов түйинниш токи⁺ учун құйидаги ифодани оламиз:

$$(V_{nm} = V_3 - V_{30}) J_{nt} = (C_{gD} \mu_n b / 2L_k) (V_3 - V_{30})^2 \quad (\text{VI.41})$$

J_{nt} түйинниш токининг ($V_{nm} = \text{const}$ бўлганда) V_3 га боғланиши МОЯ транзисторининг узатиш характеристикаси бўлади. Узатиш характеристикасининг тиклиги ток түйиниша бориб турганда

$$G_n = (C_{gD} \mu_n b / L_k) (V_3 - V_{30}) \quad (\text{VI.42})$$

каналнинг ўтказувчалигига мос келади. G_n нинг катта қийматларини олиш учун ё I_k ни кичрайтириш, ёки b ни катталантириш керак.

VI.14-расм. р-таглики МОЯ транзисторининг ВФХ.

Сигналниш паст (1) ва юкори (2) тақрорийликлар учун

МОЯ транзисторининг тақрорийлик хоссалари унинг ишлай оладиган энг катта (чегаравий) тақрорийлиги

$$\nu_m = G_n / 2\pi C_{zm} \cong (2\pi R_k C_{zm})^{-1} \quad (\text{VI.43})$$

орқали ифодаланади. Бундан кўринишича, МОЯ-транзисторининг тақрорийлик шинини кириш сигимининг $\tau_{zm} = R_k C_{zm}$ вақтий доимийси аниқлайды. Аммо, ҳақиқий схемаларда тақрорийлик шинини аввало паразит сигимлар ва қаршиликлар аниқлаши мумкин.

VI.3.2 Хотира элементлари

МОЯ-транзисторнинг сузуви затворида ёки затвор остидаги диэлектрикда ушланган зарядни узоқ вақт давомида сақлаб тураладиган хилларини энергияга боғлиқмас хотира элементлари дейиллади.

Бундай асбобларда п-турли кремний тагликка SiO_2 нинг юнга қатлами үтказилади, кейин унга метал электрод үтказилади, уни ташқи электроддан яна шундай диэлектрикнинг қалин қатлами билан ажретилади.

Затворга SiO_2 қатламида катта кучланганлик (E_{g1}) досил қилувчи катта мусбат кучланиши берилганда тагликдан сузуви затворга сезиларли электронлар токи оқади. SiO_2 нинг юнга қатлами орқали ток зичлиги (j_1) иккинчи қатлам (қалин) диэлектрик қатлами орқали ток зичлигидан (j_2) катта бўлади. Оқибатда сузуви затворда электронлар жамгарилади, биринчи диэлектрикдаги майдон кучланганлигини камайтиради. Кучланишининг $t_{\text{зм}}$ вақтида (ахборот ёзувчи импулси давомийлигига) сузуви затворда

$$Q(t_{\text{зм}}) = \int_0^{t_{\text{зм}}} [j_1(E_{g1}) - j_2(E_{g2})] dt \quad \text{заряд тўпланади, у каналнинг}$$

отсечка (кесиш) кучланишини ΔV қадар оширади.

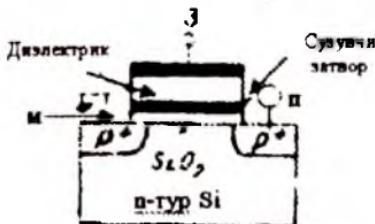
Ҳакиций асбобларда отсечка (кесиш) кучланишини 1В сийжитиш учун 10^{-7} сдан кўп бўлмаган вақт зарур.

Кучланиш узуб ташланганида сузуви затвордаги жамгарилган заряд узоқ вақт сақланиши мумкин. Оддий хотира элементларida заряд сақланиши вақти t_x 125°C да 100 йилдан ортиқ, 170°C да эса 8000 соятни ташкил қиласди. Кўринадики, температура кўтарилганда t_x камаяди, чунки бунда диэлектрикнинг солиштирма үтказувчалигига ортади.

Ахборотни ўчириш, яъни сузуви затвордаги зарядни йўқ қилиш қарама-қарши қутбли кучланиш импулси бериш усули билан амалга оширилади.

Хотира элементи сифатида МНОЯ-транзисторлар ҳам қўлланади, унда метал билан оксид орасида Si_3N_4 кремний нитриди (Н) қатлами досил қилинади. Кремний нитриди ўринда алюминий, титан ёки тантал оксидлари пардаси қўлланади. Бу транзисторларда затворга мусбат кучланиш берилганда SiO_2 қатламидағи ток яром үтказгичдаги электронларнинг SiO_2 нинг үтказувчалик зонасига туннелланиши оқибатида вужудга келади, Si_3N_4 пардасидаги J токининг E_{g2} боғланишига Пул-Френкел эффектига мос келади. Бу асбобларда SiO_2 қатлами орқали ўтган электронлар

кремний нитриди Si_3N_4 даги чукур сатхли ҳолатларга (түзөлдөрлөр) тутилади булар сақланадиган зарядлар бўлади.

VI.15 рasm. Хотира элементи

Хотира элементларининг иккала хили учун ҳам ахборотни ёзиш ва ўчириш кучланицилари 10-80 В тартибида. Затворга берилган импульс амплитудаси қанча катта бўлса, ахборотни ёзиш ва ўчириш вақти шунча кичик бўлади, бунда ток зичлиги бир неча A/cm^2 чамасида.

Хотира элементларидан тузилган икки ўлчовли матрица ярим ўтказгичли хотирловчи қурилма бўлади.

VI.4. Майдоний транзисторларнинг афзалликлари ва камчиликлари

Майдоний транзисторлар қўш кутбий транзисторларга нисбатан қатор афзалликларга эга, шунинг учун улар кўпроқ аналог қайта улагичларда, юқори омли кириши бўлган кучайтиргичларда, интеграл схемаларда қўлланилади.

Аввало, майдоний транзисторларнинг кириш қаршилиги нисбатан анча юқори тақрорийликда ишлайдиган кучайтиргичларда, интеграл схемаларда қўлланилади.

Аввало, майдоний транзисторларнинг кириш қаршилиги нисбатан анча юқори. Уларнинг ишлапши кавал бўйича асосий заряд ташувчиilar харакати билан боғлиқ, шунинг учун уларнинг параметрлари температурага суст боғланган, чунки асосий ташувчиilar зичлиги ишчи температуралар оралигида ўзгармас қолади, ҳаракатчанлиги эса температурага кучсиз боғланган.

Майдоний транзисторларнинг иссиқлик чидамлиги юқори. Уларда заряд ташувчиilar жамгарилиши ва сўрилиши тақозо қиласидиган ўтма жараёнлар кузатилмайди. Шунинг учун уларда ишлаш тақрорийлигининг юқори чегараси катта, қўш кутбий транзисторларга нисбатан қайта уланиш тезлиги юқори.

Майдоний транзисторлар юқорироқ радиацион бардошлика эга. Маълумки, радиацион нурланиш ярим ўтказгич кристалида рекомбинацион марказлар вазифасини ўтайдиган иуқсонлар

важудга келтиради ва шу сабабдан иоасосий заряд ташувчиларнинг яшаш вақти кескин камаяди ва қўш қутбий транзисторларда токни узатиш (кучайтириш) коэффициенти пасайди.

Майдоний транзисторларда асосий заряд ташувчилар зичлиги ва ҳаракатчанлигини сезиларли даражада ўзгартериш учун радиацион нурланиш дозаси юқорироқ бўлиши керак. Шунинг учун Майдоний транзисторлар қўш қутбий транзисторларга нисбатан 10^3 10^4 марта юқори дозали нурланишда ҳам ишлай олади.

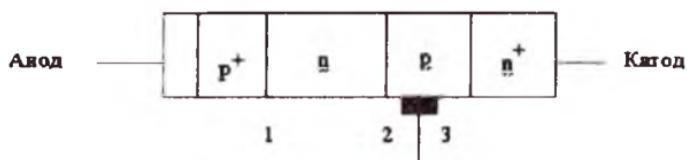
МОЯ-транзисторларда вақт ўтиши билан характеристикалар ўзгариши силжиши кузатилади. Бу салбий ҳодиса SiO_2 оксид қатламида ишқорий элементлар, масадан, натрийнинг ҳаракатчан мусбат ионлари мавжудлиги билан боғлиқ. Транзистор затворига мусбат кучланиш берилганда бу ионлар диэлектрик майдон таъсирида диэлектрик ярим ўтказгич чегарасига томон кўчиб, р ярим ўтказгичдаги инверсия қатламда электронлар зичлигини оширади. Бу ҳолда бир қатор параметрлар $V_{\text{ппт}}$, J_n ва G_n лар, канални ёладиган кучланиш ўзгарилиши мумкин. Бу ҳодисанинг олдини олиш чораларини ишлаб чиқишга тўғри келади.

Майдоний транзисторлар билан қутбий транзисторларнинг ўзиға хос хизмат соҳалари бор: беъзи схемаларда қўш қутбий транзисторлардан фойдаланиш маъқул бўлса, бошқа схемаларда майдоний транзисторлар самарали ишлайди.

Хозирги вақтда р-п ўтишли (айниқса GaAs асосидаги) транзисторлар юқори такорийлик схемаларда кам шовқунили кучайтиргичлар, генераторлар ва тезкор мантиқий (логик) элементлар сифатида кенг қўлланилмоқда. МОЯ-транзистор ўта катта интеграл схемаларда асосий элемент бўлиб хизмат қиласди. Буларга микропроцессорлар ва хотирловчи (эслаб долувчи) қурилмалар киради. Майдоний транзисторларнинг фан ва техникада қўлланниши ялиги соҳалари пайдо бўлмоқда.

VI.5. Тиристор

Тиристор яримўтказгичнинг (хусусан, кремнийнинг) бир монокристалида ҳосил қилинган тўрт қатламли p^+ - n - p - n^+ тузилмадан иборат.

VI.16-расм. Тиристор тузилмаси

Фақат икки (p^+ -ва n^+ -соҳаларға) электроди бўлган асбобини диод тиристор, ёки динистор дейилади, уч электродли (масалан, қўшимча (бошқарувчи) электрод p -соҳага уданган) асбобини тириод тиристор ёки тўшидан тўғри тиристор дейилади. Тиристорлар замонавий кувватдор ўзгартирувчи техниканинг ва импулсли техниканинг кўп қурилмаларининг асоси бўлиб хизмат қиласди.

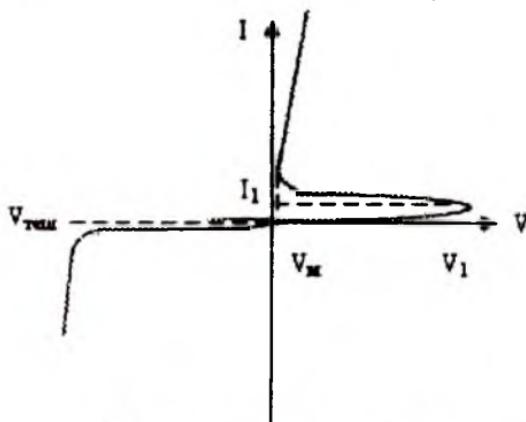
Тиристорларни ишлаб чиқишида асосий материал кремний бўлиб келди. Аммо бундай тиристорларнинг эришилган параметрларини яхшилаш амалда мумкин бўлмай қолди. Шунинг учун кейинги даврда олиб борилган жадал тадқиқотлар кеңг зомали $A^{III}B^V$ ярим ўтказгич материаллар асосида, биринчи нафатда, GaAs-AlGaAs система асосида юқори температурадарга бардош берадиган, импулсда ишлайдиган тиристорлар яратилишига олиб келди.

Динистор ва тиристорнинг вольт-ампер характеристикаси

Динисторнинг аноди кучланиш манибанинг мусбат қутбига, катод манфиий қутбига улангандаги ВАХ ишиг тўғри тармогидаги S симон манфиий дифференциал қаршилик (МДҚ) кузатилади. (V.17-расм).

Унинг сабаби нима?

Бошқарувчи электрод узилган деб ҳисоблайлик. Бу ҳолда 1 ва 3 ўтишлар тўғри йўналишида, 2 ўтиш тескари йўналишида уланган. Кичик кучланишлар соҳасида 1 ва 3 ўтишларда рекомбинацион ток, 2 ўтиш орқали генерацион ток асосий бўлиб, кейинги ток зан- жирдаги токни аниқлайди. Кучланиш орта боргани

V.17-расм. Динисторнинг ВАХи

сари 1 ва 3 ўтишлар орқали инжекцион ток ҳиссан ҳам оша боради, улар эмиттерлар вазифасини бажаради, мос равища - пр соҳаларга ноасосий заряд ташувчиларининг инжекциялайди

(пуркайди). Буларнинг бир қисми 2 (коллектор) ўтишга етиб боради, коллектор электронларин п соҳага, ковакларни р соҳага ўтказади, бунга жавобан эса, 1 ва 3 ўтишлардан мазкур соҳаларга ноасосий заряд ташувчилар инжекцияланишини юзага келтиради.

Коллектор орқали тўла ток J_r генерцион ток ва коллекторга эмиттерлардан келувчи инжекцион токлар йигинидисига тенг бўлади. Ўз навбатида, бу токлар (қўш кутбий транзистор назариясига асосан) узатиш коэффициентларидан α_1 ва α_2 ларнинг J токка кўпайтмасига тенг. Демак,

$$J = J_r + \alpha_1 J + \alpha_2 J, \quad (VI.44)$$

бундан

$$J = J_r / [1 - (\alpha_1 + \alpha_2)]. \quad (VI.45)$$

Кучланиш орттан сари эмиттерларнинг инжекцион токлари ортиши ҳисобидан α_1 ва α_2 ларнинг қиймати орта боради. Бу эса J токнинг ортишига сабабчи бўлади, $(\alpha_1 + \alpha_2)$ янада ўсади.

Ток билан α_1, α_2 узатиш коэффициентлари орасида ҳосил бўлган тескари алоқа ВАХ да S симон қисмнинг пайдо бўлишига олиб келади.

V ишинг $\alpha_1 + \alpha_2 \approx 1$ қиласидан V_1 қийматида (бунда $J \rightarrow \infty$) тиристор бошқа режимга (маромга) ўтади. (VI.44) ифодага асосан, $J_r \neq 0$, яъни бу ҳолда коллекторда кучланиш бўлмайди. Бунинг сабаби шуки, J ток катта бўлганида р ва п соҳадаги ортиқча заряд ташувчилар зичлиги катта бўлиб, коллектор ўтиши соҳасини эгаллаб, унинг қаршилигини камайтириб юборади ва $V_2 \equiv 0$ бўлиб қолади, асбоб бошқа ҳолатта ўттач, ўз ишюрасини ўзгартиради.

Шундай қилиб, тиристорнинг ҳар уччала ўтиши тўғри (ўтказувчан) йўналишда уланган бўлади. Бу ҳолда тиристорин р' и п тузилма деб қараса бўлади. Бундай тузилмада тўғри токнинг зичлигини і соҳада ортиқча заряд ташувчилар рекомбинацияси аниқлайди, уни

$$j_r = e \int_0^d (dn/dt) dx \quad (VI.46)$$

ифода бўйича ҳисобланади, бунда

$$-\frac{dn}{dt} = \gamma_{oxce} (n^2 p + p^2 n) + \frac{np - n_i^2}{\tau_{po}(n + n_i) + \tau_{no}(p + n_i)} \quad (VI.47)$$

бўлиб, γ_{oxce} ли биринчи кўшилувчи, оже-рекомбинацияни ҳисобга олади. Кремний учун $\gamma_{oxce} = 1.2 \cdot 10^{-3} \text{ см}^6 \text{ Фс}$, иккинчи кўшилувчи маҳаллий марказлар орқали рекомбинацияни ифодалайди.

Агар бутун і соҳада заряд ташувчилар зичлиги тахминан ўзгармас ва катта ($p \gg n_i$) бўлса,

$$J_r = end/\tau_i, \quad (VI.48)$$

бунда $\tau_i = [2\gamma_{оже} n^2 + 1/(\tau_{po} + \tau_{no})]^{-1}$, ді соҳа көнтлиги. н унча каттамас, $2\gamma_{оже} n^2 \ll 1/(\tau_{po} + \tau_{no})$, $\tau_i \approx \tau_\infty = \tau_{po} + \tau_{no}$. Аксинча, оже рекомбинация устуң бұлса ($2\gamma_{оже}^2 \gg 1/(\tau_{po} + \tau_{no})$), $J_r \sim n^3$, чунки $J_r \sim I/n^2$.

Бошқа томондан ток зиянгиди

$$j = en(\mu_n + \mu_p)\bar{E} \quad (VI.49)$$

күриниңда әзіб олса ҳам бұлади, бунда \bar{E} майдон күчләнгендегіннен і-соҳа үртача қиймати. і-соҳада күчләнеш тушиши $V_i = 2d\bar{E} = 2d^2/(\mu_n + \mu_p)\tau_i$. Бундан равшанки, үтказувчан ҳолатдаги тиристордаги күчләнешин пасайтириш учун і-соҳадаги яшаш вақти τ_i ни каттайдырыш керак.

Ани үтказувчан параметр сифатида қараб J_r токнинг V_i күчләнешіне боғланишин ҳисоблаш мүмкін. Бу ҳисоб $J=500A/cm^2$ чамасындағы токларғача тажриба мәденимдегі мос келади. Янада катта токлар соҳасында тиристорнинг қызынин зәтиборга олиш зарур.

Триод-тиристорд бошқарувчи электордда (катодда иисбатан) мусбат күчләнеш берилса, у электронларнинг n^+ -р-үтишдан р-соҳага құшымча инжекцияланышы (пуркалишіні) келтириб чыкаради. Бу ҳолда ток ифодаси

$$J = (J_r + \alpha_2 J_{6a}) / [1 - (\alpha_1 + \alpha_2)]. \quad (VI.50)$$

Бундан күриниңша, $(\alpha_1 + \alpha_2) \ll 1$ бўлганда (V кичик),

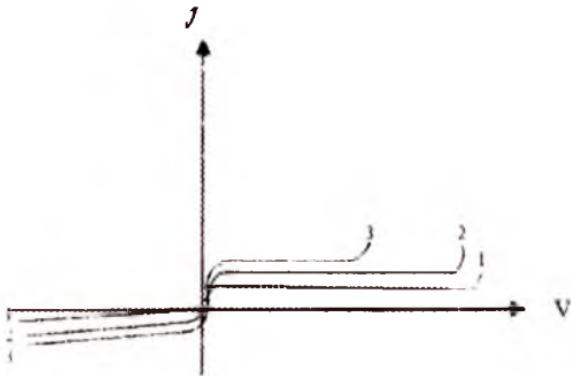
$$J = J_r + \alpha_2 J_{6a}.$$

I_r генерацион токни иолга тенглесасак,

$$\alpha_1 + \alpha_2 = 1 - \alpha_2 J_{6a}/J \quad (VI.51)$$

Холоса: J_{6a} ошган сары қайта уланиш күчләнешін камайышы керак, буни тажриба тасдиқлады. Юқоридеги ифодани триод-транзистор қайта уланиш шарты дейилади. р-соҳа құшымча инжекцияланған электронлар коллекторға етиб бориб, п-соҳага үтиб кетади, бу эса бир әмиттер томондан коваклар инжекцияланышында олиб келади ва ҳ.к. Шу равишда ўз ўзини ривожлантирувчи ток күпайышы жараёни вужудга келиб, қайта уланиш V_i күчләнешини пасайтиради (VI.18 расм).

Анодда, катодда иисбатан, манфий күчләнеш берилса, 1 ва 3 үтишлар тескари йұналишда уланған бұлади. Тиристор қаршилиги катта, ток кичик. Бу күчләнеш катта бўлганида күчкисимон тешілиш ёки 1 ва 2 үтишлар соҳалари туташып кетиши оқибатида тескари ток кескин ортиб кетади.

VI.18 рәсм. Тиристорның ВАХ-ы:
1- $Y_{6s}>0$; 2- Y_{6s1} ; 3- $Y_{6s2}>Y_{6s1}$

Тиристорни түгри күчланиш беріб юқори үтказувчан ҳолатта үтказиш ва сүнгра уни бу ҳолатдан чыкарыш инерцион жараёндир, чунки у п ва р соҳаларда иоасосий заряд ташувчилар жамғарылышы ва сүрүлүші жараёнлари билан bogлиқ. Бошқарувчи электродда ток импульсы берілгандан транзисторның уланиш вақты $t_{ul} = \sqrt{\tau_g \tau_{g2}} / 2$ бўлинистиги аниқланган. бунда $\tau_g = d_n^2 / D_n$, $\tau_{g2} = d_p^2 / D_p$, тегишили соҳаларда заряд ташувчилар диффузияси вақтлари. Одатда $d_n > d_p$. Ишлатиладиган тиристорларда $t_{ul} \approx 10^{-6}$ с.

Тиристорни қайта улаш анодда тескари күчланиш беріш орқали амалга оширилади. Бунда п-соҳадаи ортицча ковакларниң (асосан рекомбинация орқали) йўқ бўлиши вақти қайта улаш вақтини аниқлайди. Одатда $t_{ul} \approx 10^{-5}$ с.

Иккита муҳим ҳолатта эга бўлгандиги ва бу ҳолатларда қувват кам сочилиши туфайли тиристорлар турли мақсадларга мўлжалланган электрон-схемаларда, электротехник курилмаларда ва юқори волт ли электр узатиш линияларидаги қайта улаш ва энергияни бир турдан иккинчи турга үтказиш учун қўлланади.

Хозир ишлаб чиққлаётган тиристорлар шА дай то 5000А дай ортиқ токларда ва 10000 В дай ортиқ күчланишларда ишлай олади. Бу асабблар тармоқдаги (50 Гц) ўзгарувчан токниң қувватини бошқаришда қўлланади, чунки қайта уланиш вақти кичик бўлмиш тиристор қўш кутбили транзистордан бу ишда афзалроқ.

Кейинги вақтда тиристорлардан фойдаланиш соҳаси кенгайиб бормоқда.

Ёруғлик бошқарадиган қувватдор тиристорлар (фототиристор) яратиш муҳим аҳамиятлайдир. Коллекторниң ҳажмий заряд

соҳасига ($2 \text{ ўтиш} > E_g$) нурланиш таъсири қилганда унда электрон ковак жуфтлар вужудга келади, улар кучли майдон таъсирида 10^{-9}с вақт чамасида ажратилади. Коваклар коллектордан р соҳаси, электронылар п соҳаси чиқарилади, бу эса эмиттерлар томонидан тоасосий заряд ташувчишарниң жавобий инжекцияланушыга сабаб бўлади. Токиниг кўчкисимон ўсиши шайдо бўлади. Бу кучайган фототок етарли бўлса, фототиристорлар юқори ўтказувчан ҳолатта ўтади. Агар фототок етарли бўлмаса, асбоб юқори қаршиликни ҳолатта мос стационар ҳолатта эришиди.

Фототиристорлар кучсиз ёргуларни нурлари ($0,2\text{мВт}$) таъсирида ҳам ишга туши олади, лекин бунда ёритилувчи юзага тўғри келган қувват зичлиги катта бўлиши керак. Ёргулар оқими ошган сайнин бундай асбобининг уланиши вақти муҳим даражада камалди. Бу асбоблар оптик алоқа, назорат ва бошқарув системаларида онтоэлектрон қайта улаш схемаларида қўлланилади.

Назорат учун саволлар

1. Р-п-р ёки п-р-п транзистор қандай тузилган?
2. Эмиттер соҳаси ва ўтиши қандай ташланади?
3. База соҳасига қўйиладиган талаблар қандай?
4. Коллектор соҳаси ва ўтиши қандай бўлиши маъқул?
5. Транзисторнинг қандай иш режими бор?
6. Р-п-р транзисторнинг қандай уланиш схемалари мавжуд?
7. Р-п-р транзисторнинг эфективлиги ёки узатиш коэффицентлари нимани ифодалайди?
8. Эмиттернинг эфективлиги нима?
9. Паст тақрорийликда кириш, чиқиш ва ўтиш ўтказувчаликлари қандай маънени англатади?
10. Р-п-р транзисторнинг умумий базали схемасида ток ва кучланиши бўйича кучайтириш коэффиценти нимани ифодалайди?
11. Шу (10) саволга умумий эмиттерли схемати нисбатан жавоб беринг?
12. Юқори тақрорийликда р-п-р транзистор параметрларининг тақрорийликка боғланиши ва чегаравий тақрорийлик қанака?
13. 12 саводдаги шароитда, умумий эмиттерли схемада ток ва кучланиши бўйича кучайтириш коэффицентлари қандай ифодаланади?
14. Транзисторларда бўладиган шовқинларни тасвирланг?

15. Кремний ва германийдан тайёрланган транзисторлар ва уларниң құланиши ҳақида нимани биласыз?
16. Майдоний транзисторларниң қандай турлари мавжуд?
17. Затвори р п ўтиш бұлған транзисторни тасвирланг?
18. Яккаланған затворлы майдоний транзистор қандай түзилтән ва қандай ишлайды?
19. МОЯ транзиториинің хотири элементтери сифатыда ишлапши қандай?
20. Майдоний транзисторларниң афзалліктери ва камчылайлары ҳамда келажаги ҳақида гапириб беринг?
21. Тиристор нима?

VII БОБ

ЯРИМ ЎТКАЗГИЧЛАРДА ГЕТЕРОЎТИШЛАР

Гетероўтиш – кимёвий таркиби бўйича ҳар хил иккита ярим ўтказгичлар контактидир. Хусусий ҳолда ярим ўтказгичнинг метал билан контакти гетероўтишидир. Биз тақиқланган зоналари кенглиги турли бўлган икки ярим ўтказгич монокристаллари ҳосил қўлган гетероўтишларни қараймиз. E_g тақиқланган зона кенглиги ўзгарадиган соҳанинг ўлчами ва контактлашуви материалларнинг χ_0 электрон яқинлигига боғлиқ равишда кескин ва силлик гетероўтишлар турлари фарқланади. Кескин гетероўтиш-ларда E_g ва χ_0 сакрант билан ўзгаради, силлик гетероўтиш-ларда E_g ва χ_0 ажрални чегарасига тик йўналишида (координатанинг узлуксиз функциялари сифатида) аста-секин ўзгариб боради. Электрон яқинлик χ_0 электронни ўтказувчаник зонаси тубидан вакуум сатҳига чиқариш учун зарур энергияни ифодалайди.

Контактлашувчи материалларнинг ўтказувчаник турига қараб шотипли (бунда иккала материалнинг ўтказувчаник тури бир хил), анишотипли (бунда ўтказувчаниклар турли хил) гетероўтишлар бўлади. Тақиқланган зона силлик ўзгариб борадиган ярим ўтказгичларни варизон ярим ўтказгич дейлади, Kontakt албатта механик жиҳатдан мустаҳкам бўлиши лозим.

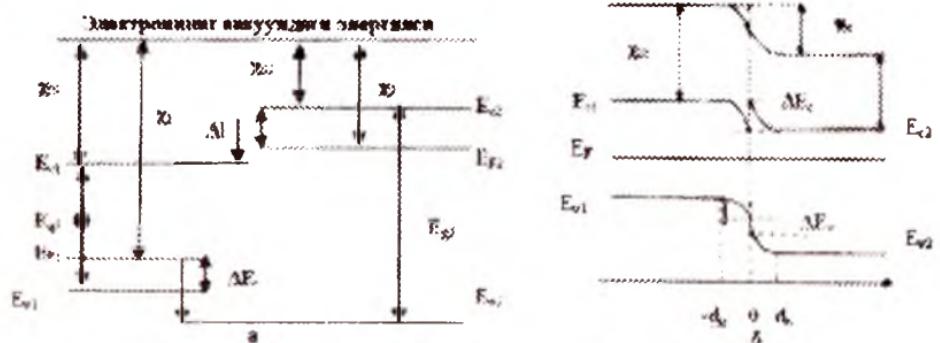
VII.1 Гетероўтишларнинг энергетик зоналар диаграммаси

Гетероўтишларнинг хоссаларни уларнинг энергетик зоналари диаграммаси аниқлайди. Биз қўйида нуқсонсиз ва туташиш чегарасида сиртий ҳолатлар бўлмаган идеал гетероўтишларни қараймиз.

VII.1.1 Кескин гетероўтишлар

Фараз қиласиз: контактлашувчи (туташувчи) ярим ўтказгичлар кескин чегарага эга, уларнинг тақиқланган зоналари кенглиги ҳар хил, ташки чиқиш иши, диэлектрик сингдирувчаниклари ҳам турли қийматларга эга. Мисол тариқасида анишотипли кескин р-п гетероўтишини кўрамиз, бунда р тур ярим ўтказгичнинг тақиқланган зонаси кенглиги (E_{g1}) п тур ярим ўтказгичники (E_{g2}) дан кичик бўлсин. Аксинча, биринчи ярим ўтказгичнинг электрон яқинлиги энергияси (χ_{01}) иккинчисиникдан

χ_{02} катта бўлсин. Бундай ярим ўтказгичлар жуфти, масалан, германий ва галлий арсениди бўлиши мумкин. Контактланашмаган ярим ўтказгичларниң зоналар диаграммаси VII.1,а расмда кўрсатилган.

VII.1-расм. а – туташмаган ярим ўтказгичлар зоналари.
б – туташган ярим ўтказгичлар зоналари диаграммалари

Электрон яқинликлар (χ_0) ҳар хил бўлғанилигидан энергия зоналари четлари мос келмайди, улар орасида ΔE_c ва ΔE_v узилишлар бор. Бу ярим ўтказгичларни туташтирилганда (контактлантирилганда) ва мувозанат ўришганда (VII.1. б расм) гетероўтишининг ҳар икки томонида Ферми сатҳи E_F бир сатҳда бўлади. Ярим ўтказгичлардан электроннинг вакуумга чиқиш ишлари $\chi_1\cdot\chi_2$ айримаси контакт потенциал энергиялар айримасини аниқлайди;

$$\varphi_k = \chi_1 - \chi_2. \quad (\text{VII.1})$$

Ярим ўтказгичларниң туташиш чегарасида ($x=0$) ўтказувчалик зоналари тублари ΔE_c , валент зоналари шиплари ΔE_v узилишларга эга бўлади.

χ_{01} ва χ_{02} лар маълум бўлса, зоналар узилишларини аниқлаш мумкин:

$$\Delta E_c = \chi_{01} - \chi_{02}, \quad (\text{VII.2})$$

$$\Delta E_v = E_{g2} - E_{g1} - (\chi_{01} - \chi_{02}), \quad (\text{VII.3})$$

χ_{01} ва χ_{02} , χ_1 ва χ_2 , E_{g1} ва E_{g2} лар орасидаги фарқ бошқача бўлган ҳолларда ҳам гетероўтишининг энергетик диаграммасини тузиб олиш қийин ёмас.

VII.1.2. Кескин р в гетероўтишда потенциал таъсисоти

Энергетик диаграммаси VII.1,б-расмда тасвирланган р в гетероўтишининг ҳажмий заряд соҳаси икки қатламдан иборат,

уларнинг бири р ярим ўтказгичда, иккинчиси п ярим ўтказгичда.
Унда ҳажмий зарядлар зичлиги

$d_p \leq x < 0$ қатламда

$$\rho = -eN_n = -ep_p, \quad (VII.4)$$

$0 < x \leq d_n$ қатламда

$$\rho = eN_d = en_n, \quad (VII.5)$$

Чегаравий шартлар:

$$\varphi_p(-d_p) = E_{c1}, d\varphi_p / dx \Big|_{x=-d_p} = 0, \quad (VII.6)$$

$$\text{ва } \varphi_n(d_n) = E_{c2}, d\varphi_n / dx \Big|_{x=d_n} = 0, \quad (VII.7)$$

Бу (VII.4) – (VII.7) шартлар асосида

$$d^2\varphi / dx^2 = \rho / \epsilon\epsilon_0 \quad (VII.8)$$

Пуассон тенгламасининг ечимлари қуйидагидай:

$$\varphi_p(x) = E_{g1} - \left(e^2 p_p / 2\epsilon_0 \epsilon_p \right) (d_p + x)^2, \quad (VII.9),$$

ва

$$\varphi_n(x) = E_{g2} - \left(e^2 n_n / 2\epsilon_0 \epsilon_n \right) (d_n - x)^2 \quad (VII.10)$$

Юқорида айтилганидек, гетероўтишнинг р ва п соҳаларидаги қатламларидаги электрон потенциал энергиясининг ўзгариши eV_{kp} ва eV_{kn} бўлиб,

$$eV_{kp} = \varphi_p(-d_p) - \varphi_p(0) = e^2 p_p d^2_p / 2\epsilon_0 \epsilon_p. \quad (VII.11)$$

$$eV_{kn} = \varphi_n(0) - \varphi_n(d_n) = e^2 n_n d^2_n / 2\epsilon_0 \epsilon_n. \quad (VII.12)$$

Гетероўтишнинг контакт потенциал энергиялари фарқи

$$\varphi_k = eV_{kp} + eV_{kn} = \left(e^2 / 2\epsilon_0 \right) \left(p_p d^2_p / \epsilon_p + n_n d^2_n / \epsilon_n \right) \quad (VII.13)$$

Гетероўтишнинг электрик нейтраллик шарти

$Q = Q_p = Q_n$, ёки $p_p d_p = n_n d_n$ дан фойдалансак, (VII.13) ифода

$$\varphi_k = \frac{e^2 p_p n_n (\epsilon_n n_n + \epsilon_p p_p) d^2}{2\epsilon_0 \epsilon_n \epsilon_p (n_n + p_p)}. \quad (VII.14)$$

Кўринишни олади.

(VII.14) ифодадан гетероўтиш кенглиги d ни аниқлаб олиш мумкин:

$$d = \left[\frac{2\epsilon_0 \epsilon_n \epsilon_p (n_n + p_p)^2 \varphi_k}{e^2 n_n p_p (\epsilon_n n_n + \epsilon_p p_p)^2} \right]^{\frac{1}{2}} \quad (VII.15)$$

Ташқи V күчланиш берилганда ($\varphi_k = eV_k$ деб белгиланади)

$$d(V) = \left[\frac{2\epsilon_0 \epsilon_n \epsilon_p (n_n + p_p)^2 (V_k - V)}{e n_n p_p (\epsilon_n n_n + \epsilon_p p_p)^2} \right]^{\frac{1}{2}}. \quad (VII.16)$$

VII.1.3. Кескин гетероўтишининг электрик сиғими

(VII.16) ифодадан фойдаланиб, кескин аниқланган гетероўтишининг электрик сиғими ифодаси аниқланади:

$$C_{p-n} = \frac{d(\Psi)}{dV} = S_{p-n} e p_p \frac{d(d_p)}{dV} = S_{p-n} e \frac{p_p n_n}{p_p + n_p} \frac{d(d(V))}{dV} = S_{p-n} \left[\frac{e \epsilon_0 \epsilon_n \epsilon_p n_n p_p}{2(\epsilon_n n_n + \epsilon_p p_p)(V_k - V)} \right]^{\frac{1}{2}}. \quad (VII.17)$$

Бунда V_k - контакт потенциаллар айрмаси, V - ташқи күчланиш (тўғри күчланиш $V > 0$, тескари күчланиш $V < 0$). Бу ифода ажралиш (туташиш) чегарасида сиртий ҳолатлар кам бўлган ҳолда тажриба натижаларига ихши тўғри келади. Акс ҳолда уларни ҳисобга олиш зарур.

Агар биринчи ярим ўтказгич томондаги бойиган қатлам ва иккинчисидаги камбагаллашган қатлам етарлича равшан ифодаланган бўлса ($n_{n1} = N_{d1} \gg n_{n2} = N_{d2}$ бўлса), изотип n-p гетероўтишининг электрик сиғими ифодасини олиш мумкин:

$$C_{n-p} = S_{n-p} [e \epsilon_0 \epsilon_2 N_{d2} / 2(V_k - V)]^{\frac{1}{2}} \quad (VII.18)$$

Гетероўтишининг ажралиш чегарасида анча сиртий ҳолатлар мавжуд бўлганида изотип кескин гетероўтишининг иккита кетма-кет қарши уланган Шотки диодлари деб ҳисоблаб, n-p ўтишининг йигиндий сиғими

$$C_{n-p}^{-1} = C_1^{-1} + C_2^{-1} \quad (VII.19)$$

кўринишда ифодаланади, бунда

$$\left. \begin{aligned} C_1 &= S_{n-p} [e \epsilon_0 \epsilon_1 N_{d1} / 2(V_{k1} - V_1)]^{\frac{1}{2}} \\ C_2 &= S_{n-p} [e \epsilon_0 \epsilon_2 N_{d2} / 2(V_{k2} - V_2)]^{\frac{1}{2}} \end{aligned} \right\} \quad (VII.20)$$

Гетероўтишга берилган тўла күчланиш $V = V_1 + V_2$.

Бу модельдемен көтөрүлгөнде қолаттарни анық ҳисобта ололмайды. Шунинг учун у талаб даражада тажриба нәтижеларини тушунтириб бериши қийин.

VII. 1.4. Кескин гетероўтиштарыннг статик ВАХ и VII.1.4.1. Анизотип гетероўтиштар ВАХ и

Анизотип гетероўтишлардан ток ўтишининг мумким бўлган механизмларини кўрамиз.

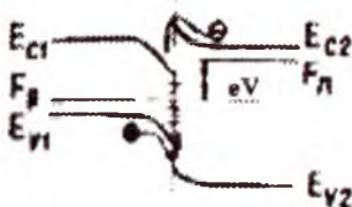
1. Инжекцион ток. VII.16-расмда тисбириланган гетероўтиш учун тўғри кучланиш берилганда кенг зонали ярим ўтказгичдан тор зонали ярим ўтказгичга асосий ташушумир ўтиши (инжекцияси) билан боғлиқ ток асосий бўлиши мумкин. Бу ҳолда

$$J = J_{0r} \exp(-eV_{k2} / kT) [\exp(eV_2 / kT) - \exp(-eV_1 / kT)], \quad \text{VII.21)} \\ \text{бўлишигини кўрсатиш мумкин, бунда } V_2 = V/\eta_r.$$

$V_1 = V(1 - \eta_r^{-1})$, $\eta_r = 1 + \varepsilon_n n_n / \varepsilon_p p_p$. Агар токни тор зонали ярим ўтказгичдаги диффузия аниқласа, у ҳолда $j_{or} = eK_y n_n D_n / L_n$ К_y-электронларни ажратиш чегарасидан ўтказиш коэффициенти. Агар токни тўсиқ орқали электронылар эмиссияси (ўтиши) аниқласа, j_{or} шартни ифодаси бошқа бўлади.

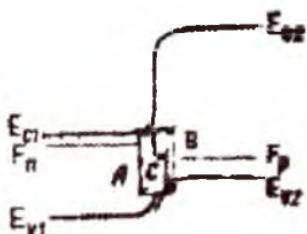
(VII.21)дан кўринишича, катта кучланиш берилганда $j_{туғри} \sim \exp(eV_2/kT) = \exp(eV/\eta_r kT)$ бўлади. $\varepsilon_p p_p \gg \varepsilon_n n_n$, бўлган ҳолда $V_1 \approx 0$.

2. Рекомбинацион ток. Агар р-п-гетероўтиш қатламида рекомбинация сатҳлари (марказлари) бўлса, у ҳолда рекомбинацион ток тўғри токнинг асосий қисми бўлиши мумкин. Одатда, гетероўтишда сиртий ҳолатлар энергия бўйича узлуксиз тақсимланган ва ажралиш чегараси яқинида тўпланган (VII.2 расм). Бу ҳолда $J_{rek} \sim \exp(eV/\eta_p kT)$, бундаги η_p бир ва икки орасидаги сои коэффициент.

VII.2 расм. Тўғри йўналидан кучланиш қўйилган р-п гетероўтиши

3. Туннелланиш рекомбинацион ток. Агар нүрт гетероутишининиң соҳасига нисбатин күчлироқ легирланган бўлса, электронлар нюрт соҳадан тақиқланган зонасига маҳаллий сатҳга ўтиб, сўнг нурим ўтказгичнинг валент зонасига туммелланади (VII.3 расм, А йўл), ё электрон оддин нурим ўтказгич тақиқланган зонасидаги маҳаллий сатҳга туннелланиб, сўнг валент зонасига ўтиб кетади (VII.3 расм, В йўл). Электрон нурим ўтказгичдан гетеронереход қатламидаги ногонасимон жойлашган сатҳлар орқали туннел рекомбинацион йўл билан нурим ўтказгичга ўтиб кетади (VII.3 расм, С йўл).

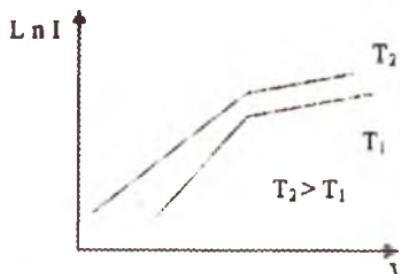

VII.3 расм. нурим гетероутишида зарид ташувчиликларниң туннелланиш рекомбинацион кўчни туриш йўллари

Электронлар А йўл бўйича, туннелланиш асосий ўрини туттан ҳолда, нурим ўтказгичдан нурим ўтказгичга ўтганда (бунда тўғри кучланиш берилган!) як ток V кучланишига

$$j \sim N_r \exp \left[-\frac{8\pi(2em^k_n)^{1/2}(V_k - V)}{3h(2ep_p / \epsilon_p)^{1/2}} \right] \quad (\text{VII.22})$$

кўрининида боғланган (А.Р.Райбен ва Д.Л.Фойхт ифодаси). Бу ифода А, В, С йўллар учун тўғри бўлади дейиш мумкин.

VII.4 расм. Анизотоп қескин гетероутишларининг ВАХи

Тажрибаларниң кўрсатишича, кўп анизотоп нурим ўтказгичлар гетероутишларининг (pGe-nGaAs, nGe-pGaAs, pGe-nSi ва бошқалар)

ВАХида икки оролиқни ажратиш мүмкін(VII.4 расм): кичик күчланишлар соңасыда рекомбинацион ток ассоий бұлади ва ВАХ нинг оғмалығы Т температура ортиши билан унга тескари пропорционал қамаяды($T_2 > T_1$); катта күчланишлар соңасыда туннелланиш токи ассоий бұлади ва ВАХ ии(VII.22) ифода тасифлайды, бу иккинчи оролиқда ВАХ нинг оғмалығы температурага боялық зәмс. ВАХ нинг бүндай бұлишлігінің көнг зонали ярим үтказгычдан тор зонали ярим үтказгычта заряд ташувчиларнинг үтиши сабаби билан тушунтириш мүмкін.

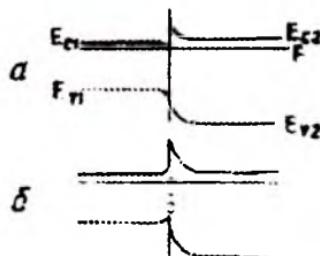
VII.1.4.2. Изотип гетероүтишлар ВАХи

Изотип п-п гетероүтишнинг энергетик диаграммаси VII.5 расмда тасвирланған.

Чемердің қолаттар кам бұлған п-п кескин гетероүтиш учун (одатда тор зонали ярим үтказгычда ассоий заряд ташувчилар күп, кеңт зоналида кам):

$$J = eK_n N_{d2} \left(\frac{kT}{2\pi m^k n} \right) \exp\left(-\frac{eV_k}{kT}\right) \left[\exp\left(\frac{ev}{kT}\right) - 1 \right]. \quad (\text{VII.23})$$

Бүнда $V_2 \approx V$, $V_{k2} \approx V_k$ деб олинди. Бу (VII.23) ифода nGe-nGaAs хилиддеги гетероүтишлар ВАХини яхши тасифлайды (VII.5, а-расм), аммо VII.5.6-расмда тасвирланған гетероүтиш ВАХ ии тасифламайды. Масалан, nGe-nSi гетероүтиш ВАХ и ҳар иккі құналиштада күчланиш ҳолидә ҳам түйинни соңасында эта бұлади(VII.6-расм).

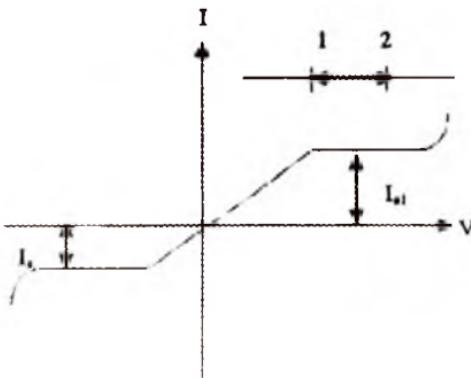

VII.5 расм. n-n изотип гетероүтиш энергетик диаграммаси

Бу ВАХ ии тушунтириш учун п-п-гетероүтишни бир бириға қарши уланған иккита Шотки диодлари бирикмаси деб ҳисобланади. Бу ҳолда

$$I = I_{s2} [\exp(eV_2 / kT) - 1] \quad (\text{VII.24})$$

$$I = I_{s1} [\exp(-eV_1 / kT) - 1] \quad (\text{VII.25})$$

VII.6 расм. о о - ўтши ВАХи (чегарада ҳодатлар бор)

$I_2 = I - I_1$ бўлганидан:

$$I = I_{s2} \left[\exp(eV / kT) \exp(-eV_1 / kT) - 1 \right] \quad (\text{VII.24}')$$

(VII.25) ва (VII.24') ифодаларда:

$$I = \frac{I_{s1} I_{s2} \exp(eV / kT) - 1}{I_{s2} \exp(eV / kT) + I_{s1}} \quad (\text{VII.26})$$

еки $I = \frac{2I_{s1} I_{s2} \sinh(eV / 2kT)}{I_{s2} \exp(eV / 2kT) + I_{s1} \exp(-eV / 2kT)}$ (VII.26')

Бу ВАХ ифодасидан келиб чиқадиган холосалар:

$V > 0, V / 2 \geq 2.3kT / e$ бўлганда $I = I_{s1}$,

$V < 0, \text{лекин} |V / 2| \geq 2.3kT / e$ бўлганда $I = -I_{s2}$.

Бу (VII.26') ифода nGe-nSi хилидаги гетероўтишининг тўйинишлар орасидаги ВАХни яхши тавсифлайди. ВАХда кузатиладиган токнинг кескин ўсиб кетиши бу соҳада тешнилиш ҳодисаси оқибатидир. Агар гетероўтишининг бир соҳаси нисбатан кучли легирланган ($N_d >> 10^{18} \text{ см}^{-3}$) бўлса, тўйиниш фақат ВАХ нинг бир томонида кузатилади. Бундай ВАХлар pGe-pSi гетероўтишларда мавжуд бўлади.

VII.1.2. Гетероўтишларда суперинжекция эффицити

Гетероўтишлар чегарасида зоналар узилиши ($\Delta E_c \approx \Delta E_v$) мавжуд бўлишлиги ажойиб бир ҳодисани – суперинжекция ҳодисасини келтириб чиқаради: тўғри йўналишда берилган кучланишининг муайян қийматида тор зонали ярим ўтказгичга инжекцияланган (киритилган) ноасосий заряд ташувчилар зичлиги кенг зонали эмиттердаги асосий заряд ташувчиларнинг мувозанатий

зичлигидан ортиқ бўлиб олади. Бу ҳодисани Ж.И.Алферов ва ҳамкаслари 1966 йилда башорат қилган, 1968 йилда эса pGaAs nAl_xGal-xAs гетероўтишларда тажрибада кузаттанилар.

Эпитаксиал nAl_xGal-xAs ярим ўтказгичда N_d=5·10¹⁴...10¹⁶см⁻³ , тиглик вазифасини ўтаган p GaAs да эса N_a=1.5·10¹⁹см⁻³ қилиб олинган. Ўтиш кескин бўлган. Алюминийнинг x ҳиссаси 0.1дан 0.3 тача бўлган, бунда nAl_xGal-xAs нинг зоналари тузилиши GaAs никига ўхшашиб бўлган. Бу гетероўтишларда тор зонали ярим ўтказгич p GaAs , электронлар эмиттери эса кенг зонали nAl_xGal-xAs бўлиб тажрибаларда ўлчангандан p GaAs даги электронларнинг зичлиги ~5·10¹⁷см⁻³ , яни nAl_xGal-xAs даги мувозанатий зичлигидан (N_d=5·10¹⁴...10¹⁶см⁻³) анча катта бўлиб чиқсан.

Буни тушунтириш қийин эмас. Мувозанат шароитида (VII.1.6 расм) п ярим ўтказгичнинг ўтказувчанлик зонаси туби р ярим ўтказгичнидан настда, п ярим ўтказгич даги электронлар зичлиги р ярим ўтказгичдагидан анча юқори, аммо тўғри кучланиш берилагида п ярим ўтказгичда электронлар учун тўсиқ, насайиб, и ярим ўтказгичдаги ўтказувчанлик зонаси туби кўтарилади, и соҳадан р соҳага электронлар кира бошлияди (инжекцияланади). Кучланишнинг муайян қийматида п ярим ўтказгичнинг ўтказувчанлик зонаси туби р соҳанидан юқори бўлиб қолиши ҳам мумкин, чунки , агар N_d<< N_a бўлса, ташқи кучланишнинг кўп қисми гетероўтишнинг наталамига тушади, бу ҳолда р ярим ўтказгичдаги электронлар зичлиги уларнинг п ярим ўтказгичдаги (эмиттердаги) мувозанатий зичлигидан ортиқ бўлади(n_p(V)>n_n(0)), суперинжекция ҳодисаси юз беради, бу ҳодиса ўтказувчанлик зоналари ΔE_c узилиши катталигига жуда боғлиқ; унча мураккабмас ҳисоблашчларнинг кўрсатишича, инжекцияланган заряд ташувчилдарнинг энг катта зичлиги

$$n_p(V) = n_n(0) \exp \frac{\Delta E_c}{kT} = N_d \exp \frac{\Delta E_c}{kT} \quad (\text{VII.27})$$

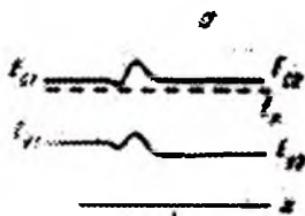
бўлиши керак. n_p(V)>>N_d бўлиши учун ΔE_c>0 бўлиши зарур, бу гетероўтиш ажralиш чегарасида(x=0) п ярим ўтказгичнинг ўтказувчанлик зонаси туби р ярим ўтказгичнидан юқори демакдир.

Суперинжекция эффекти гетероўтиш асосидаги ярим ўтказгичлар параметрларини мухим даражада яхшилаш имконини беради.

VII.2. Силлиқ гетероўтишлар

Тақиқланган зонаси көнглиги мұайян қонун бүйірін үзгараған $\text{Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As}$ қаттық әртималар олиш технологияси ишлаб чиқылғаннан кейин силлиқ гетероўтишларни тәдқиқлаш бошланды да бундай тузилмалар ярим үтказғычлар электроникасыда көңкүлланила бошлади.

Әнг аввал силлиқ гетероўтишининг энергетик диаграммасы изотип н-п-гетероўтиш мисолінде ұрекшелгілген (VII.7-расм).

VII.7-расм. н-п-силлиқ гетероўтиш

Олдхам ва Милис ҳаракатчан заряд ташувчиларни ҳисобға олиб, Пуассон тенгламасини бу ҳол утун ешиб, үтказувчанлық зонаси тубининг электронга яқинлик χ_0 нинг координата билан үзгаришимен бөгленишини ва ҳажмий заряд соңаси ҳосыл бўлиши шартларини топғандар.

Кейинги шарт

$$\frac{d^2\Theta}{dZ^2} \gg 1 \quad (\text{VII.28})$$

кўринишдабўлади, $\Theta = \chi_0 / kT, Z = x / L_d; L_d = \left(\frac{e k T}{e^2 N_d} \right)^{1/2}$.
Дебай экранлаш радиуси.

(VII.28) шартининг маъноси: Электрон яқинлик үзгараған характеристик узуилик тегишли Дебай узуилиги

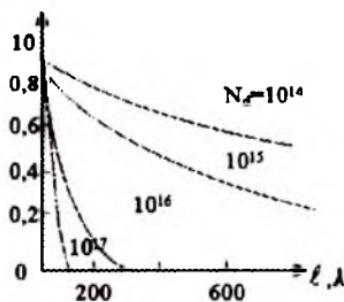
$$L'_d = \left(\frac{e \Delta \chi_0}{e^2 N_d} \right)^{1/2} \quad (\text{VII.29})$$

дан анча кичик бўлиши керак $\Delta \chi_0 = kT$ деб олинган.

χ_0 ва E_g катталикларниң силлиқ үзгариб бориши, кескин гетероўтишга нисбатан, потенциал түсиқ баландлигини камайтира боради.

н-п-силлиқ гетероўтишининг үтказувчанлық зонаси вазияти көнг зонали қисмида ўтиш соңаси көнглигига бөглиқ бўлади (VII.8-расм).

расм). Бирінші томондан, кең зоналы қисмнинг легирланип дараласи ҳам үтказувчалык зонасы потенциал түсірінің пасайтиради. η -потенциал түсік балаандылығы пасайшының тасвирлайды.

VII.8-расм. Потенциал түсік балаандылығыннң үтіши кеңгілігі η ға легирланияның N_1 дараласынға борлықтылығы

Кескин гетероўтиш учун $\eta=1$, у силлиқ үтіши учун I данничик. Силлиқ гетероўтишларни одатда тақиқланған зонасы кеңгілігі координатага борлық кристаллар дейилади. Бұндай кристалларда электрон яқынлік, эффектив массалар ва бирінші асосий доссалар координатта функциясы бўлади, уларда кристалнинг хар бир пунктасида ҳолатларнинг маҳаллій зичлігі, электронларнинг энергиялар бўйича тақсимоти, тақиқланған зонаси кескин чегараси бўлган ярим үтказгичлар ҳолидагидек тасифланиши, тақиқланған зонаси кеңгілігі ва эффектив масса эса гомоген ярим үтказгичдагидек ифодаланиши мумкин.

Энди ўзгаруувчан тақиқланған зонали кристалларда ноасосий мөрд ташувчилар (НЗТ) ҳаракатини қарайлик.

Бир текис легирланған п-тур ярим үтказгичга кучланиш беріб унда тақиқланған зона кеңгілігі градиенттің параллел электрик майдон ҳосил қилинганды

$$\begin{aligned} j_n &= en\mu_n E + eD_n \frac{dn}{dx}, \\ j_p &= ep\mu_p E - eD_p \frac{dp}{dx} + p\mu_p \frac{dE_g}{dx}. \end{aligned} \quad (\text{VII.30})$$

$$j = j_p + j_n.$$

Стационар ҳолда узлуксизлик теңгламасы

$$\frac{1}{e} \frac{dj_p}{dx} = -R_p \quad (\text{VII.31})$$

бўлади, буида R_p рекомбинация тезлиги, $\frac{dE_g}{dx}$ ва R_p ларини ифодалари маълум бўлса, (VII.30) ва (VII.31) тенгламаларий ечиш мумкин. Кристалнинг ҳар қандай нуқтасида R_p тақиқланган зона кеплигига боғлиқ эмас. $p \gg p_0$ десак, $R_p = \frac{\Delta p}{\tau} = \frac{p - p_0}{\tau} = \frac{p}{\tau}$ бўлади.

Демак, ковакларнинг стационар личлиги тақсимотини тавсифловчи тенглама

$$\frac{d^2 p}{dx^2} - \frac{1}{kT} \left(eE + \frac{dE_g}{dx} \right) \frac{dp}{dx} - \frac{p}{\tau_p D_\mu} = 0 \quad (\text{VII.32})$$

кўринишда бўлиб, чегаравий шартлар: $P = P(0) \Big|_{x=0}$ ва $P = 0 \Big|_{x=L}$

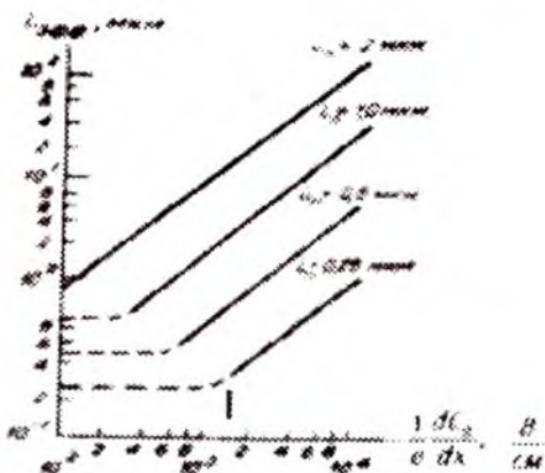
Бу тенгламанинг ечими:

$$p = p(0) \exp \left(\frac{-x}{L_{\text{эфф}}} \right), \quad (\text{VII.33})$$

буида эффектив диффузион узунлик:

$$\frac{1}{L_{\text{эфф}}} = -\frac{1}{2kT} \left(eE \pm \frac{dE_g}{dx} \right) + \frac{1}{2} \sqrt{\frac{(eE \pm dE_g / dx)^2}{k^2 T^2} + \frac{4}{L_p^2}}. \quad (\text{VII.34})$$

\leftrightarrow ишора ташки майдон ва E_g нинг градиенти йўналишлари бир бўлгандаги ҳолга мос, ва аксинча, \leftrightarrow ишора мазкур йўналишлар қарама-қарши бўлган ҳолга мос келади.

VII.9 рисм. GaAs-AlAs да $L_{\text{эфф}}(dE_g/dx, L_p)$ боялавиши.

dE_g / dx билан боғлиқ майдонни тортувчи майдон дейилади.

Бу майдон таъсирида эффектив диффузион узувллик биринчи ҳолда [+] ишорали (VII.34) ифода] dE_g / dx ви I_n га боғлиқ равища ортиб боради (VII.9-расм).

Силлиқ гетеротузилмада НЗТ ҳаракати хусусиятларини рекомбинацион нурланиш спектрларини ўрганиш ёрдамида ошкор қилинади.

Силлиқ гетеротузилмаларда легирлаши даражасини ўзгартирумасдан НЗТ ҳаракатини бошқариш имконияти пайдо бўлди.

VII.3. Тескари кучланиш берилганда гетероўтишлар хоссалари ВАХ ишинг тескари тармоғи

Гетероўтишнинг хар икки қисми оз легирланган, зона зона туннелланиши йўқ бўлсин. Бу ҳолда тескари кучланиш берилган гетероўтишларда токни ноасосий заряд ташувчиларнинг иссиқлик ҳаракати эвазига пайдо бўлиши ва потенциал тўсиқдан ошиб ўтиши аниқлайди. Шунинг учун чегарадаги потенциал тўсиқ шакли муҳим бўлади. Тескари кучланиши олган гетероўтишларда материал ҳажмиди ноасосий заряд ташувчилар генерацияси, ҳажмий заряд соҳасида уларнинг вужудга келиши, зоналар ичидаги туннелланиши жараёнлари мавжуд бўлади.

Р GaAs и $\text{Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As}$ гетероўтишларда ВАХ тескари тармоғининг бошлангич қисмидаги токни кенг зонали ярим ўтказгичнинг ҳажмий заряд соҳасида ташувчиларнинг иссиқликдан пайдо бўлиши аниқлайди. Чунки ΔE_c тўсиқниң мавжудлиги туфайли тор зонали қисмидаги вужудга келган заряд ташувчилар тўсиқдан ўта олмайди. Аммо, кучланиш оша бориши билан кенг зонали ярим ўтказгичда ҳажмий заряд соҳаси кенгаяди. ΔE_c баландликли тўсиқ шаффоғлиги ортади, туннелланиш авж қиласди, ВАХ ишинг тескари тармоғида кескин болганиш кузатилади.

ΔE_c тўсиқ орқали туннелланиш эҳтимоллиги

$$D = D_0 \exp \left[- \frac{2\sqrt{2m}}{3e\hbar} \frac{\Delta E_c}{\varepsilon} \right] \quad (VII.35')$$

кўрининида ифодаланади. ε чегарадаги электрик майдон кучланишларига (1.9 бандга қараган). Бу ҳолда

$$\varepsilon = \frac{4\pi \omega_0 (I_k^+ - I_k^-)^{1/2}}{\varepsilon_1 I_k^{+1/2}} \frac{N_a N_d}{N_a + N_d}, \quad (VII.35)$$

V_k контакт потенциаллар айрмаси. Туннелланиш токи

$$I_T = I \sim \exp\left(-\frac{\alpha I^{\frac{3}{2}}}{(V_k - V)^{\frac{1}{2}}}\right) \quad (\text{VII.36})$$

бундя

$$\left. \begin{aligned} \alpha &= \frac{\sqrt{2} \varepsilon_1 (m_1)^{1/2} (N_a + N_d)}{6\pi \hbar e^{1/2} w_1 N_a N_d} \\ V_c &= \Delta E_c / e, w_1 = w_0 \sqrt{V_k} \end{aligned} \right\} \quad (\text{VII.37})$$

w_0 күчланиш йүқлигига гетероутиш кеңглиги

Тескари күчланиши янада ошганда тескари токни иоасосин заряд ташувчиларнинг тор зонали ярим ўтказгичда иссиқтиктан вужудга келиши аниқтайды. Бу ҳодисани найдо қытадиган күчланиш кең зонали ярим ўтказгичнинг ўтказувчанлиги даражасига боелиқ.

Гетероутиш чегарасида узилишлар бұлғанда ва кең зонали қисемида $n_n < 5 \cdot 10^{16} \text{ см}^{-3}$ бұлғанда мұайян тескари күчланишлар оралигиде тескари токи тор зонали материал асосидаги ρ и ғомоутишдаги тескари токдан $\exp(\Delta E_c/kT)$ [ёки $\exp(\Delta E_c/kT_0)$] марта кам бўлади. Бу ҳодисадан кичик тескари токли юқори температурада ишлайдиган диодлар тайёрлашда фойдаланилади. Тор зонали п ярим ўтказгичда донорлар зичлигини кең оралиқта ўзgartирриб, тескари ток катталигини ўзgartирishi ва ҳатто уни 2-3 тартибга насайтириш мумкин.

VII.4. Гетеротузилмаларда зарбий ионлашынынг хусусиятлари

Гетероутишли тузилмаларда ҳам кучли электрик ва магнитик майдонлар тасирида айрим мұхим эффектлар вужудга келади.

Биз бу ерда зарбий ионлаш ҳодисаси устида тұхталамыс Анизотин кескин гетероутишларда зарбий ионлаш үз хусусиятларында зерттеу гетерочегаранинг иккى томонидан диэлектрик сингдирувчанликнинг фарқи бўлиши, ва ҳажмий заряд соҳасида бўсағавий энергиянинг бўлиши, ажралиш чегарасида ΔE_c ва ΔE_b узилишларнинг бўлиши билан боелиқ.

Агар ΔE_c тор зонали ярим ўтказгичда бўсағавий энергия E_b деген катта бўлса, у ҳолда кең зонали ярим ўтказгичдан ўтган электронлар энергияси электрон ковак жуфтини вужудга келтиришша етарлық

бұлади. Буидә зәрүрий күчла нинш р и гомоўтищдагидан кичик бўлади.

Назарий ҳисобларнинг тасдиқлашича, зарбий ионлаш фақат тор зонали материалдагина эмас, балки гетерочега-ранинг ўзида ҳам содир бўлиши мумкин.

Зарбий ионлаш режимида ишловчи барча асбобларнинг нараметрлари коваклар ва электронларнинг зарбий ионлаш коэффициентлари β/α нисбатига кучли боғлиқ.

Бу нисбатнин қийматини бошқариш мақсадида кўп қатламли гетеротузилмада ΔE_e ва ΔE_v орасидаги фарқни катта қилиб олиш усули таклиф қилинган.

Бундай гетеротузилмалар кам шовқишли фотодиодлар, кўчкиси учма диодтар яратишда қўлланилади.

Силлиқ гетеротузилмаларда тескари кучланиши берилган ҳолда тақиқланган зона градиенти электрик майдон туфайли электрон ва ковакка тасбир қилувчи күчлар тенг эмас. Муайян тескари кучланиши берилгандың зарбий ионлаш бошланади. Зарбий ионлаш коэффициентлари α ва β электрик майдонига экспоненциал боғлик бўлганингиздан α/β нисбат, томоген материалга нисбатан, анча ортиқ бўлади.

Назорат учун саволлар

1. Гетероўтиши нима?
2. Кескин гетероўтишининг энергетик зоналари тузилмаси қандай?
3. Кескин гетероўтишда потенциал тақсимоти гомоўтищдагидан қандай фарқ қиласади?
4. Кескин р и ўтишининг электрик сиғими ифодаси қандай?
5. Кескин и и ўтишининг электрик сиғими ифодаси қандай?
6. Кескин анизотип гетероўтишининг ВАХини тавсифланг.
7. Кескин изотип гетероўтишлар ВАХини тавсифланг.
8. Гетероўтишларда ўга инжекция (суперинжекция) эффекти нима ва унинг сабаби қандай?
9. Силлиқ гетероўтишларни тавсифланг?
10. Гетеротузилмада зарбий ионланиши қандай?

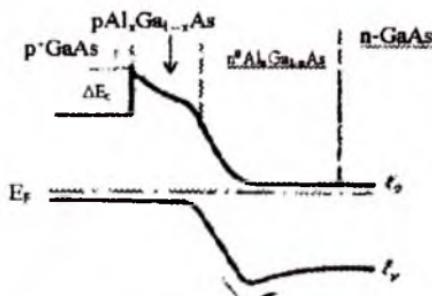
VIII БОБ ГЕТЕРОҮТИШЛАР АСОСИДАГИ ЯРИМ ҮТКАЗГИЧЛИ АСБОБЛАР

Ярим үтказгичли асбоблар күлланиладиган соҳаларининг кенгайиб бориши диодлар, транзисторлар тайёрлаш учун кремнийга нисбатан кенгроқ тақиқланган зонали моддаларни қидириб тошиш масаласини қўйди. Кенг зонали моддалардан, биринчи наебатда GaAs дан фойдаланишга ўтиш асбобнинг ҳажмини каттайтирмасдан, унинг тезкорлиги ва қувватини ошириш имконини берди. Тақиқланган зона кенг бўлса, асбоб ишлайдиган температура шунчак юқори бўлади, шунингдек, асбобнинг кўп параметрлари ҳам яхшиланиши мумкин.

Маълумки, тўғрилагич диодларда бир-бирига боелик икки параметр тўтири йўналишда энергия йўқотишлар катталиги ва тешシリш пайдо қиласидиган тескари кучланиш катталиги онг муҳим бўлади. Тескари кучланишларни ошириш учун кучсиз легирланган (киришмалар кам бўлган) соҳанинг қалинлигини каттайтирни керак, бу эса тўғри йўналишда базада кучланишни бир қисми тушиши оқибатида энергия йўқотишларни оширади. Бу зиддиятни бартараф қилишнинг икки йўли аниқланди.

VIII.1. Силлик гетерогузилма асосидаги юқори волтли (кувватдор) диодлар

Бундай диодлар биринчи марта 1967 йилда (Ж.И.Алферов ва б.) тавсифланган. Диодлар $\text{Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As}$ қаттиқ эритмалар асосида тайёрланган $p^+ - n^0 - n^+$ тузилиши бўлиб, уларнинг юқори қаршиликли тақиқланган зонаси кенглиги ўзгарувчан бўлган ва p^+ соҳа томонидан камайиб борган. (VIII.1 расм).

VIII.1 расм. Силлик гетероўтиш асосида юқори волтли диод

VII.2 бандда күриштән ўзгарувчан тақиқланган зоналы кристалларда grad E_g нине электрик майдони номувознат зеряд ташувчилар (НЗТ) нинг таъсирида $L_{\text{эфф}}$ эффектив диффузион узуилиги муайян шароитда ортади. Бу эса диод базасида түгри күчланиши кимаяди демакдир. Иккинчи томондан, кенг зонали соҳада p и n ўтишининг күчланишини камайтиради, тешишлиш борлиги тескари тоқларни күтариши.

Тавсифланыётган диодларда p^K соҳа чегарасида $E_g \approx 1.8 \text{ eV}$, $50-100 \text{ мкм}$ масофада силлиқ равнишда GaAs нинг $E_g(\text{GaAs}) \approx 1.35 \text{ eV}$ сигача насалди. n^0 соҳада $N_d \approx 10^{13} \text{ j} 10^{14} \text{ см}^{-3}$ чамасида.

Тешишлиш күчланиши 1 кВ га етади. 360°C температура ва 100 В күчланишида тескари ток $1.6 \cdot 10^2 \text{ A/cm}^2$ дан ошмайди. Түгри күчланишлар, $j \approx 200 \text{ A/cm}^2$, бўлганда, 2j3 В дан ошмайди.

Бу диодлар түгри йўналишда күчланиш олганда ёргулек чиқаради, нурланишининг максимумига $h\nu_m \approx 1.75 \text{ eV}$ энергия түгри келади. Түгри йўналишдан тескари йўвалишиша ўтказиш (қайта улаш) мақти $5 \cdot 10^{-8} \text{ с}$ тартибида бўлади.

Кучли ва импульсни диодлар техникасида GaAs ярим ўтказгичнинг кенг кўлланишининг сабаби кам киришмали (кучиз леғирланган) n^0 -GaAs нинг олиш усуllibari ишлаб чиқилганидир.

VIII.2. Галлий арсениди асосидаги кучли диодлар

Улар p^K n^0 n^K тузилишга эга, кесим юзи 1 см^2 дан ортиқ. Одатда $V_{\text{түт}} < 2 \div 3 \text{ В}$ (n^0 -база қалинлиги 100 мкм , $j \approx 10^3 \text{ A/cm}^2$). Диод ВАХи түгри тармоги дастлабки қисмини

$$I = I_0 \exp\left(\frac{eV}{\beta kT}\right)$$

тарзда ифодаланади, бунда β токка ва температурага боғлиқ коэффициент, $1.1 \leq \beta \leq 2$.

$100-150^\circ\text{C}$ дан юқорида тескари ток $j_{\text{mec}} \approx 1 \text{ A/cm}^2$ ва уни ҳажмий зеряд соҳасида ноасосий ташувчилар пайдо қилиниши аниқдайди. Пастроқ температураларда тескари ток асосан сиртий сирқиши токидан иборат. Суюқлик эпитаксияси усулида 280°C да $V_{\text{тек}} = 10$ ва 300 В га тенг бўлган ҳолларда $j_{\text{mec}} \approx 10^{-3} \text{ A/cm}^2$ ва $j_{\text{mec}} \approx 10^{-2} \text{ A/cm}^2$.

Газ эпитаксияси усулида тайёрланган диодларда $V_{\text{тек}} > 100 \text{ В}$ бўлганда тескари ток юқоридаги чамада Тешишлиш күчланишининг рекорд қиймати 1.5 кВ .

GaAs асосидаги диодларда кремний асосидаги диодларга нисбатан түгри йўналишда рухсатланган ток қийматлари анча юқори бўлади.

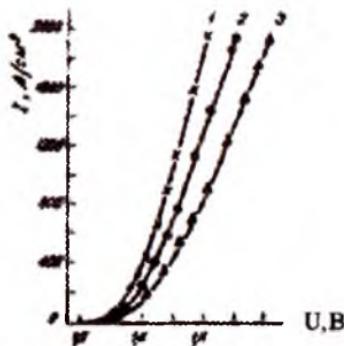
Мумкин бўлган энг катта температура ҳам биринчи диодларда юкори, уларнинг тўғрилаш хоссаси 300°C гача сақланади.

GaAs диодларнинг тезкорлиги ҳам Si диодларнидан анча яхши: $p^K - n^0 - p^K$ тузилмаларнинг тўғри йўналишдан тескари йўналишга ўтказиш вақти, $j_{tac} = 500 \text{ A/cm}^2$ бўлган ва $j_{tac} = 100 \text{ V}$ бўлганда $100 \div 300$ ис ни ташкил этади.

1МГц гача тўғриланган ток амплитудаси тақориийликка деярли боғлиқ эмас.

GaAs диодлар ВАХ и тўғри тармоғи

VIII.2-расмдан кўринишича, база соҳасининг қалинлиги W_n тўғри кучланишга ҳам таъсир қиласди. GaAs диодлар тўғри йўналишда ёргулук чиқаради, шунинг учун диоднинг база соҳаси бўйлаб рекомбинацион нурланиш интенсивлиги тақсимотини ўрганиб, базада инжекцияланган заряд ташувчилар тақсимоти ҳақида маълумот олиш мумкин:

VIII.2-расм. GaAs диодларнинг ВАХ и тўғри тармоғи ($T=300\text{K}$).
 $W_n=40$ (1); 60 (2); 100 (3) мкм.

$$I = \frac{\Delta p}{\tau_n}, \quad (\text{VIII.2})$$

бунда I -нурланиш интенсивлиги, $\tau_{nyp} = [B(n_n + \Delta p)]^{-1}$, B -нурланиш рекомбинация коэффициенти, n_n ва Δp -нос равишида, базада заряд ташувчиларнинг мувозанатий ва номувозанатий зичлиги. Кичик инжекция $n_n >> \Delta p$ соҳасида $I \sim \Delta p$, катта инжекция $n_n >> \Delta p$ соҳасида $I \sim \Delta p^2$ бўлишилгидан $p^+ - n^0 - p^+$ тузилманинг базаси бўйлаб номувозанатий зичлик тақсимотини аниқлаш қийин эмас. Бу тақсимотнинг база қалинлиги ва инжекция даражасига боғлиқ бўлишилги аниқланган.

p^+ - n^0 - p^+ -түзилишли диоднинг кучсиз легирлаған базасида НЗТ зичлигини анықлаш ва ВАХ ни ҳисоб қилиш учун қойылған тенгламалар системаси ечилади:

$$j_p = eE\mu_p p - eD_p \left(\frac{dp}{dx} \right), \quad (\text{VIII.3})$$

$$j_n = eE\mu_n n + eD_n \left(\frac{dn}{dx} \right), \quad (\text{VIII.4})$$

$$j = j_n + j_p, \quad (\text{VIII.5})$$

$$\frac{1}{e} \frac{dj_p}{dx} = - \frac{p - p_0}{\tau_p} + Gp \quad (n^0 - \text{база учун}), \quad (\text{VIII.6})$$

$$\frac{1}{e} \frac{dj_n}{dx} = - \frac{n - n_0}{\tau_n} + Gn \quad (p^+ \text{ эмиттер учун}), \quad (\text{VIII.7})$$

$$n = N_d + p_n = n_n + p_n, \quad (\text{VIII.8})$$

$$p = N_a + n_p = p_p + n_p, \quad (\text{VIII.9})$$

(VIII.3-VIII.5) токлар тенгламалари, (VIII.6-VIII.7) узлуксизлик тенгламалари (бу тенгламалар олдинги боблардан бизга таниш). (VIII.8-VIII.9) ифодалар n^0 ва p^+ соҳасининг квазинейтраллик шартларидир. τ_p ва τ_n лар нурланишга тегипши $\tau_{\text{нур}}$ ва нурланишсиз яшаш вақтлари орқали ифодаланади:

$$\frac{1}{\tau_p} = \frac{1}{\tau_{\text{нур}}} + \frac{1}{\tau_6^p}, \quad \frac{1}{\tau_n} = \frac{1}{\tau_{\text{нур}}} + \frac{1}{\tau_6^n}. \quad (\text{VIII.10})$$

(n^0 - база учун):

$$\tau_{\text{нур}} = \frac{1}{B^n(n_n + p)}, \quad B^n = 7,2 \cdot 10^{-10} \text{ см}^{-3}/\text{с}$$

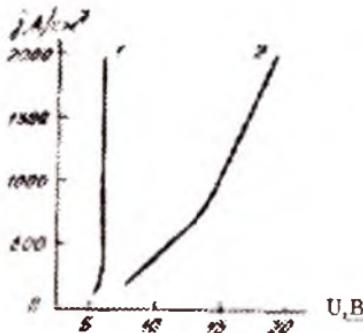
(p^+ -эмиттер учун):

$$\tau_{\text{нур}} = \frac{1}{B^p(p_p + n)}, \quad B^p = 7,2 \cdot 10^{-10} \text{ см}^{-3}/\text{с}.$$

деб олинган.

p^+ - n^0 - p^+ -диоднинг ВАХ и VIII.3-расмда тасвирланган.

Бунда 1 чизик ёргулигининг база ўтказувчанлиги ўзгариши ҳисобга олингандагина ВАХ ни, 2 чизик эса бу таъсирини эътиборга олинмагандаги ВАХ ни тасвирлайди. Куйидаги диаграммада шундай диоднинг тузилиши тасвирланган (VIII.4-расм).

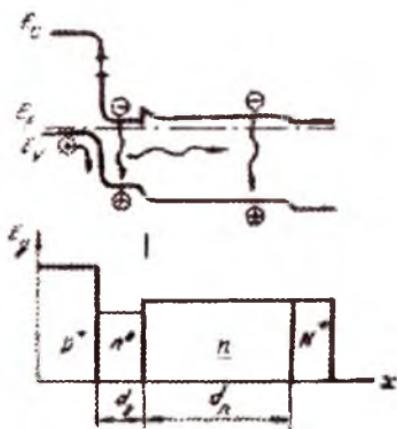

VIII.3 расм. р⁻п⁰-п⁻ диод ВАХ и.

р⁻п⁰-п⁻ түзилишни диоднинг ВАХ и тұғри тәрмогини таҳдити күрсатышича.

1) Рекомбинацион нурланишининг базада ютилиши ПЗТ нине диффузион узунлигини мұхим даражада узайтыради.

2) р⁻ соҳа параметрларини тегисшілаша таңлаб, база соҳасы үтказувчанligини бошқариш мүмкін, бу эса тұғри күчланишларни камайтыради.

VIII.4 расм. Гетероұттай асосидагы күвватдор диоднинг түзилиши

3) $d_n = 200 \mu m$, $V_{tеш} \sim 3 kV$ ва V_{myz} кичик бўлган кескин ўтишли тезкор р⁻-п⁰-п⁻ диодлар тайёрлаш мүмкін.

(п⁰+п⁻) базанинг таркибий қисмлари тақиқланган зоналари кенглигини п⁰-соҳадаги рекомбинацион нурланиш п соҳада оптималь ютиладиган қилиб таңлаш керак. п⁰-соҳа кенглиги L_p дан анча кичик, п соҳанини тексари йұналишда күчланиш берилганда ҳажмий заряд қатлами жойлашиши зарурлиги шарты асосида тиіланади.

Бу бобда тансифланған күчсіз легирланған GaAs асосыда тезкор, юқори температура ларда ұам бардошли диодлар хоссалариниң ұртаниниң натижалари GaAs транзиисторлар тайёрлаш заминиң бўлди.

VII.5 параграфда томоўтишлар асосидаги тиристорлар тўғрисида умумий маънумот баён қилинган.

Проприетерлардан жардам берадиган фойдаланиш ишлеш токлари юқори чегарасиниң кўтариши ва бошқа хоссаларни яхшилаш имконини беради.

Бир томондама инжекция эмиттер ўтишлари сигимини камайтиради, теннилиш кучланишини оширади. Тиристор чиқарадиган ёруслик кең зонали эмиттер орқали ташқарига чиқади, бу түфайли S симон ВАХ ли юқори самарали қувватидор ёрузли нурлантиргичлар яратилди.

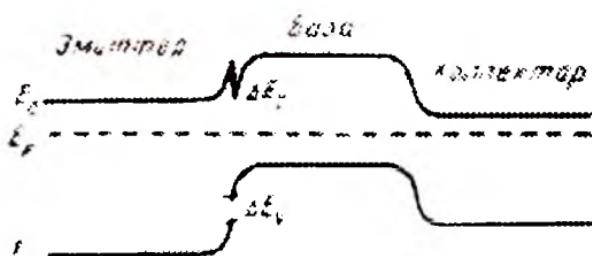
Гетеротузилмалар асосидаги тиристорларининг тезкорлиги анча юқори бўлди. Масалан, тиристор таркибида онтоизистордан фойдаланилса, тезкорлик кўп марта ортади.

VIII.3. Гетеротузилмалар асосидаги транзиисторлар

Гетероўтишлар ва гетеротузилмалар устида олиб борилған жадал ва унумли тадқиқотлар улар асосидаги самаралли инжекцияни хилма хил асбоблар тайёрланни имконини берди, ярим ўтказгичлар электроникиси ривожида яна бир катта босқич бўлди. Жумандан, гетеротузилмалар асосидаги транзиисторларининг бир нечта хили иншаб чиқиди.

VIII.3.1 Кўш қутбий транзиисторлар

Кең зонали эмиттерли кўш қутбий транзиисторларининг энергетик диаграммаси VIII.5 расемда тасвирланған. Транзиисторларининг энг муҳим характеристикаларидан бири кучайтириш, коэффициентининг эмиттер токига боғланишидир.

VIII.5 расем. Кең зонали эмиттерли транзиисторларининг энергетик диаграммаси

Одатда катів токлар соңасыда база ўтказувчанлығы үзгәради, бу эса әміттернінг инжекция коеффициентіні камайтиради, оқибатта транзисторларнінг кучайтириш коеффициенті камайиб кетади. Фақат көнг зонали әміттергіна инжекция коеффициентіні доимий сақтаған түрніши мүмкін. Буни ушбу соддаланғырылған мұлоҳазалар асосыда күрсатса бўлади.

Гетероўтишларнінг идеал моделида тор зонали ярим ўтказгичдан ва көнг зонали ярим ўтказгичдан инжекцияланған заряд ташувчилар токлари нисбати $\exp\left(-\frac{\Delta E_c + \Delta E_v}{kT}\right)$ экспоненттегі пропорционал бўлади.

Масалан, агар $\Delta E_c + \Delta E_v \geq kT$ бўлса, кескин әміттер ўтишли в р-п түзілмәнінг әміттері эффективлигі (инжекция коеффициенті):

$$\gamma = \frac{I_{n3}}{I_{p3} + I_{n3}} = \frac{1}{1 + \frac{I_{p3}}{I_{n3}}} \approx 1. \quad (\text{VIII.11})$$

Әміттернигің нисбатан база соңасы күчлироқ легирланиши имкемінші Γ_b база қаршилигині камайтиради ва әміттер ўтиш сифими $C_{63} = \sqrt{N_3}$ ни ҳам насытиради. Бу эса транзисторни тезкорроқ қылади.

Яна бир мұхым транзистор характеристикаси генерация энд катта тақрорийлігі ёки қувват бўйича кучайтириш коеффициенті I га тенг бўлиб қоладиган тақрорийликдир. Бу катталык транзисторнінг уламиш схемасига боғлиқмас.

Уни v_{max} деб белгиласак, v_{reg} - чегаравий (отсечка) тақрорийлик бўлса, у ҳолда

$$v_{max} \sim \left(\frac{V_{reg}}{R_b C_k}\right)^{\frac{1}{2}}, \quad (\text{VIII.12})$$

бунда C_k - коллектор сифими, $R_b C_k = \tau_k$ коллектор занжири вақтій доимийсі. R_b база қаршилигині камайтириш (бир ёки иккі тартибга) тезкорликкін ошириб юборади. Мана шунга биоан, GaAs асосыда құш қутбий транзисторлар тайёрлана бошланды.

База соңасы сифатыда көнг зонали ярим ўтказгич, масалан, GaAs дан фойдаланылса, тезкорлик ошиди, ишчи температуралардан күтарилади.

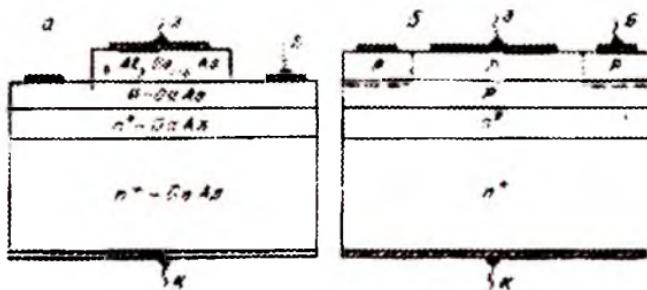
База соңасыда заряд ташувчилар зичлиги $\sim 10^{18} \text{ см}^{-3}$ ва база қалинлігі $0,1 \text{ мкм}$ бўлган p-p (GaAs)-n(Al_xGa_{1-x}As) транзисторда

хона төмөрлөгүнүң база соҳасыдан электроннинг ўтиши вакти

$$t_{\text{уц}} = \frac{ew_0^2}{2\mu_n kT} \quad \text{пикосекундларни ташкил қылади.}$$

VIII.3.2. GaAs Al һәм As тизимли тезкор гетеротранзисторлар

VIII.6 расмда иккى түр транзистор тасвирланған. Иккىнчи түр транзисторлар – планар (ясси) транзисторлар афзалликтарга эта база соҳасыда ёйылған оқиши қаршилигини камайтиради, уларда ҳимоя қатлами сифатыда Si, SiO₂, Si₃N₄ нардалар күлланади.

VIII.6 расм. Көнг зоналы эмиттерли транзисторнинг тузилиши: а меза тузилиши; б планар (ясси) тузилиши

Мазкур транзисторларнинг асосий параметрлари ва характеристикалари қыйидагилар:

1) Транзисторнинг статик кучайтириш коэффициенти $\alpha_0 = \gamma \sec h(w/L)$ базанинг w қалинлигининг L диффузиян узунликка ишботи билан анықланади. Үмумий эмиттерли схемада α_0 кучайтириш коэффициенти 13000 гача эришилган.

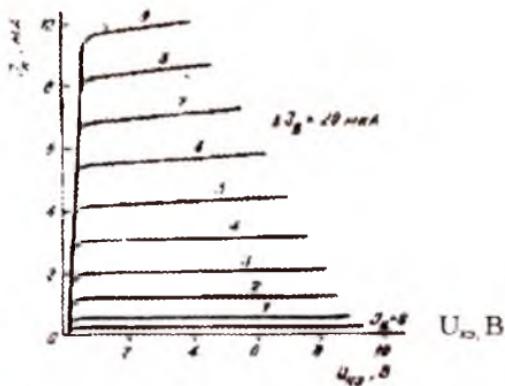
2) транзисторнинг энг муҳим ҳусусияти α_0 кучайтириш коэффициентинин эмиттер токига боелікливидир. Қынчик токлар соҳасыда кучайтириш коэффициенти ўтаёттан ток катталаигига боелік, инжекция даражаси ошган сайин ошиб боради. Эмиттер ўтишининг ҳажмий заряд соҳасидаги коэффициенти токка боелік бўлади. Юқори даражада легирланган көнг зонали эмиттер ($N_d > 10^{17} \text{ см}^{-3}$) ҳолида кучайтириш коэффициентининг токка боеланишига туинедланиши токи муҳим ҳисса қўшиади.

3) Қаралаттган транзисторларда көнг зоналы эмиттернин бүлиншлігі **юкори инжекция дәражалары** соңасыда кучайтириш коэффициентини камайтырмайды, дарвоқе, базага киритилған НЗТ зияндығы ассоий заряд ташувчилар мұвозаияттый зияндығидан кatta бүлін холларда кучайтириш коэффициенті үзгармас қолади.

1) Мазкур транзисторларда кучайтириш коэффициенті температурата сүст болынған, у T билан сипаттама камал боради.

Бу транзисторларнинг кучайтириши эршилған чегаравий тәжорийлігі 25 $^{\circ}\text{C}$.

5) База соңасынни бир неча көз антремінча торайтириш үшін кескін гетероўтиналар ҳосил қилиш имкониятты тәзкорликни ошириш іүлини очди, бу ҳолда заряд ташувчилар база орқали баллистик равицідә үтказилады (электронылар база соңасыда ҳеч түкнаптамайды). Бұнда электронылар тәсілді диффузияннинг әнг кatta тәсілгидан ҳам азда кatta.

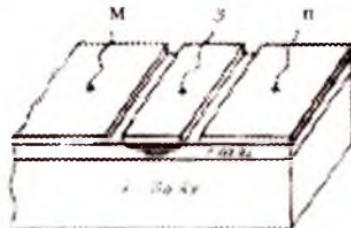
VIII.7 рәсем. Күш қутбели гетеротранзисторнинг чиқиши характеристикалары
(Умумий эмиттерлі схема)

Көнг зоналы эмиттерлі кескін чегаралы транзисторларда электрон яқынліклар фарқы туфайлы инжекцияланған электронылар құшымча кинетик энергия олади, уларнинг тәсілінде кatta, баллистик учыншылаштырылғанда кичик. Тажрибаларда $W_6 \approx 0,025 \div 0,1 \text{ мкм}$ бүлшандарда электроныларнинг база орқали баллистик учыншылаштырылғанда мұхим үрин тутады.

VIII.3.3. Гетероўтиналар ассоидагы майдоний транзисторлар

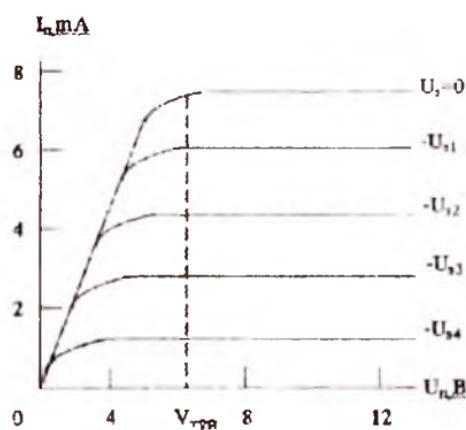
Галлий арсениди айрым майдоний транзисторларни (МТ) тайёрлапта, шуннингдек, улар ассоидагы интеграл схемаларни яратыпша көнг құлланилади. Айрым үтказғыч-диэлектрик чегарасыда

сирттің ұолатлар күн бұлғаңзиги сабабидан яккяланған (изоляцияланған) затвордан МТ лар көнг құлданынға ега бўлмади, аммо Шотки затворли МТ лар күн ишлатилмоқда, чунки уларни тайёрлаш технологияси содда, тезкорлиги юқори, энергетик характеристикалари яхши (VIII.8 расм). Яримизоляцияловчи і GaAs таглик асосида ($\rho > 10^7 \Omega\cdot\text{см}$) юпқа п турдаги ўтказувчан канал ҳосил қилинади, унда маңба ва найновнинг омик

VIII.8 расм. Шотки түсікшли МТ схемаси

контактлари ҳамда Шотки диодидан иборат боиқарувчи электрод затвор шаклантирилди.

VIII.9 расм. МТ ВАХ лари оиласыннан типик күрнештер

Маълумки, МТ нинг иши ток ўтказадиган каналнинг кенглигини электрик майдон таъсирида ўзгартыришга асосланған. Затвор ва маңба асосида тури катталикларда V_M күчланиш берилб ўтказувчан канал кенглиги (найнов ва маңба орасида оқадиган ток орқали) бошқарилади.

VIII.9 расмда МТ нинг ВАХ и күрнешини тасвирланган.

Маңба билан пайниов орасига V_n күчланиш берилб ток ўтиб турганда затвор канал күчланиши маңбадан пайниов томон ортиб

бориб, ҳажмий заряд соҳасини кенгайтиради, канал кенглигини камайтиради. Шунинг учун V_n кучланишининг қандайдир кийматидан бошлаб ток ўсиши тұхтайди. Шу кучланишини V_{tun} -түйиниш кучланиш дейилади. Ҳажмий заряд соҳаси кенгайиб ұтказувчай канални бутилай беркитиб құядиган кучланиши кесилиши ёки бұсагашынан кучланиши дейилади.

МТ га тегисиلىк умумий маълумот VI бобда берилғанлыги учун биз бу жоюда МТ нинг асосий параметрлари ва характеристикалари дақида қисқача маълумотни баён қиласиз.

1) ВАХ нинг тиклиги

$$S = \left. \frac{\partial I_n}{\partial V_{M3}} \right|_{V_n=const} . \quad (\text{VIII.13})$$

2) Чикиш ұтказувчалығы

$$G = \left. \frac{\partial I_n}{\partial V_{M3}} \right|_{V_n=const} . \quad (\text{VIII.14})$$

транзистор очик ($V_m=const$) ҳолда пайнов ва манба орасидаги қаршиликка тескари каттылардан иборат.

3) Түйинин токи

$$I_{myn} = \frac{\varepsilon \mu_n W}{2aL_3} (V_{M3} - V_0)^2 .$$

(VIII.15), бунда W канал кенглиги, L_3 затвор узундиги, ε ярим ұтказгичнинг диэлектрик сингдирувчалығы, a каналнинг қалинлиғи (манба ва пайнов оралиғи).

Әнд катта тиклик

$$S_m = \left. \frac{\partial I_{myn}}{\partial V_{M3}} \right|_{V_n=const} = \frac{\varepsilon \mu_n W}{aL_3} (V_{M3} - V_0) . \quad (\text{VIII.16})$$

4) Ток бүйіча күтәйтиришнинг чөарағай тәкрорийтігі

$$v_m = \frac{S_m}{2\pi C_{3M}} = \frac{M_n}{2\pi d_3^2} (V_{m3} - V_0) \quad (\text{VIII.17})$$

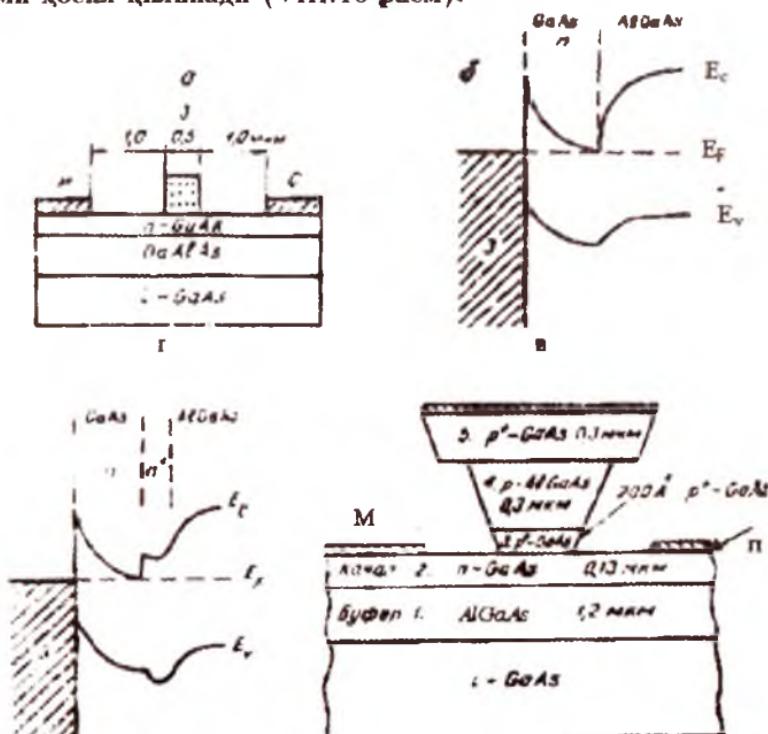
асабонинг тезкорлыгиппен аниқлады. Бу ифодадан күринишича тикликни ва бинобарин, тезкорлыкни ошириш учун ҳаракатчалық μ_n каттароқ бұлиши, канал (L_3) қисқароқ бұлиши зарур. Шунинг учун Шотки түсікти GaAs асосидаги МТ ларда одатда $L_3 \approx 10^{-4}$ см, $\approx (3$

$4) \cdot 10^{-4}$ см, актив соҳанинг қалинлиғи $10^3 \div 2 \cdot 10^3 \text{ } \overset{\circ}{A}$ қилиб олинади (бу каналнинг легирланиши даражаси ва затворда потенциал түсік баланддиги орқали аниқланади).

VIII.3.4. Көнг зоналы оралық қатламны майдоний транзисторлар

Юқори тәкrorийликларда ассоан каналнинг иссиқлиқ шовқиңілдіктері майдоний транзисторларнинг шовқиңій хоссаларини инициалайти. Шовқиң токининг флукутациясы заряд ташувчилар зичлиги ва ҳаракатчанлығига боялған. Шунниг үчүн кам шовқиңиلىк МТ лар яратында бутун каналда юқори ҳаракатчанлық бўлиши муҳим. Аммо, VIII.8 расмда тасвирланган МТ да канал таглик чегарасида ҳаракатчанлық пасаяди, тиклик камайди.

МТ ларнинг шовқиңиий ҳарактеристикасини яхшилаш мақсадида наст легирланган (катта ρ ли) GaAs нинг ёки оралық қатлами ҳосил қилинади (VIII.10 расм).

VIII.10 расм. МТ шовқиң (а) легирланмаган (б) ва легирланған (с) холдагы ҳамда көнг зоналы затвордан (д) бўлғанидаги схематик тасвир

GaAs ва $Al_xGa_{1-x}As$ чегарасидаги ҳаммавақт ΔE_c га пропорционал потенциал түсік электронларнинг каналдан таглика үтміб кетишіга түсқиңиilik қиласы (электронни чеклаш эффекти), бу эса МГ шовқиң коэффициентини оширайти.

МТ нинг диаграммаси VIII.10, б расмда тисвирланган биринчи вариантида диэлектрик хоссаларига яқин ва $\rho > 10^6$ Ом·м бўлган $\text{Al}_{0.3}\text{Ga}_{0.7}\text{As}$ қатламдан иборат оралиқ қатлам қўлланилади. VIII.10, в расмдаги иккинчи вариантда п⁺ $\text{Al}_{0.3}\text{Ga}_{0.7}\text{As}$ оралиқ қатлам ($d=200\text{ \AA}$, $N_d = 5 \cdot 10^{17} \text{ см}^{-3}$, у каналга туашган) ва легирланмаган ўша бирикма қатлами қўлланади. п^K қатламининг мавжуд бўлиши фаол соҳа чегарасида ҳаракатчан заряд ташувчилар зичлигини оширади, тиклик кесилиши (отсечка) кучланишини яқинида юқориляшиди.

Каралган транзисторларда $v=4$ ГГц да шовқин коэффициенти 1,15 децибелл (dB) (кучайтириш коэффициенти $G=11,6$ dB), $v=12$ ГГц да 2,6 dB ($G=8,7$ dB).

VIII.3.5. Затворли гетероўтиш бўлган майдоний транзисторлар

GaAs асосидаги МТ лар мантиқий интеграл схемаларда кенг қўлланилади. Бу МТ ларда затвор сифатида р и ўтишдан фойдаланилса, затворда тўғри кучланишининг катта қийматига ($\approx 1,0$ В) эришиш мумкин, бу эса МТ нинг тезкорлигини оширади. Аммо, технология жиҳатидан керакли ўлчамдаги р соҳани олиш анча мураккаб. Агар затвор сифатида кенг зонали модда бўлмиш $\text{Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As}$ қўлланилса, у ҳолда каналнинг қалинлигини бир мунча катта қилиб олиш мумкин. Бундай транзисторлар шундай тайёрланади.

Ярим изоляцияловчи GaAs таглигида (VIII.10, в расм) қўйидаги қатламлар ўтирилади: 1 легирланмаган GaAs ёки $\text{Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As}$ оралиқ қатламид; 2 канал, 3 р⁺ GaAs; 4 р $\text{Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As}$; 5 р⁺ GaAs (контакт қаршилигини пасайтириш учун).

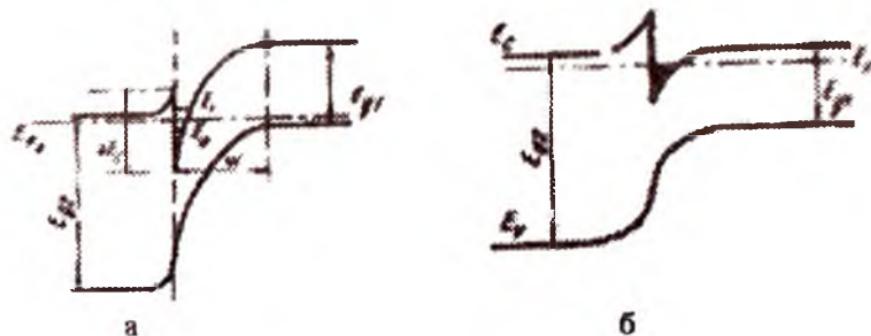
VIII.3.6. Электронлар ҳаракатчанлиги юқори бўлган транзисторлар

МТ ларнинг асосий параметрлари ва характеристикалари қисқача таҳлилидан равшанки, транзисторлар моддасига асосий тиаб ўтказувчан каналда заряд ташувчилар μ_n ҳаракатчантигини катта қилиб олишади.

Гетероўтишларнинг потенциал чуқурида (VIII.11 расм) ётган заряд ташувчиларнинг гетерочегарага параллел йўналинида кўчини жараёнларини ўрганиш оқибатида МТ нинг барча параметрлари ва характеристикаларини кескин яхшилаб юборни (мантиқий амплитуда ва тезкорликини кўтариш, тикликни ва шовқуний характеристикани яхшилаш) йўллари очилди.

Хақиқатан, тәқиқланған зоналар көнглиги үшін қалинлиғи ($10^1 \div 10^3 \text{ Å}$) түрли бұлған үшін навбатлашиб жойлаштан қатламлар күп бұлған гетеротүзілмалар үтеді панжаралар олинади. Бу үтеді панжаралардаги энг қызық ҳодиса заряд ташувчилар ҳаракатчанлығының гетерочегаралық параллел құнарлықта ошия боришицир. Шу ҳодиса, айниқса, легирланған көнг зонали $\text{Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As}$ үшін легирланмаган тор зонали GaAs үшін эпитаксиал қатламлары навбатлашишидан иборат үтеді панжараларда яхши ошкор бұлади.

VIII.11 расмдан (а, б) күринишича, электронлар көнг зонали $\text{Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As}$ дан тор зонали GaAs үтады, иккі үлчовли электронлар гази ҳосил бұлади. Электронларның ΔE_c баландликли үшін Φ_{GaAs} көнглики потенциал түкүрда ҳаракати бир қатор хусусияттарға әга: электронлар GaAs қатламға тик ҳаракатлана олмайды; электронлар энергиясы дискрет қийматтар олади.

VIII.11 расм. үтеді панжаралардың энергетик диаграммасы

Көнг зонали яримүтказгич легирланған, тор зоналиси легирланмаган түзілмаларни селектив легирланған түзілмалар дейилади.

Бундай түзілмалардан (VIII.11 расм) тезкор МТ лар тайёрлашында фойдаланылади. Бу түзілмаларда көнг зонали чегаралық қатлам электронлардан камбағалланған, тор зоналиси эса электронлар билан бойиган қатламға әга, вужуда келген электрик майдон ($\sim 10^5 \text{ В/см}$) гетерочегаралық зоналарни анча згади, тор зонали ярим үтказгич қажмий заряди соңаси қалинлиғи естарлича кичик бұлғанда заряд ташувчилар энергетик спектри квантланади.

Квазиклассик тәқиқи

$$E_n = \left(\frac{\hbar^2}{2m_e^*} \right)^{1/3} \left(\frac{3}{2} \pi \epsilon \right)^{2/3} \left(n + \frac{3}{4} \right)^{2/3} \quad (\text{VIII.18})$$

хисоблаппилар оқибатида Ферми сатхи (E_F), энг пастки E_0 ва биринчи уйғонин зоналари энергиялари ҳамда электронлар сиртий зичлиги n_s орасындағы

$$n_s = \frac{m^* k T}{\pi \hbar^2} \ln \left[\left(1 + e^{-\frac{(E_F - E_0)}{kT}} \right) \left(1 + e^{-\frac{(E_F - E_1)}{kT}} \right) \right] \quad (\text{VIII.19})$$

богланыш ҳосил қилинган.

Паст температура лардан:

$$n_s = \frac{m^*}{\pi \hbar^2} (E_F - E_0) \quad (\text{VIII.19}')$$

әки иккинчи зонача бүш ёки түлдирилган бүлганды

$$n_s = \frac{m^*}{\pi \hbar^2} [(E_F - E_0) + 2(E_F - E_1)] \quad (\text{VIII.19}'')$$

Шубников де Хааз эффектидан фойдаланиб, n_s сиртий зичликни анықласа бўлади:

$$n_s = e / \pi \hbar \Delta \left(\frac{1}{H} \right) , \quad (\text{VIII.20})$$

бунда $\Delta (1/H)$ осцилляция даври.

Электронлар энергиясини квантланиши бир қатор янги эффектлар пайдо қиласы: қизғин электронлар узоқ ИК диапазонда нур чиқаради, ИК фотоўтказувчалық ва бошқа ҳодисалар намоён бўлади.

Шуни эсда туғиши керакки, гетерочегара бўйлаб электронлар ҳаракати квантланган бўлмайди, заряд ташувчиларниң гетерочегарада сочилиши учча сезиларли эмас.

Электронларнинг юқори ҳаракатчалигига эришиш учун энг маъқул таркиб $\text{Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As}$ да $x=0,25+0,3$ дир. Эришилган рекорд ҳаракатчалик $\mu=2,12 \cdot 10^6 \text{ см}^2/\text{В} \cdot \text{с}$ эди.

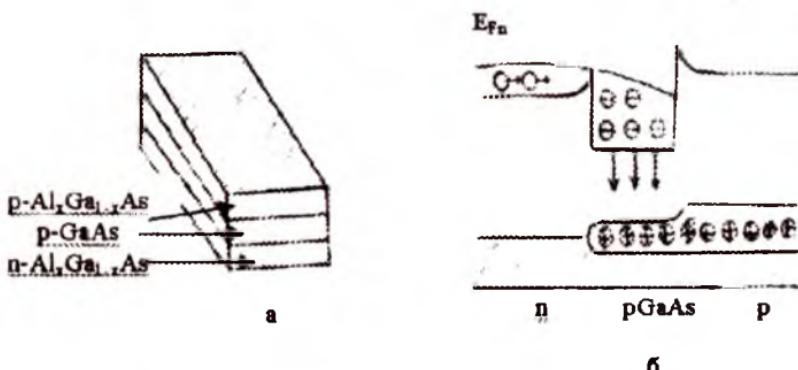
Гетеротузилмаларда электронларнинг гетерочегара бўйлаб ҳаракати ҳолида ҳаракатчаликнинг мұхым даражада ортиб кетиши эффекти заминида ўта тезкор МТ ишлаб чиқылди.Хона температурасида ва манба билан пайнов оралиги 35 мкм чамасида бўлганды бундай МТ ларнинг тезкорлиги $\approx 10^{11} \text{ с}^{-1}$ қилинади. Бу йўналишда яна бошқа ютуқлар бўлишлиги шубҳасиз.

VIII.4. Гетеролазерлар

V.9 параграфда инжекцион лазерлар ҳақида маълумот берилганда лазерларда иккى энергетик ҳолатдан юқоригисида пастдагисига нисбатан, заряд ташувчилар зичлиги катта қилиниб,

рағбатлантириш ёки мажбурлаш оқибатида юқоридан пастки ҳолатта ўтишлар ҳосил қилинади. Инверс ҳолатлар тұлдирілиши деб атаптап бундай ҳолатларни бир неча усул билан ҳосил қилиниси ҳам баён қылғанған зор. Хусусан, бундай усулдардан бири - р-п-ўтиш орқали айнигандык яримүтказичға иоасосий заряд ташувчиларни инжекцияланы (киритиши) эканлиги айтиб ўтылған зор. Бунда ўтказувчаник ва валент зоналар чегаралари орасында рекомбинация из берилб, нурланиш содир бұлади, ҳосил бұлған фотондар ютилиши нурланишга иисбатан жуда кам бұлади. Тегишли чоралар күрілған ҳолда когерент нурланишни ташқарыға чиқариш ва катта зичлиліктер спектрал оралықтарда лазер нури пайдо қилиниси мумкин. Үни параграфда $n\text{-Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As-pGaAs}$ гетеротузилиши инжекцион лазерлар гомоўтишлар асосидаги лазерлардан бир мүнча афзаллікларға эга эканлиги таъкидланған зор. Гетероўтишлар билан танишында сүнтана шу гетеролазерлар түғрисінде әңг муҳым маълумотни көлтирамиз.

Гетеролазерларнинг түзилиши VIII.12-расмда тасвирланған

VIII.12 расм. Гетеролазер түзилиши (а), энергетик диаграммасы (б)

Маълумки, инжекцион лазерда лазер әффекті пайдо бўлиши учун р-п-ўтиш орқали ток зичлиги муайин бўсағавий қийматдан юзори бўлишлиги керак. Гомоўтишларда $j_{buc} = 10^5 \text{ A/cm}^2$, гетероўтишларда эса $j_{buc} < 10^3 \text{ A/cm}^2$. Бундан ташқари гомолазерлар паст температураларда ишлайди, гетеролазерлар эса хона температурасида ишлайди.

VIII.12-расмдан күринишicha, гетеролазерлар 2 та гетероўтишга эга, р-п-тицдаги ўтиш pGaAs соҳага электронларни инжекцияланы (киритувчи) әмиттер вазифасини бажаради. Иккинчи р-р-тицдаги ўтиш актив қатламдан (pGaAs) заряд ташувчиларнинг диффуз ёйылиб кетишини чегаралайди; актив соҳа шу ўтиш орасыда. Актив соҳанинг ўлчами кичик бўлғанлиги туфайли (1-20 мкм) $T \approx 300 \text{ K}$ да узлуксиз нурланиш ҳосил қилиш учун гетеролазернинг бўсағавий токи

5-150 мА тәртибда бўлади. Бундай лазерларнинг нурланиш қуввати ~100 мВт чамасида бўлиб, уни актив соҳа қизиши чеклаб қўяди.

Гетеролазерлар тайёрланадиган ярим ўтказгичлар бирдай кристал панжараси даврига эга бўлиши керак. Масалан, $\text{Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As}$ қаттиқ эритмалар асосидаги гетеролазерларда гетеротузилиш $p(\text{Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As})$, $p(\text{GaAs})$, $n(\text{Al}_x\text{Ga}_{1-x}\text{As})$ қатламлардан иборат.

Гетеролазерларда фойдаланиладиган бошқа батъзи ярим ўтказгичлар ҳақида қисқа маълумот келтирамиз.

VIII.1 жадвалдан кўриниб турганидек, биринчи тузилмали лазер кўзга кўринадиган соҳада нур чиқаради,

VIII.1 жадвал

Актив қатлам	Кент зонали эмиттер	Таглик	Тўлқин узунлик диапазони, мкм	Ишлаш температураси, К
GaPAs	AlGaPAs	GaAs	0.74-0.80	300
GaAs	AlGaAs	GaAs	0.88-0.90	300
GaSb	AlGaAsSb	GaSb	1.6-1.8	300
PbSSe	PbS	PbS	4.1-6.4	20-180
PbSnTe	PbTe	PbTe	10-16	4-110

қолганлари инфрақизил соҳада нурланиш ҳосил қиласди. Бу жадвалдан келтирилган ва келтирилмаган гетеролазерларнинг кўпчилиги хона температурасида (300К да) ишлай олади.

Гетеротузилмаларни ўрганишда, хусусан, улар асосидаги гетеролазерларни кашиф қилиш ва тадқиқлашда Ж.И.Алферов илмий мактабининг хизматлари жуда катта. Бу тадқиқотлар учун Ж.И.Алферов Нобел мукофотига сазовор бўлган.

Гетеролазерлар ва гетеротузилмалар асосидаги бошқа асбоблар, қурилмаларга оид изланишлар давом этмоқда, янгидан янги тадбиқ соҳалари очилмоқда.

Бу бобга тегишли тағсилӣ маълумотни адабиёт рўйхатидаги [8] маибадан олиш мумкин.

Пазорат учун саволлар

1. Силлиқ гетеротузилма асосидаги юқори волтти диодлар тузилиши ва ишлаши қандай?
2. GaAs асосидаги күчли диодлар тузилиши ва ишлаши қандай?
3. $p^+ - n^0$ тузилмали диоднинг ВАХ ини изоҳлаиг.
4. Гетероўтишлар асосидаги қўш қутбий транзистор қандай ишлайди?
5. GaAs AlGaAs асосидаги тезкор транзисторлар ишлаши қандай?
6. Гетероўтишлар асосида қандай майдоний транзисторлар тайёрланади?
7. Қандай тузилиши транзисторларда электронлар ҳаракатчанлиги катта бўлади ва у нимага керак?
8. Гетеротранзисторларнинг тезкорлиги ҳақида бу бобда қандай маълумот бор?
9. Гетеротранзисторлар ишлай оладиган энг юқори тақрорийликлар чамаси қандай?
10. Гетеротранзисторларнинг қўлланиши соҳалари ҳақида нималарни билиб олдингиз?

А д а б и ё т л а р

1. С.Зайнобидинов, А.Тешабоев, Ярим ўтказгичлар физикаси Тошкент, Ўқитувчи, 1999
2. Г.Е.Пикус. Основы теории полупроводниковых приборов. М "Наука", 1965
3. В.В.Пасынков. Л.К.Чиркин. Полупроводниковые приборы. М "Высшая школа". 1987.
4. В.И.Гаман. Физика полупроводниковых приборов. Томск из во ТГУ, 1989
5. Н.Г.Пичугин, Ю.А.Таиров,...Технология полупроводниковых приборов. М., " Высшая школа ", 1981
6. М.Азизов. Ярим ўтказгичлар физикаси. Тошкент, Ўқитувчи 1974
7. К.С.Ржевкин. Физические принципы действия полупроводниковых приборов. М., МГУ, 1986
8. В.И.Корольков. Н.Рахимов. Диоды, транзисторы и тиристоры на основе гетероструктур. Тошкент, "Фан", 1986
9. Х.Акрамов, С.Зайнобидинов, А.Тешабоев ярим ўтказгичларда фотоэлектрик ҳодисалар. Тошкент "Ўзбекистон", 1994
10. Ж.И.Алферов ва бош=алар. Гетеропереходы Al_xGa_{1-x} As-GaAs В сб. Физика электронно-дырочных переходов и полупроводниковых приборов. Л., "Наука". 1969
11. Р.Бьюб. Фотопроводимость твердых тел. ИЛ, 1962.
12. Я.А.Федотов. Основы физики полупроводниковых приборов М., "Сов. радио", 1963
13. И.П.Степаненко. Основы теории транзисторов и транзисторных систем. М.. "Энергия", 1977
14. И.М.Викулин, В.И.Стафеев. Физика полупроводниковых приборов. М., "Сов.радио", 1980
15. Т.М.Агахян. Интегральные микросхемы. М.. Энергоатомиздат 1983.
16. С.Зи. Физика полупроводниковых приборов. ТТ.1 и 2. М. "Мир", 1984
17. С.З. Зайнобидинов, С.И. Власов, И.И. Каримов. Майдон транзисторлари. Ацдижон 1999
18. А.Милнес, Д.Фойхт. Гетеропереходы и переходы металла полупроводник. М., "Мир", 1976
19. В.И.Стриха, Бузенева. Контактные явления в полупроводниках. Киев. Высшая шк.,1982

20. А.И.Ансельм. Введение в теорию полупроводников. М., "Наука". 1978
21. В.Л.Бонч-Бруевич ва б. Сборник задач по физике полупроводников. М., "Наука". 1987
22. В.И.Фистуль. Введение в физику полупроводников. М., "Высшая школа" 1984
23. С.Зайнобиддинов. Физические основы образования глубоких уровней в кремнии. Ташкент. из-во "ФАН". 1984

ҚҰПИМЧА

Ярим ұтқазғыч асбоблар сиртини муқимлаш үшін қимоя килиш

Хозирги заман электрон техникасы ва радиотехникасида әнд мұхим талаблардан бири айрим қысмлари, бирикүлдер ва бир бүгүн күрілма ишончлы ва узоқ муддатлы ишлай олишидір.

Бу талабнинг қондирилиши ярим ұтқазғыч сиртининг ҳолати ва уннинг атроф мұхит билан ұзаро таъсирлашишига болғық. Бундай асбоблар сиртини муқимлаш үшін қимоя килини вазифасы келиб чиқады.

Кейинги вақтда қимояловчи қопламалар сиғыттіда аморф шақылдаги кремний оксиди SiO_2 , кремний нитриди Si_3N_4 , алюминий оксиди Al_2O_3 нардалари ва уларнинг бирлашмалари көнг құлланылымда.

Химояловчи қопламалар бошқа күп вазифаларни ҳам үтайды: улар интеграл микросхемаларда (ИМС) легирловчи мұхит, конденсаторининг диэлектриги, элементларни бир биридан ажратып турувчи қатлам (изолятор) вазифасини, МДІ-асбоблар ва схемаларда затворнинг диэлектриги, диффузия ёки ионлар билан легирлашда ниқоблар хизматини бажаради. Аммо, химояловчи парда әнд мүкаммал бүлгінде ҳам бүёқлар, жипеловчилар ва бошқа чоралар ёрдамыда асбоб құшимча ихоталанади. Бу масалалар ярим ұтқазғыч асбоблар технологиясы фанида батағсул құрлады.

Баъзы бир чора тадбирлар билан танишайтын

Ярим ұтқазғыч асбоблар сирти хоссалари қаңдай муқимланади?

1. Ярим ұтқазғыч сиртига газ мұхит қаттық таъсир құрсаатади. Кислород ва сув буги айниқса мұхим үрин тутади. Ярим ұтқазғыч сиртига кислород ва сувнинг сүрилиши ұтқазувчанык зонасыдан электронларни тутиб олишга олиб келади, яъни улар акцепторлар бұлади. Аммо, ярим ұтқазғыч ҳажмида кислород донор бұлади. Мазкур сүрилған атомлар (молекулалар) зичлигига, уларнинг жойлашиш тартибига қараб бу шароитта олинған электрон көвак үтишлар характеристикалари ҳар ҳыл бұлади. Асбобнинг танасида сув буги босимини бошқариш мүмкін, уни жипелаш вақтіда сув буғининг талаб қилинадиган босими үрнаштирилади. Бу эса асбобнинг ишлатилиши жараённанда уннинг хоссаларини муқим сақлаш имконинин беради. Бу мақсадта зришиш учун реактив юттичлар, молекуляр әлаклар цеолитлардан ва сирттік оксидловчи тикловчи реакциялардан фойдаланылади.

2. Электрон көвак (р п) үтишлар сиртини атрофидаги атмосферадан қимоялаш учун намга бардошли бүёқ ёки компаунд қопламалари құлланылади. Бу усул әнд содда ва технологик қулайдыр.

Кремнийли полимер пардалар мұхим қопламалар бўлиб, улар ярим ўтказгич сиртина сиянлаш усулида ўтказилади.

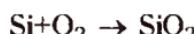
Табиий шаронда, масалан, кремний ва германий сирти ҳамма вақт оксид қатламы билан қоплангаи. Аммо, бу қатламларининг ҳимоявий хоссалары узғы юқори эмас, шунинг учун ярим ўтказгич сиртини сунгъий оксидлари усууллари қўлланилади.

Кремний оксид SiO_2 пардаларидан ярим ўтказгич сиртини ва айниқса роутини сиртига чиқиш жойларини ҳимоялаш учун фойдаланилади. У жуда кўп мақсадларни амалга оширишга имкон беради.

Оксидлаш усууллари:

1. Термикоксидлаш;
2. Электролитда анод оксидлаш;
3. Кислород плазмасида оксидлаш;

Биринчи усул ҳўп қўлланилади. Кислород атмосферасида термик оксидлашча

реакция амалга оширилди.

Кремнийни сўнг бугида оксидлаш усули ҳам қўлланилади. Бу ҳолда ҳам анча сифатли оксид пардалар ҳосил қилиниши мумкин. Бошқа бир исчада усуулар ҳақида маҳсус адабиётда батафсил маълумот олиш мумкин.

Сирти оксидаш йўли билан кремнийда ёки унинг карбидида юқори электрик ва никобловчи ҳимоявий қопламалар ҳосил қилиш мумкин. Бу иккя ҳолда ҳимоявий қатлам шишиасимон кремний оксиди бўлади. Бундай қатламини ўтказиш усууллари ишланган.

1. Беносита ўтказиш усууллари: Вакуумда SiO ни чанглаб, кейин уни SiO_2 шаклига етказиш; электронлар нури таъсирида кварцни чанглаб вакуумда SiO_2 ни ўтказиш; кремнийни паст босимда кислород мұхитига буғлантириш.

2. Балансит усууллар: алкоксисиланлар пиролизи; моносиланни оксидлаш; кислород плазмасида кремнийни реактив чангланиш.

Кремний оксиди SiO_2 қатлами никоблаш хоссасига эта, яъни у юқори температурада маҳаллий диффузия жараёни ўтказилганда киришмаларнинг кириб қолишига йўл қўймайди.

SiO_2 дан бошқа яна кремний нитриди ва алюминий оксиди қопламалари, комбинацион қопламалар ҳам қўлланади. Баъзи ҳолларда SiO_2 ҳимоявий қопламаларни қўллаш мумкин эмас, чунки улар Al, Ga, In киришмалар диффузиясини никоблашиб қийин ва ҳ.к..

Бир қатор ҳолларда кремний нитриди Si_3N_4 қопламалари ёки Si_2N_4 ва SiO_2 биргалишдаги қопламалари қўлланилади.

Бағыт металдарнинг физик хоссалари күрсаткышлари

Металлар Каталоги	Алю- миний Al	Водород W	Күмпүл Ag	Мас Cu	Ни- жел Ni	Олган Au	Плати- на Pt	Галий Ga		Темпер- Fe	Куро- шан Pb	Кисел- Sb
								Галий Ga	Галий Ga			
Панжара даври, $10\text{nm}=\text{E}$	4,05	3,16	4,18	3,61	3,52			3,92		2,87	4,95	
Зичлик, 10^3kg Fm^3	2,7	19,3	10,5	8,7	8,9	19,32	21,4	5,91	7,87	11,3	7,30	
Суролин нұктасы 0°C_c	659	3380	962	108	143	1063	1770	29,8	1530	327	232	
Чындықтай көнбайыши Коэффиц. 10^5 K^{-1}	2,26	0,43	1,9	1,66	1,25	1,4	0,895		0,113	2,83	2,0	
Искелек ұтказуашылар коэф.т Вт F м.К	210	130	418	395	92	293	74			7,5	3,5	
Солитарда шенделек система жК F кг.К	0,88	0,134	0,235	0,39	0,46			0,132		0,45	0,13	
Электрик карилигинин темп. Коэффиц. $10^3 \text{ }^{\circ}\text{C}^{-1}$	4,2	4,6	4,033	4,30	6,0	3,8	3,93		6,51	3,36		
Дібейл температурасы Әл. К	394	310	215	315	446	165	229			420	88	
Чындықты, эВ	4,25	4,54	4,30	4,40	4,50	4,30	5,32		4,31	4,0		
Электрон жекелек, эВ	1,47	1,40	1,42	1,75	1,75	1,42	1,44	1,82	2,01	1,55	1,72	

Айрым тиэллектриктернинг агосийн хоссиялар күрсаткычлари

Диэлектрик мөдүс	$D \times 10^3 M^2$	Диэлектрик мөдүс		Сандыктынан көбөлгүүлүүлүк көрүнүштүүлүүлүк	$c = 10^7 K$	Сандыктынан мөнкүүлүүлүк	Массалык фракциясы	Капаситеттүүлүк $p, \Omega^{-1} m$	Дистанциялык мөнкүүлүүлүк $J_{HE}, A/m$
		Число	Единица						
Ок гүйе NaCl	2,17	5,62	6,0	39,2-3,9	860	9,95	10^7	$1,56 \cdot 10^{11}$	
Олмос С	3,07-5,6	5,6	5,8	22,0 (40-280°C)	510	630	$10^{12}-10^{14}$		
Парафин	0,4-9	1,9	2,2	1300 (20°C)	1582	0,123 (30°C)	$3 \cdot 10^{11}$	$(2,3) \cdot 10^7$	
Солов	2,8-3,2	4,5	8,0	82,5 (20-300°C)	890	0,239 (20°C)	$10^{11}-10^{15}$	$(1,2) \cdot 10^8$	
Шин	2,2-4,0	4-10		Ана	894	0,536 1,39	10^6-10^{12}	$(2,3) \cdot 10^7$	
Чин	2,4	6,5		20-55,3	1092	1,05	$3 \cdot 10^{12}$	$2 \cdot 10^7$	
Эбонит	1,3	2,7		842 (20+40°C)	1432	0,176	10^4	$2,5 \cdot 10^7$	

Бақын ярим үтказғычларнинг асосий хоссалари

М у н д а р и ж а

Сұз боши

I боб. Ярим ўтказгичлар физикасыдан ассоий маълумотлар	5
1.1. Қаттиқ жисмларнинг электрик ўтказувчанлик бүйича турлари	6
1.2. Баъзин ярим ўтказгичларда энергия зоналари тузилиши	13
1.3. Ҳақиқий ярим ўтказгичлардаги нуқсонлар	15
1.4. Ярим ўтказгичларда киришмалар	16
1.5. Ярим ўтказгичларда электронлар ва коваклар статистикаси	21
1.6. Ярим ўтказгичларда электронлар ва ковакларнинг дрейфи ва диффузияси	29
1.7. Ярим ўтказгичларда күчиш ҳодисалари	35
1.8. Ярим ўтказгичларда заряд ташувчиларнинг генерацияси ва рекомбинацияси	37
1.9. Ярим ўтказгичларда кучли электрик майдон	45
Назорат учун саволлар	47
II боб. Метал ярим ўтказгич контакти	
II.1. Термоэлектрон эмиссия ва контакт потенциаллар вайирмаси	51
II.2. Метал ярим ўтказгич контактининг ўзгарувчан токни тўғрилаш хосаси	60
II.3. Тўғриламайдиган (омик) метал ярим ўтказгич контакктлар	70
II.4. Шотки диодининг характеристикалари	73
Назорат учун саволлар	80
III боб. р-п (электрон-ковак) ўтиш	
III.1. р-п ўтиш ҳосил қилиш	81
III.2. Кескин р-п ўтиш	83
III.2. р-п гомоўтишини тавсифлайдиган катталиклар	85
III.3. р-п ўтишнинг статик вольт-ампер характеристикинкаси	90
III.4. Силлиқ (кеsskinmas) р-п ўтиш	95
III.5. р-п ўтишнинг электрик сигими	97
III.6. р-п ўтишда рекомбинация бўлганида вольт-ампер характеристикинкаси	99
III.7. р-п ўтишнинг тешилиши	100
III.8. Кўчкисимон тешилиш ҳодисаси	100
III.9. Туннел тешилиш ҳодисаси	102
III.10. р-п ўтишнинг иссиқлиқдан тешилиш ҳодисаси	103
Назорат учун саволлар	104
IV боб. Ярим ўтказгичли диодлар	
IV.1. Ярим ўтказгичли диоднинг статик вольт ампер характеристикинкаси	108
IV.2. Ярим ўтказгичли диоднинг динамик вольт-ампер характеристикинкаси	111
IV.3. Ярим ўтказгичли диодларда ўтма жараёйлар	119
IV.4. Ўзгарувчан токни тўғрилайдиган ярим ўтказгичли диодлар	131
IV.5. Импульсда ишлайдиган диодлар	133
IV.6. Шотки диодлари	134
IV.7. Стабилитронлар. Стабисторлар	136
IV.8. Кўчкили учма диодлар	138

IV.9. Туннел диодлар	139
IV.10. Ганн диоди (Ганн генератори)	141
IV.11. Варикаплар	144
Такрорлаш учун саволлар	148
V боб. Ярим ўтказгичли фотоэлектрик ва оптоэлектрик асбоблар	
V.1. Ярим ўтказгичлар фотоўтказувчанлиги, фототранзисторлар	152
V.2. Ҳажмий фотоволтаик эфектлар	155
V.3. Метал-дизлектрик ярим ўтказгич тузилмаларда фотоэлектрик ҳодисалар	157
V.4. р и ўтишли тузилмаларда фотоэлектрик ҳодисалар. Фотодиодлар	159
V.5. Поликристал ярим ўтказгичларда фотоэлектрик ҳодисалар	163
V.6. Фототранзисторлар. Фототиристорлар	167
V.7. Фотовариқаплар. Координата-сезигир фото асбоблар	169
V.8. Күёш элементлари ва батареялари	171
V.9. Ерглик нурлантирувчи диодлар ва лазерлар	176
V.10. Радиацион нурларни қабуллагичлар	182
V.11. Оптојуфтлар ва оптоэлектрон микросхемалар	184
Назорат учун саволлар	185
VI боб. Транзисторлар.	
VI.1. Күш күтбий транзисторлар	187
VI.2. Майдоний транзисторлар	198
VI.3. Изоляцияланган (яккаланган) заттворли МДЯ майдоний транзисторлар	203
VI.4. Майдоний транзисторлар афзаликлари ва камчиликлари	209
VI.5. Тиристорлар	210
Назорат учун саволлар	215
VII боб. Ярим ўтказгичларда гетероўтишлар	
VII.1. Гетероўтишларнинг энергетик зоналари диаграммаси	217
VII.2. Силлиқ гетероўтишлар	226
VII.3. Тескари кучланиш берилганда гетероўтишлар хоссалари	229
VII.4. Гетероўтишларда зарбий ионлапшнинг хусусиятлари	230
Назорат учун саволлар	231
VIII боб. Гетероўтишлар асосидаги ярим ўтказгичди асбоблар	
VIII.1. Силлиқ гетерогузилма асосидаги юқори вольтли (қувватли) диодлар	232
VIII.2. Галлий арсениди асосидаги кучли диодлар	233
VIII.3. Гетероўтишлар асосидаги транзисторлар	237
VIII.4. Гетеролазерлар	246
Назорат учун саволлар	249
Адабиётлар	250
Кўшимча. Ярим ўтказгичли асбоблар сиртини муҳимлаш ва ҳимоя қилиш	
Жадваллар: Асосий физик доимийлар	252
Баъзи металларнинг физик хоссалари кўрсаткичлари	255
Лайрим дизлектикларнинг асосий хоссалари кўрсаткичлари	256
Ярим ўтказгичларнинг асосий хоссалари кўрсаткичлари	257
	258

**А.ТЕШАБОЕВ, И.КАРИМОВ,
Н.РАХИМОВ, Р.АЛИЕВ,
С.ЗАЙНОБИДДИНОВ**

**ЯРИМ ЎТКАЗГИЧЛИ
АСБОЛЛАР ФИЗИКАСИ**
(Құлланма)

**Мұхаррирлар: М.З.Носиров, Ү.Шукuros
Тех. мұхаррир: Ҳ.Усмонов.
Мусахихлар: М.Каримова, М.Усмон
Компьютерчи: М.Абдуллаева**

**Босмахонага 2002 йыл 10 декабрда берилди.
Босиши 2002 йыл 26 декабрда рухсат этилди.
Бичими: 42 x 30 1/8
Ҳажми: 18,5 шартлы босма табоқ.
Буортма № - 30 1025 нұсха.**

Баҳоси келишілгап пархда.

**Андижон ш.
«ТНД-Сервис» фирмаси босмахонасида
оффсет усулида босилди.**

